

جامعه‌شناسی کاربردی

سال سی و سوم، شماره پیاپی (۸۶)، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

- ۲۲-۱ مطالعه جامعه‌شناختی تأثیر سرمایه اجتماعی و کیفیت خدمات آموزشی بر احساس نابرابری اجتماعی
مطالعه موردی: دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم شهرستان ایزده
عبدالرضا نواح، علی بوداقتی و ناهید سعدی
- ۴۸-۲۳ سنجش جداسدگی گروه‌های شغلی و تحصیلی در محله‌های شهر اصفهان با استفاده از روش‌های
اندازه‌گیری تک‌گروهی و چندگروهی
نرگس قدسی، مهین نسترن و وحید قاسمی
- ۶۸-۴۹ زندگی و سوزگی ناهم‌تراز، مطالعه‌ای انتقادی از پدیده اجاره‌نشینی در شهر اصفهان
علی روحانی و حدیث مجملی رنانی
- ۹۲-۶۹ ارائه الگوی مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری
هادی تیموری، آرش شاهین و عبدالله کریمی
- ۱۱۶-۹۳ رابطه الگوی کنش اقتصادی و تاب‌آوری در مواجهه با بحران
مجتبی میرزائی، مهدی کرمانی، غلامرضا صدیق اورعی و احمدرضا اصغرپور ماسوله
- ۱۳۶-۱۱۷ بررسی رابطه فقر و شاخص عملکرد محیط زیست در کشورهای با گروه درآمدی مختلف
علی عزیزی و فرزاد پور اصغر سنگاچین
- ۱۶۲-۱۳۷ کافی‌شاپ به مثابه مکان صلح‌محور (بازاندیشی در نظام روابط معنایی کافی‌شاپ)
مریم رحمانی و سعید رفیع پور

سال سی و سوم، شماره پیاپی (۸۶)، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

شماره استاندارد بین‌المللی چاپی: ۲۰۰۸-۵۷۴۵

شماره استاندارد بین‌المللی الکترونیک: ۲۳۲۲- ۳۴۳X

سر دبیر

دکتر علی ربانی خوراسگانی

دانشگاه اصفهان

a.rabbani@ltr.ui.ac.ir

مدیر مسئول

دکتر سیدعلی هاشمیان فر

دانشگاه اصفهان

j.hashemian@ltr.ui.ac.ir

دبیران تخصصی

کارشناس نشریه

نیلوفر محمدطاهری

jas@res.ui.ac.ir

هیات تحریریه

دکتر علی ربانی خوراسگانی

دانشگاه اصفهان

دکتر خدیجه سفیری

دانشگاه الزهراء (س)

دکتر وحید قاسمی

دانشگاه اصفهان

دکتر محمود قاضی طباطبایی

دانشگاه تهران

دکتر محمد گنجی

دانشگاه کاشان

دکتر اکبر علیوردی‌نیا

دانشگاه مازندران

دکتر ثریا معمار

دانشگاه اصفهان

دکتر رضا همتی

دانشگاه اصفهان

دکتر آنتون اولنیک

دانشگاه لامنسو کانادا

دکتر راب شیلدز

دانشگاه آلبرتا کانادا

دکتر امیر عرفانی

دانشگاه نی پی سینگ کانادا

دکتر پدram خسرو نژاد

دانشگاه اندروز اسکاتلند

دکتر سید علیرضا افشانی

دانشگاه یزد

دکتر محمدتقی ایمان

دانشگاه شیراز

دکتر حسین بنی فاطمه

دانشگاه تبریز

دکتر علی حسین حسین زاده

دانشگاه شهید چمران اهواز

متن کامل نشریه در پایگاه‌های اطلاع‌رسانی زیر نمایه و فهرست می‌شود:

http://jas.ui.ac.ir	سایت اختصاصی نشریه
https://ui-ir.academia.edu	آکادمیا: شبکه اجتماعی انتشار مقالات علمی
http://www.ISC.gov.ir	پایگاه استنادی علوم جهان اسلام
http://www.ebscohost.com	ابسکو: میزبان پایگاه‌های اطلاعاتی
http://Ulrichsweb.serialsolutions.com	اولریخ: راهنمای بین‌المللی نشریات ادواری
http://www.SID.ir	سایت اینترنتی جهاد دانشگاهی
http://www.magiran.com	بانک اطلاعات نشریات کشور
https://civilica.com/1/20482/	سیویلیکا: ناشر تخصصی کنفرانس‌های ایران
https://ricest.ac.ir	مرکز منطقه‌ای اطلاع‌رسانی علوم و فناوری
http://journals.indexcopernicus.com	ایندکس کوپرنیکوس (فهرست مجلات برتر)
http://www.doaj.org	دوآج: فهرست مجلات پژوهشی با دسترسی آزاد
http://www.ensani.ir	پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
http://www.noormags.ir	پایگاه تخصصی مجلات نور
http://scholar.google.com	گوگل پژوهشگر
http://www.citefactor.org	سایت فاکتور: نمایه استنادی نشریات علمی
http://www.sciwindex.com	دانشگاهی با دسترسی آزاد
http://searchworks.stanford.edu	نمایه جهان علمی آلمان
http://www.worldcat.org	فهرست کتابخانه دانشگاه استنفورد
http://www.infobaseindex.com	فهرست جهانی وردکت
	نمایه اینفو بیس

شماره تماس

(۰۳۱)۳۷۹۳۲۱۷۵

(۰۳۱)۳۷۹۳۲۱۷۷

jas@res.ui.ac.ir

نشانی پستی

اصفهان، خیابان هزارجریب، دانشگاه اصفهان،
ساختمان کتابخانه مرکزی، معاونت پژوهش و
فناوری، اداره انتشارات
کد پستی: ۸۱۷۴۶۷۳۴۴۱

- ۲۲-۱ مطالعه جامعه‌شناختی تأثیر سرمایه اجتماعی و کیفیت خدمات آموزشی بر احساس نابرابری اجتماعی
مطالعه موردی: دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم شهرستان ایذه
عبدالرضا نواح، علی بوداقي و ناهید سعدي
- ۴۸-۲۳ سنجش جدانشدگی گروه‌های شغلی و تحصیلی در محله‌های شهر اصفهان با استفاده از روش‌های
اندازه‌گیری تک‌گروهی و چندگروهی
نرگس قدسی، مهین نسترن و وحید قاسمی
- ۶۸-۴۹ زندگی و سوژگی ناهم‌تراز، مطالعه‌ای انتقادی از پدیده اجاره‌نشینی در شهر اصفهان
علی روحانی و حدیث مجملی‌رنانی
- ۹۲-۶۹ ارائه الگوی مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری
هادی تیموری، آرشد شاهین و عبدالله کریمی
- ۱۱۶-۹۳ رابطه الگوی کنش اقتصادی و تاب‌آوری در مواجهه با بحران
مجتبی میرزائی، مهدی کرمانی، غلامرضا صدیق‌اورعی و احمدرضا اصغرپور ماسوله
- ۱۳۶-۱۱۷ بررسی رابطه فقر و شاخص عملکرد محیط زیست در کشورهای با گروه درآمدی مختلف
علی عزیزی و فرزاد پور اصغر سنگاچین
- ۱۶۲-۱۳۷ کافی‌شاپ به مثابه مکان صلح‌محور (بازاندیشی در نظام روابط معنایی کافی‌شاپ)
مریم رحمانی و سعید رفیع‌پور

<https://jas.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Applied Sociology

E-ISSN: 2322-343X

Vol. 33, Issue 2, No.86, Summer 2022, pp. 1-22

Received: 19.01.2021 Accepted: 22.12.2021

Research Paper

Sociological Study of the Effects of Social Capital and Quality of Educational Services on the Feeling of Social Inequality (Case Study: Secondary School Students in Izeh City)

Abdolreza Navah *

Associate Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Economics and Social Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran
ar.navah@scu.ac.ir

Ali Boudaghi

Assistant Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Economics and Social Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran
A.Boudaghi@scu.ac.ir

Nahid Sadi

M.A. in Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Economics and Social Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran
Nahidsadi71@gmail.com

Introduction

Social inequality has been considered by social scientists from the past to the present time. There are several factors that cause formation and spread of inequalities in societies. In the present study, the effects of social capital and quality of educational services on the feeling of inequality among secondary school students were investigated. Feeling of inequality is closely related to deprivation. In this case, it can be said that a gap would be created between people's expectations (feeling of what they should have) and their perceptions (what they have already received) if facilities and resources are distributed unequally in a society. This would ultimately create a feeling of social inequality. In explaining the impact of social capital on the feeling of social inequality, we can say that membership in a family, group, or organization through kinship, friendship, and trust gives individuals an access to facilities and resources. This process creates a feeling of inequality and deprivation in people, who have been deprived of these relationships. In this way, social capital creates a feeling of social inequality. Numerous studies have been conducted on the factors affecting this feeling. The aim of this study was to investigate the role of social capital and quality of educational services on the feeling of social inequality among high school students in Izeh City. In line with the research objectives, two general questions were raised: 1) What state of inequality has been created among the male and female high school students in Izeh city? 2) Is there a significant relationship between social capital and quality of educational services and the feeling of social inequality among the students?

Materials & Methods

This research was based on a survey method and the statistical population included all secondary school students (6345 students) in Izeh City in the academic year of 2019-2020. From among them, 362 students were chosen by using a stratified random sampling method. A questionnaire was employed to collect the data. In this regard, the variables of inequality and social capital were respectively examined in the 4 dimensions of feelings of economic, political, gender, and educational inequalities and 3 dimensions of structure, communication, and cognition (Nahapiet and Goshal questionnaire), along with the quality of educational services (model SERVQUAL), at the 5 levels of physical, trust, accountability, guarantee, and empathy. According to the

measurement level of the research variables, Pearson correlation test was utilized to analyze the data by using SPSS16 software. Also, to measure the validity of the conceptual model and test the hypotheses, the method of structural equations and factor analysis were applied together with the Linear Structural Relations (LISREL) tool. The results obtained from the data analysis through Pearson correlation test, structural equations, and factor analysis confirmed the two mentioned hypotheses, as well as the effects of social capital and quality of educational services on the feeling of social inequality.

Discussion of Results & Conclusions

* Corresponding author

Navah, A., Boudaghi, A., & Sadi, N. (2022). Sociological study of the effects of social capital and quality of educational services on the feeling of social inequality (Case study: secondary school students in Izeh City). *Journal of Applied Sociology*, 33(2), 1-22.

2322-343X / © 2022

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<http://dx.doi.org/10.22108/jas.2021.126517.2034>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20085745.1401.33.2.2.7>

The aim of this study was to investigate the feeling of social inequality among the mentioned secondary school students. Using Bourdieu's theory of social reproduction, it could be said that the students' access to educational resources and facilities through relationship and acquaintance had led to the deprivation of other people and this process had created a feeling of social inequality among the students. Deming believes that when there is a gap between a customer's expectations and his/her perceptions, a feeling of dissatisfaction is formed in him/her. Accordingly, it can be noted that unequal distribution of educational facilities leads to a gap between students' expectations and their perceptions and the continuation of this process creates and expands a sense of social inequality. The results obtained from the data analysis corroborated the research hypotheses and overlapping of the research achievements with the mentioned theories (Bourdieu, Deming) and the past research (Jaston Baugh, 2017; Barglowski, 2018; Linglin, 2020).

Keywords: Feeling of Social Inequality, Quality of Educational Services, Social Capital

Reference

- Abbaszadeh, M., Alizadeh Aghdam, M., & Eslami, S.R. (2012). A study of the relationship between social capital and social anomie. *Journal of Social Research and Studies*, 1(1), 146-172 (In Persian).
- Abbasi, N. (2014). *Evaluation and comparison of educational services provided in public and non-public schools from the perspective of students*. Master Thesis. Faculty of Educational Sciences and Psychology, Al-Zahra University (In Persian).
- Alagheband, A. (2018). *Sociology of education*. Tehran: Ravan Publications (In Persian).
- Agha Mollai, T., Zare, Sh., & Abedini, S. (2006). The gap in the quality of educational services from the perspective of students in Hormozgan University of Medical Sciences. *Journal of the Center for the Study and Development of Medical Education*, 3(2), 65-78 (In Persian).
- Ahmadi, S., Hassani, M., & Mousavi, M. N. (2015). Institutional separation and inequality in Iranian education. (Case Study: Theoretical High Schools in Urmia). *Journal of Applied Sociology*, 29(2), 169-190 (In Persian).
- Afrasiabi Neja, A. (2014). *Comparison of the quality of educational services of public and non-profit middle schools in Abadeh city from the perspective of parents and students*. Master Thesis. Faculty of Humanities, Shahid Rajaei Teacher Training University (In Persian).
- Barglowski, K. (2018). Migrants class and parenting: the role of cultural capital in Migrants inequalities in education. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(11), 1970-1987.
- Banzragch, O., Mizunoya, S., & Bayarjargal, M. (2019). Education inequality in Mongolia: Measurement and causes. *International Journal of Educational Development*, 68(7), 68-79.
- Blanden, J. (2020). *Education and inequality the economics of education*. (Eds). (2020). University of Surrey and Centre for Economic Performance, 119-131.
- Chalabi, M. (2010). Theoretical analysis of the origin and relationship between social norms and inequality. *Journal of Social Analysis*, 9, 1-26 (In Persian).
- Childs, S., Finnie, R. E., & Richard, M. (2016) Assessing the importance of cultural capital on post-secondary education attendance in Canada. *Journal of Further and Higher Education*, 42(1), 57-91.
- Ezzati, J. (2016). *A study of the relative deprivation of tehran youth and social factors affecting it*: master thesis. Faculty of Social Sciences, Allameh Tabatabai University (In Persian).
- Francis, B., Hodgen, J., Craig, N., Taylor, B., Archer, L., Mazenod, A., Tereshchenko, A., & Connolly, P. (2019). Teacher quality and attainment grouping: The role of within-school teacher deployment in social and educational inequality, *Teaching and Teacher Education*, 77(1), 183-192.
- Girton, A. (2019). *A cross-cultural examination of social reproduction in educational systems*: Bucknell University Bucknell Digital Commons.
- Ghasemi Ardahai, A., Haidarabadi, A., & Rostami, N. (2011). Family background inequality of educational opportunities. Case study: Female high school students in Ahar. *Journal of Sociology of Studies*, 1(1), 125-147 (In Persian).
- Ghalavandi, H., Behshtirad, R., & Ghalaei, A. (2012). Assessing the educational quality of Urmia University based on SERVQUAL model. *Quarterly Journal of Management and Development Process*, 81, 42-66 (In Persian).
- Garb, E. J. (2015). *Social inequality, views of classical and contemporary theorists*, Translated by Siahpoosh, M. & Ghororizad, A: Tehran, Contemporary Publishing (In Persian).
- Hassanvand, R. (2016). *A study of the relationship between feelings of inequality and social indifference among citizens 18 years and older in Tehran*. Master Thesis. Faculty of Social Sciences, Al-Zahra University (In Persian).
- Imam Juma Zadeh, J., & Ebrahimi, A. (2016). Sociological analysis of the Islamic Revolution, with emphasis on the theory of relative deprivation of Ted Robert and the thoughts of Imam Khomeini. *Political Science Quarterly*, 12(1), 27-60 (In Persian).
- Johnstonbaugh, M. (2018). Conquering with capital: social, cultural, and economic capital's role in combating socioeconomic disadvantage and contributing to educational attainment. *Journal of Youth Studies*, 21(5), 590-606.
- Khodakaramiyan, S. (2017). *Intragroup social capital and social inequalities; a case study of Sanandaj city*. Master Thesis. Faculty of Social Sciences, Razi University (In Persian).
- Ling lin, M. (2020). Educational upward mobility. practices of social changes. research on social mobility and educational inequality. *International Journal of Social Science Studies*, 8(3), 25-51.
- Malek, H. (2007). *Sociology of social strata and inequalities*. Tehran: Payame Noor University Publications (In Persian).
- Meek, S., Ryan, M., Lambert, C., & Ogilvie, M. (2019). A multidimensional scale for measuring online brand community social capital (OBCSC). *Journal of Business Research*, 100(11), 234-244.

- Mehralzadeh, E. (2004). *Globalization and the challenges of facing the educational, internship and skills building systems in Iran*, Ahvaz: Rassh Publications (In Persian).
- Mir Sepahvand, F. (2017). *A Survey of social inequality among students admitted to the talent center of khorramabad*. Master Thesis. Kashan University Publications (In Persian).
- Mohammad Amini, A. (1995). *A study of the trend of social inequalities in iranian education*. Master Thesis. Faculty of Social Sciences, University of Tehran (In Persian).
- Noghani, M. (2003). Education and cultural reproduction. *Journal of Social Science Education*, 3, 12-21 (In Persian).
- Rafiei, M. (2010). *The effect of social, cultural and economic capital on the academic achievement of pre-university students in Isfahan*. Master Thesis. Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad (In Persian).
- Reichelt, M., Collischon, M., & Eberl, A. (2019). School tracking and its role in social reproduction: reinforcing educational inheritance and the direct effects of social origin. *The British Journal of Sociology*, 70(4), 1323-1348.
- Salarizadeh Amiri, N. (2008). The relationship between having different types of capital and the type of attitude towards social justice. *Social Sciences Quarterly*, 16(44), 49-88 (In Persian).
- Sadri, A. (2016). *Investigating the impact of couples' cultural-economic capital mechanism on family strength*. master thesis. Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman (In Persian).
- Shi, J., & Sercombe, P. (2020). Poverty and Inequality in Rural Education: *Evidence From China*, 24(1), 1-26.
- Stahl, J., Schober, P., & Spiess, K. (2018). Parental socioeconomic status and child care quality. *Early Inequalities in Educational Opportunity*, 44(3), 304-317.
- Tahmasebi, F., Mirzaei, Kh., & Kamran, F. (2012). Social factors affecting the feeling of social inequalities and their consequences in Tehran. *Journal of Social Research*, 5(14), 75-100 (In Persian).
- Tolaei, N., & Flahzadeh, A. (2011). Study of the effect of inequality on cooperation, *Iranian Social Issues Quarterly*, 2(2), 33-61 (In Persian).
- Wei, Y.D., Xiao, W., Simon, C.A., Liu, B., & Ni, Y. (2018). Neighborhood, race and educational inequality: *Education and Inequality*, 23, 1-13.
- Zolghadr, M. (2016). *Assessing the quality of educational services in the Fasa University of Medical Sciences based on SERVQUAL model*. Master Thesis. Faculty of Educational Sciences and Psychology, Islamic Azad University (In Persian).

<http://dx.doi.org/10.22108/jas.2021.126517.2034>

<https://dori.net/dor/20.1001.1.20085745.1401.33.2.2.7>

مقاله پژوهشی

مطالعه جامعه‌شناختی تأثیر سرمایه اجتماعی و کیفیت خدمات آموزشی بر احساس نابرابری اجتماعی مطالعه موردی: دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم شهرستان ایزه

عبدالرضا نواح^{id*}؛ دانشیار، گروه علوم اجتماعی، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

ar.navah@scu.ac.ir

علی بوداقتی، استادیار، گروه علوم اجتماعی، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

a.boudaghi@scu.ac.ir

ناهید سعدی، کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

nahidsadi71@gmail.com

چکیده

نابرابری اجتماعی همواره یکی از مسائل مهم مدنظر دانشمندان جامعه‌شناسی بوده است. دسترسی نابرابر افراد به منابع ارزشمند موجب ایجاد احساس نابرابری اجتماعی می‌شود و گسترش احساس نابرابری اجتماعی بین افراد، پیامدهای جبران‌ناپذیری را در سطح جوامع به همراه دارد؛ بنابراین، بررسی میزان نابرابری در جوامع و شناسایی عوامل مؤثر بر آن بسیار اهمیت دارد. در این زمینه، پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی و کیفیت خدمات آموزشی بر احساس نابرابری اجتماعی بین دانش‌آموزان مقطع متوسطه دوم شهرستان ایزه انجام شده است. مشارکت‌کنندگان با روش تصادفی طبقه‌ای انتخاب شدند و داده‌های مدنظر به وسیله پرسش‌نامه و ۳۶۲ نفر از دانش‌آموزان دختر و پسر دوره متوسطه دوم شهرستان ایزه در سال تحصیلی ۱۳۹۸-۱۳۹۹ گردآوری شد. نتایج تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان‌دهنده تأثیرگذاری و رابطه معکوس سرمایه اجتماعی و کیفیت خدمات آموزشی بر متغیر احساس نابرابری اجتماعی است؛ به گونه‌ای که با کاهش سرمایه اجتماعی و کیفیت خدمات آموزشی، احساس نابرابری اجتماعی بین دانش‌آموزان افزایش می‌یابد.

واژه‌های کلیدی: احساس نابرابری اجتماعی، کیفیت خدمات آموزشی، سرمایه اجتماعی

* نویسنده مسئول

نواح، ع.؛ بوداقتی، ع. و سعدی، ن. (۱۴۰۱). «مطالعه جامعه‌شناختی تأثیر سرمایه اجتماعی و کیفیت خدمات آموزشی بر احساس نابرابری اجتماعی مطالعه موردی: دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم شهرستان ایزه». نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۳(۲)، ۲۲-۱.

مقدمه و بیان مسئله

از گذشته تا به امروز بحث درباره نابرابری‌ها همواره در محافل گوناگون مطرح بوده است. از جمله مهم‌ترین وجوه نابرابری‌ها، نابرابری‌های اجتماعی است که یکی از موضوعات مهم علوم اجتماعی بوده و در این زمینه دانشمندان حوزه جامعه‌شناسی مطالعات متعددی انجام داده‌اند. در این مطالعات برخی وجود نابرابری‌ها را در سطح جامعه لازم و اجتناب‌ناپذیر دانسته‌اند (کارکردگرایان) و برخی نابرابری‌ها و گسترش آن را ابزاری برای گسترش سلطه طبقه حاکم می‌دانند (نظریه پردازان دیدگاه تضاد). تعریف نابرابری‌های اجتماعی نیز همواره با اصطلاحات مختلفی نظیر دسترسی محدود، منابع کمیاب، طبقه، قشربندی اجتماعی و ... همراه بوده است. می‌توان گفت زمانی که افراد دریابند نسبت به دیگران دسترسی یکسانی به منابع ارزشمند ندارند، احساس محرومیت می‌کنند و این آغاز شکل‌گیری احساس نابرابری اجتماعی در یک جامعه است؛ اما افزایش احساس نابرابری در سطح جوامع پیامدهایی همچون بی‌اعتمادی، خشونت، فساد و ... را به دنبال دارد و در صورت وجود داشتن کنترل و نظارت بر آن، موجب افزایش نارضایتی افراد جامعه می‌شود و این امر بر هم خوردن نظم اجتماعی را به همراه خواهد داشت. به همین دلیل، مهم‌تر از بحث تعریف نابرابری‌های اجتماعی، بحث علل شکل‌گیری و چگونگی تداوم نابرابری‌ها در سطح جامعه است. براساس آمار به دست آمده امروزه حدود ۲،۷۴۲ میلیون نفر بدون دسترسی به بهداشت مناسب و کافی و بیش از ۸۴۰ میلیون نفر به طور جدی دچار سوء تغذیه‌اند. تفاوت میانگین امید به زندگی بین کشورهای با درآمد بالا و پایین ۱۹ سال است. ۱۰ درصد ثروتمندترین جمعیت جهان نیمی از درآمد جهان را دریافت می‌کنند (سایت آمار آنلاین جهانی). همان گونه که ابعاد نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی در سطوح و لایه‌های مختلف زندگی اجتماعی وجود دارد، این نابرابری‌ها در نظام آموزشی نیز به تدریج رسوخ پیدا کرده‌اند. امروزه در بسیاری از جوامع میزان بهره‌مندی از خدمات آموزش باکیفیت دانش‌آموزان براساس موقعیت جغرافیایی، جنسیت،

سرمایه‌های خانوادگی، تحصیل در مدارس و ... متفاوت و نابرابر بوده است (طهماسبی و همکاران، ۱۳۹۱: ۷۸؛ Shi & Sercombe, 2020: 6). نهاد آموزش و پرورش، با تسهیل جامعه‌پذیری و کنترل اجتماعی افراد مانع بروز بسیاری از کجروی‌ها در سطح جامعه می‌شود. همچنین تعلیم و تربیت صحیح به وسیله آموزش و پرورش رسمی، نقش مهمی در جهت تربیت نیروی‌های متخصص و شایسته مورد نیاز یک کشور ایفا می‌کند. در این زمینه، در کشور ما دولت برای رسیدن به اهداف خود - که همان توسعه تعلیم و تربیت است - اقدامات گسترده‌ای انجام داده است؛ اما بیشتر این اقدامات در مسیر رشد کمی (افزایش تعداد مدارس) صورت گرفته است. با توجه به نقش و اهمیت آموزش و پرورش، علاوه بر رشد کمی، توسعه کیفیت خدمات آموزشی مدارس نیز اهمیت داد. برخلاف عقیده سالیس^۱ (۱۹۹۳) کیفیت خدمات در آموزش شامل برخورداری محیط آموزشی از ساختمان‌های مناسب، مدرسان برجسته و قوی و همچنین داشتن دقت و نگهداری نسبت به فراگیران محیط آموزشی است (به نقل از عباسی، ۱۳۹۳: ۴۷)؛ بنابراین، کارکرد صحیح آموزش و پرورش تنها منوط به افزایش تعداد مدارس و دانش‌آموزان نیست؛ بلکه سطح کیفیت خدمات آموزشی که دانش‌آموزان از آن بهره‌مندند نیز بسیار مهم است؛ به این ترتیب، توزیع نابرابر امکانات آموزشی مناسب در یک جامعه به دلایل مختلف، پیامدهایی همچون ایجاد شکاف بین انتظارات دانش‌آموزان (آنچه احساس می‌کنند باید داشته باشند) و ادراک آنان (آنچه دریافت کرده‌اند) و در نهایت، ایجاد احساس نابرابری اجتماعی را به همراه خواهد داشت.

در بررسی علل شکل‌گیری احساس نابرابری اجتماعی نقش سرمایه‌های خانوادگی شامل سرمایه اقتصادی (ثروت)، سرمایه اجتماعی (مجموع روابط و پیوندها) و سرمایه فرهنگی (تحصیلات، دانش و فرهنگ) نیز بسیار اهمیت دارد. در این صورت، چنانچه افراد در خانواده‌هایی با سرمایه‌های خانوادگی بالایی عضویت داشته باشند، می‌توانند از این

¹ Salis

سرمایه‌ها در زمینه رسیدن به اهداف خود استفاده کنند؛ به عبارتی، بهره‌مندی افراد از هر کدام از این سرمایه‌ها محرومیت افراد دیگر را به دنبال خواهد داشت و همین امر سبب ایجاد احساس نابرابری اجتماعی در افرادی می‌شوند که از این سرمایه‌ها محروم‌اند یا به آنها دسترسی کمتری دارند.

سرمایه اجتماعی یکی از مهم‌ترین ابعاد سرمایه‌های خانوادگی است که برای اولین بار کلمن به‌منزله یکی از عوامل شکل‌گیری نابرابری اجتماعی آن را بیان کرد (رفیعی، ۱۳۸۹: ۱۴). در معرفی سرمایه اجتماعی می‌توان جمله معروف «آنچه می‌دانید مهم نیست، آنکه می‌شناسید مهم است» را به کار برد؛ به این معنا که داشتن رابطه‌آشنایی با افراد و گروه‌ها سرمایه مادی غیرملموسی است که در مواقع نیاز می‌توان بدان رجوع و از آن استفاده کرد (خداکرمیان، ۱۳۹۶: ۵)؛ در واقع، بهره‌مندی از سرمایه اجتماعی به‌گونه‌ای است که عضو شدن در یک خانواده، گروه، سازمان یا نهاد به‌واسطه رابطه خویشاوندی، دوستی و حس اعتماد، زمینه‌دستیابی به امکانات و تسهیل در امور را برای افراد فراهم می‌کند؛ در نتیجه، عضو شدن در یک گروه و جایگزینی رابطه به جای ضابطه، همان گونه که بهره‌مندی اعضای یک گروه را به همراه دارد، محرومیت افراد دیگر را نیز موجب می‌شود. زمانی که افراد نداشتن سرمایه اجتماعی را مانعی برای رسیدن به خواسته‌های خود ببینند، احساس نابرابری و محرومیت در آنان شکل می‌گیرد؛ بدین ترتیب، سرمایه اجتماعی موجبات ایجاد و گسترش احساس نابرابری اجتماعی را فراهم می‌کند.

در این مورد، پژوهش‌های گسترده‌ای در جوامع مختلف انجام شده است. نتایج پژوهش‌های جانستونباو^۱ (2018) و بارگولوفسکی^۲ (2018) نشان می‌دهد میزان برخورداری خانواده‌ها از سرمایه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در موفقیت تحصیلی و شغلی فرزندان تأثیر بسزایی دارد. همچنین تبعات آن در سطح جامعه سبب شکل‌گیری و گسترش مفاهیمی چون مسئله طبقاتی، قشربندی، نابرابری‌ها و ... شده

است (نوغانی، ۱۳۸۹: ۲۵؛ Barglowski, 2017: 7; Jastonbaugh, 2018: 3). همچنین پژوهش‌های پیرا و همکاران^۳ (2006) نشان می‌دهد میزان سرمایه فرهنگی و اجتماعی والدین به‌صورت مستقیم بر ترک تحصیل فرزندان تأثیرگذار است (3) (In: Childs et al., 2016: 3). شکاف کیفیت خدمات آموزشی در پژوهش‌های گذشته مانند آقاملاپی و همکاران (۱۳۸۵) و ذوالقدر (۱۳۹۵) در سطح دانشگاه و حسونند (۱۳۹۵) در سطح مدارس ابتدایی و متوسطه اول ارزیابی و بررسی شده است. در پژوهش‌های انجام‌شده مانند احمدی و همکاران (۱۳۹۷) علل شکل‌گیری احساس نابرابری اجتماعی به‌صورت کلی بیان شده است و به نقش دولت و نظام آموزشی بیشتر توجه شده است؛ در واقع، نقش سرمایه‌های خانوادگی به‌ویژه سرمایه اجتماعی در شکل‌گیری احساس نابرابری اجتماعی کمتر بررسی شده است. مرور پژوهش‌های خارجی بیان‌کننده این نکته است که سرمایه اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و کیفیت خدمات آموزشی بر احساس نابرابری اجتماعی تأثیر دارد (LingLin, 2020). دراین پژوهش برای جبران ضعف تپژوهش‌های پیشین، نقش سرمایه اجتماعی و کیفیت خدمات آموزشی بر احساس نابرابری اجتماعی میان دانش‌آموزان مقطع دوم متوسطه بررسی شده است. در زمینه اهداف پژوهش دو سؤال کلی زیر مطرح می‌شود:

- ۱- وضعیت احساس نابرابری بین دانش‌آموزان دختر و پسر مقطع متوسطه دوم شهرستان ایزه در چه حدی است؟
- ۲- آیا بین سرمایه اجتماعی و کیفیت خدمات آموزشی با احساس نابرابری اجتماعی بین دانش‌آموزان رابطه معنی‌داری وجود دارد یا خیر؟

ادبیات پژوهش

یکی از موضوعات مهمی که از گذشته تا امروز هم مردم و هم متفکران، فیلسوفان و نظریه‌پردازان دانش‌های اجتماعی به آن توجه کرده‌اند، نابرابری اجتماعی است. نابرابری در جامعه از موضوعات مهم در علوم اجتماعی به‌ویژه در جامعه‌شناسی

¹ Johnstonbaugh

² Barglowski

³ Periera et al.

محسوب می‌شود. در جوامع و دوره‌های زمانی متفاوت حساسیت و ادراک نسبت به نابرابری اجتماعی متغیر بوده و همین امر سبب شده است نظریه‌های متفاوتی در این زمینه مطرح و پژوهش‌های متعددی انجام شود (چلبی، ۱۳۸۹: ۹).

مبانی نظری

نابرابری اجتماعی

از نظر اسملسر^۱ (۱۹۸۸) نابرابری اجتماعی وجود تفاوت‌های دائمی و منظم افراد در قدرت خرید کالا، خدمات و امتیازات است (به نقل از ملک، ۱۳۸۶: ۹۱). به اعتقاد گرب^۲ (۱۹۸۶) نابرابری اجتماعی به تفاوت‌های میان افراد یا جایگاه‌هایی که آنان اشغال کرده‌اند، اشاره دارد که به صورت اجتماعی تعریف شده‌اند و این صورت‌های اجتماعی بر حقوق، فرصت‌ها، پاداش‌ها و امتیازات افراد تأثیرگذار است (گرب، ۱۳۹۴: ۱۰). نظری که دیویس^۳ (۱۹۶۲) درباره نابرابری ارائه داده است، از نظریه محرومیت نسبی برگرفته شده است. به گمان او زمانی که فرد احساس کند دیگران مشابه او دارای فرصت‌های خوب و مطلوبی هستند که وی از آنها محروم است، احساس بی‌عدالتی می‌کند؛ در واقع، محرومیت نسبی یک نابرابری ادراک شده میان اعضای گروه و گروه مرجع است (عزتی، ۱۳۹۵: ۲۳). همچنین گر در کتاب چرا انسان‌ها شورش می‌کنند؟ (۱۳۷۸)، بر این باور است که چنانچه برای افراد در راه رسیدن به شرایط تحصیلی مناسب، اهداف معین و حفظ ارزش‌هایی که حق مسلم خود می‌دانند، مانعی ایجاد شود، دچار محرومیت نسبی می‌شوند و نتیجه این احساس آسیب‌رساندن به منبعی است که سبب ایجاد این احساس شده است. به این صورت وضعیت ذهنی و روانی افراد بر مسائل اجتماعی تأثیر می‌گذارند و خشونت‌های سیاسی را به دنبال می‌آورند؛ ازجمله پیامدهای محرومیت نسبی می‌توان به گسترش اضطراب، آشفتگی، خشونت اجتماعی، انزوای فردی،

احساس نابرابری و بی‌عدالتی اشاره کرد (امام‌جمعه‌زاده و ابراهیمی، ۱۳۹۵: ۳۰). دیدگاه‌های نظری و متعددی درباره نقش آموزش و پرورش بر نابرابری‌های اجتماعی وجود دارد. یکی از مهم‌ترین این نظریه‌ها، نظریه قالب‌های زبانی برنشتاین^۴ (۱۹۷۳) است. او معتقد است کودکانی که الگوی زبانی مبسوط و ماهرانه‌ای دارند، به شیوه بارزتری از عهده وظایف و الزامات مدرسه برمی‌آیند (علاقه‌بند، ۱۳۹۷: ۱۰۳)؛ این اختلاف در سطوح بعدی تحصیلی و اجتماعی تأثیرگذار است و سبب گسترش نابرابری اجتماعی خواهد شد (میرسپهوند، ۱۳۹۶: ۶۰). نظریه پردازان کارکردگرا معتقدند آموزش و پرورش موجب مشروعیت نابرابری اجتماعی - اقتصادی در جامعه می‌شود. نظریه پردازان دیدگاه تضاد نیز بر این باورند که آموزش و پرورش در خدمت حفظ و تداوم نابرابری‌هاست (نوغانی، ۱۳۸۹: ۱۳). بوردیو (۱۹۸۶) با ارائه نظریه بازتولید اجتماعی از مدارس به منزله یکی از عوامل مؤثر بر نابرابری اجتماعی نام برده است (Girton, 2019: 12).

سرمایه اجتماعی

یکی دیگر از عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و تداوم نابرابری‌های اجتماعی، مفهوم سرمایه اجتماعی است. اگرچه تعاریف متعددی از سرمایه اجتماعی وجود دارد، این اصطلاح با مفهوم رابطه اجتماعی مرتبط است؛ به این شکل که هرگاه ارتباطات میان افراد و گروه‌های اجتماعی، سود و مزایایی را به دنبال داشته باشد از سرمایه اجتماعی سخن می‌گوییم. پژوهش‌های تیلور و جونز^۵ (۲۰۱۲) بیان‌کننده آن است که برخورداری از دید مشترک و شباهت درک شده میان اعضای یک گروه سبب افزایش سطح مشارکت آنان می‌شود (in: Meek et al., 2019). ناهاپیت و گوشال^۶ (۱۹۸۶) پس از تقسیم‌بندی سرمایه اجتماعی به سه بعد ساختاری، رابطه‌ای و شناختی، آن را در بررسی‌های ساختار جامعه استفاده کردند. به گمان آنان سرمایه اجتماعی زبان مشترکی است که اعضای یک گروه از

^۴ Bernstein

^۵ Taylor & Jones

^۶ Nahapiet & Goshal

^۱ Smelser

^۲ Grabb

^۳ Davies

افراسیابی نژاد، ۱۳۹۳: ۴۸).

اندازه‌گیری کیفیت خدمات آموزشی

یکی از روش‌های معروف برای اندازه‌گیری کیفیت خدمات آموزشی مدل سروکوال است؛ پاراسورامان و همکارانش در سال ۱۹۸۸ این الگو را شکل دادند (به نقل از افراسیابی نژاد، ۱۳۹۳: ۴۵). این الگو پنج بعد زیر را دارد: ۱- فیزیکی (تجهیزات، تسهیلات و امکانات رفاهی در محیط فیزیکی)، ۲- اطمینان (قابلیت یک سازمان در عمل به تعهدات)، ۳- پاسخگویی (همکاری و کمک یک سازمان صاحب خدمات به مشتری‌های خود)، ۴- تضمین (توانایی و شایستگی کارکنان یک سازمان در ایجاد حس اعتماد در مشتری)، ۵- همدلی (تخصیص زمان متناسب با نیاز و روحیه یک مشتری) (افراسیابی نژاد، ۱۳۹۳: ۴۵).

پیشینه پژوهش

نتایج پژوهش‌های محمدامینی (۱۳۷۴) نشان‌دهنده این است که دانش‌آموزانی که سرمایه‌های خانوادگی بالاتری دارند، از خدمات آموزشی باکیفیت‌تری بهره‌مندند؛ بدین ترتیب سرمایه‌های خانوادگی به واسطه نظام آموزش رسمی بر ارائه کیفیت خدمات آموزشی نابرابر بر ایجاد و گسترش نابرابری اجتماعی تأثیرگذار است.

نتایج پژوهش‌های قاسمی‌اردهائی و همکاران (۱۳۹۰) که بین دانش‌آموزان دختر متوسطه انجام شده است، نشان داده است زمینه‌های خانوادگی از جمله سرمایه اجتماعی والدین سبب دستیابی نابرابر دانش‌آموزان به فرصت‌های آموزشی خواهد شد.

میرسپهوند (۱۳۹۶) چنین مطرح می‌کند که همبستگی معناداری بین سرمایه اجتماعی - فرهنگی والدین و قبولی دانش‌آموزان در مراکز استعداد درخشان وجود دارد. وی بیان می‌کند که دانش‌آموزان مناطق حاشیه‌ای نسبت به مدارس مناطق مرکزی از سرمایه‌های خانوادگی پایین‌تری بهره‌مندند؛ به این ترتیب، وی در نتایج پژوهش‌های خود اذعان دارد که

آن استفاده می‌کنند (Meek et al., 2019: 237). بورديو معتقد است سرمایه اجتماعی به پیوندها و ارتباطات میان اعضای یک شبکه، به‌منزله یک منبع باارزش اشاره دارد که با ایجاد هنجارها و اعتماد دوسویه موجب تحقق اهداف اعضا می‌شود (صدری، ۱۳۹۵: ۲۷). به عقیده او سرمایه اجتماعی مبنای سایر سرمایه‌هاست و با تولید نابرابری، زمینه بروز و تجلی احساس ناامنی را در جامعه فراهم می‌کند (بورديو، ۱۳۸۴: ۲۸۰). از نظر کلمن (1998) سرمایه اجتماعی یک منبع اجتماعی - ساختاری است که جزئی از دارایی‌های افراد به شمار می‌رود (سالارزاده امیری، ۱۳۸۷: ۶۴)؛ در واقع، سرمایه اجتماعی منبع بالقوه‌ای برای افراد و خانواده در به دست آوردن خواسته‌هایشان است.

کیفیت خدمات آموزشی

از دیگر عوامل تأثیرگذار بر نابرابری اجتماعی که در این پژوهش بررسی شده است، کیفیت خدمات آموزشی است. از نظر دمنینگ و بام^۱ (1990) مفهوم کیفیت، مفهوم وسیعی که همه بخش‌های سازمانی نسبت به آن متعهدند و افزایش کارایی کل مجموعه هدف نهایی آن محسوب می‌شود. به اعتقاد آنها هدف از کیفیت، مطابقت یک کالا با نیازهای مشتری است که کاهش هزینه‌ها و استمرار و بقا را برای سازمان و رضایت و کاهش شکاف را برای مشتریان به‌همراه دارد (به نقل از عباسی، ۱۳۹۳). به گمان سالیس (1993) کیفیت خدمات در آموزش شامل برخورداری محیط آموزشی از ساختمان‌های مناسب، مدرسان برجسته و قوی و همچنین داشتن دقت و نگهداری نسبت به فراگیران محیط آموزشی است (به نقل از عباسی، ۱۳۹۳: ۴۱). از نظر بیکر^۲ (1999) کیفیت آموزشی مجموع برایندهای یک دوره آموزشی است. به اعتقاد وی یک دوره آموزشی زمانی باکیفیت قلمداد می‌شود که سطح خاص و مطلوبی از توانایی را در مناسب‌ترین زمان همراه با برطرف کردن نیازهای مهارتی و هموارکردن مسیر شغلی برای فراگیران ایجاد کند (به نقل از

¹ Deming & Baum

² Baker

مدارس مختلف است و این نابرابری در مراحل بعدی زندگی افراد نیز تأثیرگذار است.

فرانسیس و همکاران^۴ (2019) به این نتیجه رسیدند که در زمینه کیفیت خدمات آموزشی عدالت وجود ندارد و دانش‌آموزان براساس پیشینه اقتصادی و اجتماعی‌شان، از بسیاری از امکانات بهره‌مند یا محروم می‌شوند و این امر نقش مدارس و کیفیت خدمات آموزشی بر نابرابری اجتماعی را نشان می‌دهد.

چارچوب نظری

در حوزه نظریه‌های مربوط به نابرابری‌های اجتماعی، پیر بوردیو آموزش رسمی را ابزار اعمال قدرت طبقه مسلط می‌داند. او به همراه کلمن به نقش سرمایه اجتماعی در موفقیت تحصیلی دانش‌آموزان و ارتباط آن با نابرابری اجتماعی پرداخته است؛ در واقع، بوردیو ایجاد و استمرار نابرابری‌های اجتماعی را از کارکردهای نظام آموزش رسمی می‌داند. در صورتی که نظام آموزش رسمی باید امکان برابری فرصت‌های آموزشی مناسب را برای آحاد جامعه فراهم کند. افرادی که در ابتدا از خدمات آموزشی مناسب بی‌بهره‌اند، از ادامه تحصیل بازمی‌مانند و در مقابل، بهره‌مندی از خدمات آموزشی باکیفیت، زمینه دستیابی به مدارک تحصیلی بالا، فرصت‌های شغلی و درآمدزایی می‌شود (Reichelt et al., 2019: 9). وی در قالب نظریه‌های بازتولید اجتماعی و فرهنگی، بیان می‌کند که مدارس همراه با سایر نهادهای اجتماعی دیگر سبب استمرار نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی می‌شوند. در نظریه بازتولید اجتماعی، سرمایه اجتماعی، درآمد و موقعیت اجتماعی مقدمه دستیابی به آموزش بهتر می‌شود. به گمان بوردیو سرمایه اجتماعی مبنای سایر سرمایه‌هاست و به پیوندها و ارتباطات میان اعضای یک شبکه اشاره دارد که با اعتماد و ارتباط دوسویه زمینه تحقق اهداف شبکه را فراهم می‌کند. دمنینگ مفهوم کیفیت خدمات را در زمینه کالاهای اقتصادی و صنعتی بررسی کرده است. به گمان وی زمانی که شکاف بین

سرمایه اجتماعی - فرهنگی والدین موجب بازتولید نابرابری‌های آموزشی و اجتماعی میان دانش‌آموزان می‌شود.

نتایج پژوهش‌های استال و همکاران^۱ (2018) از ۸۱۸ دانش‌آموز مراکز آموزشی آلمان بیان‌کننده این است که بین سرمایه اجتماعی - اقتصادی والدین و برخورداری دانش‌آموزان از امکانات آموزشی رابطه معنی‌داری وجود دارد و این نابرابری در فرصت‌های تحصیلی سبب نابرابری‌های اجتماعی می‌شود.

ویا و همکاران (2018) در تحلیل نابرابری‌های آموزشی به‌منزله یکی از عوامل مهم ایجاد و گسترش نابرابری‌های اجتماعی بیان می‌کنند که در ایالات متحده آمریکا، پیشینه خانوادگی از عوامل مؤثر بر دستیابی به فرصت‌های آموزشی مناسب برای افراد است.

بانزراچ و همکاران^۲ (2019) بیان کرده‌اند که وضعیت اقتصادی و اجتماعی والدین ارتباط مستقیمی با میزان بهره‌مندی فرزندان از کیفیت خدمات آموزشی و نابرابری‌های آموزشی دارد.

بلاندن^۳ (2020) در تجزیه و تحلیل آموزش و نابرابری اینگونه مطرح می‌کند که نابرابری در آموزش و پرورش براساس سوابق خانوادگی بسیار گسترده و پایدار است. او معتقد است شرایط خانواده‌ها بر کسب نمرات فرزندان در مدرسه نیز مؤثر است و سرمایه‌های خانوادگی در موفقیت‌های فرزندان و ایجاد موقعیت‌های بالاتر در تمامی مراحل زندگی تأثیرگذار است و به این ترتیب، شکاف در دسترسی به منابع و امکانات مهم و ایجاد نابرابری اجتماعی در همان سال‌های اولیه زندگی افراد به وجود می‌آید.

احمدی و همکاران (۱۳۹۷) با بررسی دبیرستان‌های متوسطه شهر ارومیه به این نتیجه رسیدند که کیفیت خدمات آموزشی برابر، عامل تعیین‌کننده‌ای در بررسی نابرابری‌های اجتماعی است. نتایج تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل شده در این پژوهش بیان‌کننده خدمات آموزشی متفاوت و نابرابر در

¹ Wei et al.

² Banzragch et al.

³ Blanden

⁴ Francis et al.

انتظارات مشتری (آنچه احساس می‌کند باید باشد) و ادراکات او (آنچه که دریافت کرده است) به وجود آید، احساس نارضایتی در فرد شکل می‌گیرد. با توجه به اهداف این پژوهش، درباره مفهوم کیفیت خدمات در زمینه آموزشی بحث شده است و مشتریان در این حوزه دانش‌آموزان‌اند که در صورت اختلاف بین انتظارات و ادراکات آنان در کیفیت

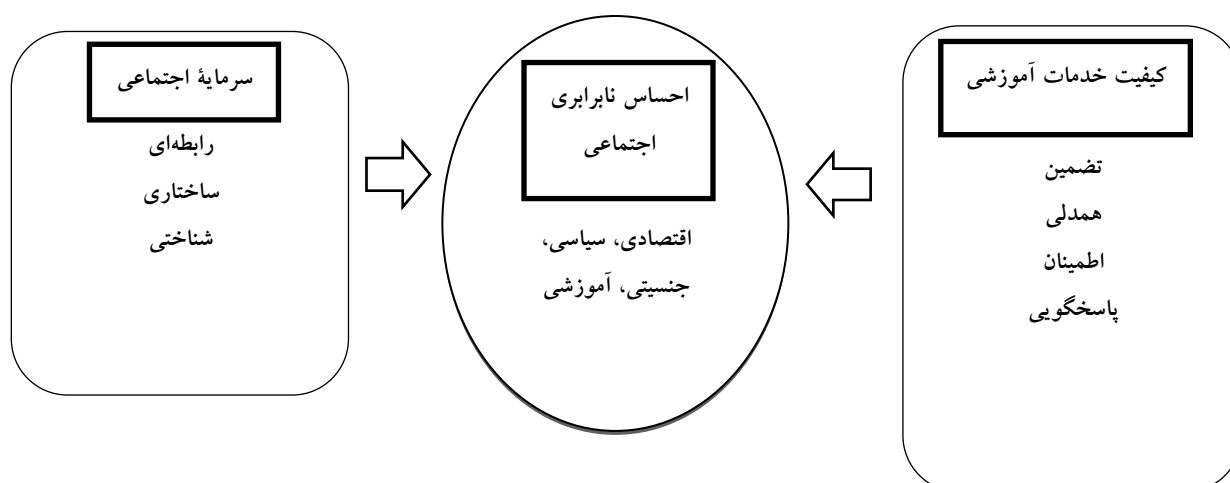
خدمات آموزشی، زمینه نارضایتی و احساس نابرابری بین آنان ایجاد می‌شود. برای بررسی کیفیت خدمات آموزشی از الگوی سروکوال استفاده شده است؛ این الگو را پاراسورامان و همکاران (1985) به نقل از افراسیابی‌نژاد و همکاران، (۱۳۹۳: ۴۵) در پنج بعد تدوین کردند.

جدول ۱- نحوه استخراج متغیرهای پژوهش از چارچوب نظری و پیشینه تجربی پژوهش

Table1- How to extract research variables from the theoretical from and empirical background of the research

دیدگاه نظری	پیشینه تجربی	متغیرهای استخراج شده	دیدگاه نظری	پیشینه تجربی	متغیرهای استخراج شده
بوردیو	محمدامینی (۱۳۷۴)	تأثیر سرمایه‌های خانوادگی بر نابرابری اجتماعی	دیدگاه نظری	پیشینه تجربی	متغیرهای استخراج شده
بوردیو	قاسمی‌اردهایی و همکاران (۱۳۹۰)	تأثیر سرمایه اجتماعی بر نابرابری آموزشی	دیدگاه نظری	پیشینه تجربی	متغیرهای استخراج شده
بوردیو	میرسپهوند (۱۳۹۶)	تأثیر سرمایه اجتماعی بر نابرابری اجتماعی	دیدگاه نظری	پیشینه تجربی	متغیرهای استخراج شده
بوردیو	استال و همکاران (2018)	تأثیر سرمایه اجتماعی بر نابرابری اجتماعی	دیدگاه نظری	پیشینه تجربی	متغیرهای استخراج شده
بوردیو	ویا و همکاران (2018)	تأثیر سرمایه اجتماعی بر نابرابری آموزشی	دیدگاه نظری	پیشینه تجربی	متغیرهای استخراج شده

الگوی تحلیلی پژوهش

شکل ۱- الگوی تحلیلی پژوهش

Fig 1- Analytical model of research

روش‌شناسی پژوهش

در این پژوهش برای گردآوری داده‌ها از ابزار پرسش‌نامه استفاده شد. جامعه آماری همه دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم شهرستان ایزه در سال تحصیلی ۱۳۹۹-۱۳۹۸ به تعداد ۶۳۴۵ است. حجم نمونه ۳۶۲ نفرند که براساس فرمول کوکران (این تعداد به دلیل وجود داده‌های نامنظم به ۳۵۵ نفر تقلیل یافت) و به شیوه نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای انتخاب شدند (رابطه ۱).

با توجه به تعاریف ذکر شده و استفاده از نظریه‌های بوردیو (بازتولید اجتماعی) و دمینگ (کیفیت خدمات) به‌منزله نظریه‌های ملاک، فرضیه‌های پژوهش حاضر به شرح زیرند:

- به نظر می‌رسد بین سرمایه اجتماعی و احساس نابرابری اجتماعی دانش‌آموزان رابطه معنی‌داری وجود دارد.
- به نظر می‌رسد بین کیفیت خدمات آموزشی و احساس نابرابری اجتماعی دانش‌آموزان رابطه معنی‌داری وجود دارد.

$$N=6345 \quad t=1.96=\%95 \quad p, q=. /5 \quad d=\%5 \quad \text{رابطه ۱}$$

$$N = \frac{N \cdot t^2 \cdot p \cdot q}{(N \cdot d^2) + (t^2 \cdot p \cdot q)} = \frac{6345 \cdot 1.96^2 \cdot (. /5 \cdot . /5)}{6345 \cdot . /05^2 + 1.96^2 \cdot (. /5 \cdot . /5)} = 362.140$$

نتایج به‌دست‌آمده نشان‌دهنده پایایی مناسب پرسش‌نامه بوده است.

در این پژوهش از اعتبار محتوایی برای سنجش اعتبار مقیاس استفاده شده است. برای اطمینان از پایایی ابزار پژوهش، پیش‌آزمون با استفاده از آلفای کرونباخ انجام شد.

جدول ۲- ضریب پایایی نابرابری اجتماعی

Table 2- Reliability coefficient of social inequality

ردیف	سازه‌ها	ابعاد	تعداد سؤال	ضرایب پایایی هر بعد	ضریب پایایی کل
۵	نابرابری اجتماعی	اقتصادی	۶۹ تا ۷۶	.۶۷	.۶۸
		سیاسی	۷۷ تا ۷۹	.۷۵	
		جنسیتی	۸۰ تا ۸۶	.۸۷	
		آموزشی	۸۷ تا ۹۳	.۸۱	

جدول ۳- ضریب پایایی سرمایه اجتماعی

Table 3- Social capital reliability coefficient

سازه‌ها	ابعاد	خرده‌مقیاس‌ها	تعداد سؤال	ضرایب پایایی هر بعد	ضریب پایایی کل
سرمایه اجتماعی	ساختاری	شبکه‌ها	۲۲، ۲۳، ۲۴	۷۶	۰.۹۶
		روابط	۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸	۸۶	
		همکاری	۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲	۸۷	
	ارتباطی	ارزش‌ها	۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸	۸۱	
		فهم متقابل	۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲	۸۷	
	شناختی	اعتماد	۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷	۸۷	
		تعهد	۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱	۸۶	

جدول ۴- ضریب پایایی کیفیت خدمات آموزشی

Table 4- Reliability coefficient of quality of educational services

ردیف	سازه‌ها	ابعاد	تعداد سؤال	ضرایب پایایی هر بعد	ضریب پایایی کل
۱	کیفیت خدمات آموزشی	فیزیکی	۱ تا ۵	۸۲	۰.۹۶
		اعتماد	۶ تا ۱۰	۹۲	
		پاسخگویی	۱۱ تا ۱۴	۸۶	
		تضمین	۱۵ تا ۱۸	۸۸	
		همدلی	۱۹ تا ۲۱	۸۴	

یافته‌های پژوهش

در این پژوهش از کل نمونه آماری، ۵۱/۸ درصد سهم دانش‌آموزان دختر و ۴۸/۲ درصد سهم دانش‌آموزان پسر است. بیشترین میزان فراوانی سنی بین پاسخگویان گروه سنی ۱۸ سال است. دانش‌آموزان پایه دوازدهم با ۱۷۳ نفر بیشترین فراوانی را داشته‌اند. ۴۲/۵ درصد دانش‌آموزان به رشته علوم انسانی مربوط بوده‌اند. مدرسه دخترانه شایستگان با ۳۹ نفر بیشترین سهم را نسبت به دیگر مدارس داشت. میزان پاسخگویی دانش‌آموزان در مدارس دولتی، ۹۶/۹ درصد و مدارس غیردولتی ۳/۱ درصد بوده است.

تعاریف مفهومی و تعاریف عملیاتی متغیرهای پژوهش
احساس نابرابری اجتماعی

منظور از احساس نابرابری، درک ذهنی، مقایسه، ارزیابی و نتیجه‌گیری از شرایطی است که یک فرد درمی‌یابد در مقایسه با دیگران به منابع ارزشمند به‌صورت نابرابر دسترسی دارد (تولایی و فلاح‌پیشه، ۱۳۹۰: ۳۷)؛ به عبارت دیگر، به توزیع چولگی منابع ارزشمند در جامعه نابرابری اجتماعی می‌گویند. در این پژوهش نابرابری در ۴ بعد (احساس نابرابری اقتصادی، احساس نابرابری سیاسی، احساس نابرابری جنسیتی و احساس نابرابری آموزشی) بررسی شده است.

- احساس نابرابری اقتصادی: احساس اختلاف افراد از لحاظ میزان برخورداری از منابع و امکانات مادی.

- احساس نابرابری سیاسی: احساس نابرابری افراد در دستیابی به مشاغل و مناصب سیاسی.

- احساس نابرابری جنسیتی: احساس نابرابری که منشأ آن

جنسیت افراد است.

- احساس نابرابری آموزشی: احساس نابرابری افراد در میزان دستیابی به امکانات آموزشی.

احساس نابرابری، متغیر نسبی است که فرد در مقایسه گذشته خویش یا دیگران از جهت کسب ارزش‌های مادی یا معنوی به دست می‌آورد؛ از این رو، احساس نابرابری اجتماعی میزان برخورداری از کسب ارزش‌ها و دسترسی به امکانات اجتماعی در زندگی شهری را شامل می‌شود. از سوی دیگر، با توجه به کیفی بودن میزان این احساس، برای اندازه‌گیری آن از پرسش‌نامه‌ای شامل ۲۵ سؤال در ۴ بعد احساس نابرابری اقتصادی، سیاسی، جنسیتی و آموزشی در طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت (کاملاً موافقم = ۵، موافقم = ۴، تا حدی موافقم = ۳، مخالفم = ۲ و کاملاً مخالفم = ۱) استفاده خواهد شد.

سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی به مجموعه‌ای از منابع موجود یا بالقوه گفته می‌شود که به مالکیت شبکه پایداری از روابط کم و بیش نهادینه‌شده افراد بستگی دارد؛ افرادی که یکدیگر را می‌شناسند و خود را مدیون یکدیگر می‌دانند. سرمایه اجتماعی فرد مجموعه‌ای از متغیرهای میزان اعتماد اجتماعی، میزان عضویت و مشارکت در انجمن‌ها و گروه‌ها، میزان دوستان صمیمی، میزان پیوند اجتماعی و میزان رابطه اجتماعی است. سرمایه اجتماعی در ۳ بعد ساختاری، ارتباطی و شناختی بررسی خواهد شد:

- **ساختاری:** بارت (1992) عنصر ساختاری سرمایه اجتماعی به الگوی کلی ارتباطات میان افراد اشاره دارد؛ یعنی فرد به چه کسانی و چگونه دسترسی دارد و مهم‌ترین جنبه‌های این عنصر، روابط شبکه‌ای بین افراد، پیکربندی شبکه‌ای و سازمان مناسب است (به نقل از سالارزاده امیری و همکاران، ۱۳۸۷).

- **ارتباطی:** ناهاپیت و گوشال (1996) معتقدند عنصر ارتباطی سرمایه اجتماعی بیان‌کننده نوعی روابط شخصی است

که افراد با یکدیگر به دلیل سابقه تعاملاتشان برقرار می‌کنند. مهم‌ترین جنبه‌های سرمایه اجتماعی عبارت‌اند از: اعتماد، هنجارها، الزامات و انتظارات و هویت.

شناختی: عنصر شناختی سرمایه اجتماعی به منابعی همچون فراهم‌کننده مظاهر، تعبیرها و تفسیرها و سیستم‌های معانی مشترک میان گروه‌ها اشاره دارد؛ از جمله مهم‌ترین جنبه‌های این بعد، زبان و کدهای مشترک و حکایات مشترک هستند (سالارزاده امیری و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۷).

در این پژوهش برای سنجش سرمایه اجتماعی از پرسش‌نامه سرمایه اجتماعی ناهاپیت و گوشال (1998) دارای ۳ بعد ساختاری، ارتباطی و شناختی استفاده شده است. این مقیاس هفت خرده‌مقیاس شبکه‌ها، اعتماد، همکاری، فهم متقابل، روابط، ارزش‌ها و تعهد را بررسی می‌کند و در ۳۰ گویه تنظیم و براساس مقیاس پنج‌گزینه‌ای لیکرت (کاملاً موافقم = ۵، موافقم = ۴، تا حدی موافقم = ۳، مخالفم = ۲ و کاملاً مخالفم = ۱) ساخته شده است.

کیفیت خدمات آموزشی

کیفیت خدمات به‌منزله روشی برای حرکت در مسیر ارزش‌های اساسی محیط آموزشی، درک نیازهای افراد ذینفع، مشارکت و همکاری در تصمیم‌گیری‌ها، فرایندسازی و بهبود مستمر در مؤسسه آموزشی تعریف شده است (مهرعلی‌زاده، ۱۳۸۳: ۴۱)؛ از جمله معتبرترین الگوهای جهانی استفاده‌شده برای سنجش کیفیت خدمات، الگوی سروکوال است؛ این الگو از الگوی مفهومی که پاراسومان و همکاران در سال ۱۹۸۵ ارائه کردند، گرفته شده است و پنج بعد فیزیکی و عوامل محسوس، قابلیت اعتبار، پاسخگویی، اطمینان خاطر و همدلی و دلسوزی دارد (عباسی، ۱۳۹۳: ۱۶).

- عوامل محسوس شامل وجود تسهیلات و تجهیزات کاری و همه ابزارهای ارتباطی است و این ابزارها همه ابعاد تصویری را که مشتری برای ارزیابی کیفیت، مانند امکانات رفاهی در محیط فیزیکی سازمان، مدنظر قرار می‌دهد، فراهم

می‌کنند (قلاوندی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۰).

- قابلیت اطمینان: توانایی انجام خدمات به صورت مطمئن به صورتی که انتظارات مشتری محقق شود؛ به عبارتی، قابلیت اطمینان، عمل به تعهدات است؛ یعنی اگر سازمانی در زمینه زمان ارائه، شیوه و هزینه خدمات وعده‌هایی می‌دهد، باید آن را عملی کند (قلاوندی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۰).

- پاسخگویی: منظور از این بعد میل به همکاری و کمک به مشتری است. این بعد بر کیفیت خدمت برای نشان دادن حساسیت و هوشیاری صاحبان خدمات در قبال درخواست‌ها، سؤالات و شکایات مشتری تأکید دارد (قلاوندی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۱).

- اطمینان خاطر یا تضمین: این بعد دربرگیرنده شایستگی و توانایی کارکنان در ایجاد حس اعتماد و اطمینان به مشتری نسبت به سازمان است و از کیفیت خدمات به ویژه در خدمات دارای ریسک بالاتر اهمیت بیشتری دارد (قلاوندی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۱).

- همدلی: منظور از این بعد توجه شخصی و تخصیص زمان مناسب برای مشتریان است؛ به این معنا که با هریک از افراد برخورد ویژه‌ای متناسب با روحیه آنها انجام شود. به صورتی که مشتریان نسبت به این موضوع که برای سازمان مهم‌اند، قانع شوند (قلاوندی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۲).

برای سنجش وضعیت خدمات آموزشی دانش‌آموزان از پرسش‌نامه سروکوال استفاده شد. این پرسش‌نامه ۵ سطح (فیزیکی، اعتماد، پاسخگویی، تضمین و همدلی) و ۲۱ سؤال در قالب طیف لیکرت دارد. درجه‌بندی این طیف به این صورت است (خیلی خوب=۵، خوب=۴، متوسط=۳، بد=۲، خیلی بد=۱).

یافته‌های پژوهش

در این پژوهش با توجه به سطح سنجش متغیرها برای تجزیه

و تحلیل داده‌ها از آزمون همبستگی پیرسون با استفاده از نرم‌افزار spss16 استفاده شده است. همچنین برای سنجش اعتبار الگوی مفهومی و آزمون فرضیه‌ها از روش معادلات ساختاری و تحلیل عاملی و ابزار LISREL استفاده شد.

همبستگی بین سرمایه اجتماعی و احساس نابرابری اجتماعی

بوردیو در قالب نظریه بازتولید اجتماعی در تبیین احساس نابرابری اجتماعی از سرمایه اجتماعی نام برده است؛ به گونه‌ای که ارتباطات بین افراد موجب دستیابی آنان به امکانات مهم در جامعه می‌شود. این بهره‌مندی مسلماً محرومیت افراد دیگر را به همراه دارد. یکی از فرضیات پژوهش حاضر بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر احساس نابرابری اجتماعی بین دانش‌آموزان است.

برای بررسی این فرضیه از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شد. نتایج به دست آمده از تجزیه و تحلیل پاسخ‌های کسب شده به اینگونه است: همبستگی بین متغیر سرمایه اجتماعی و ابعاد آن (ساختاری، ارتباطی و شناختی) و احساس نابرابری اجتماعی و ابعاد آن (اقتصادی، سیاسی، جنسیتی و آموزشی) با اطمینان ۰/۹۵ و سطح معنی‌داری ۰/۰۵ تأیید شد؛ به صورتی که با افزایش سرمایه اجتماعی، احساس نابرابری اجتماعی میان دانش‌آموزان کاهش پیدا می‌کند. به این ترتیب، تأثیرگذاری سرمایه اجتماعی دانش‌آموزان بر احساس نابرابری اجتماعی آنان تأیید شد. تأیید این فرضیه براساس نظریه بوردیو با پژوهش‌های گذشته همپوشانی دارد؛ به گونه‌ای که در تبیین مسئله احساس نابرابری اجتماعی می‌توان از سرمایه اجتماعی به منزله عامل مهم و تأثیرگذاری سخن گفت.

جدول ۵- نتایج رابطه بین سرمایه اجتماعی و احساس نابرابری اجتماعی (ضریب همبستگی پیرسون)

Table 5- Consequences of the relationship between social capital and the feeling of social inequality (pearson correlation test)

متغیر	اقتصادی	سیاسی	جنسیتی	آموزشی	احساس نابرابری اجتماعی
Variable	Economic	Political	Gender	Educational	Feeling of Social Inequality
ساختاری	*-۰/۱۹۲	*-۰/۲۲۸	*-۰/۱۶۲	*-۰/۳۲۳	*-۰/۳۰۲
ارتباطی	*-۰/۱۸۸	*-۰/۱۹۰	*-۰/۱۶۸	*-۰/۳۳۳	*-۰/۲۹۸
شناختی	*-۰/۱۸۴	*-۰/۲۱۱	*-۰/۲۰۲	*-۰/۳۰۷	*-۰/۳۰۹
سرمایه اجتماعی	*-۰/۱۹۸	*-۰/۲۲۰	*-۰/۱۹۲	*-۰/۳۳۸	*-۰/۳۲۱

*معنی‌داری در سطح ۰/۰۵؛ بدون ستاره: معنی‌دار نبودن

همبستگی بین کیفیت خدمات آموزشی و احساس نابرابری اجتماعی

افزایش احساس نابرابری اجتماعی در هر جامعه پیامدهای زیان‌باری را به همراه دارد. در تجزیه و تحلیل عوامل مؤثر بر ایجاد و گسترش احساس نابرابری اجتماعی، بهره‌مندی افراد از کیفیت خدمات مناسب بسیار اهمیت دارد. به عقیده دمینگ کیفیت خدمات به مطابقت یک کالا با نیازهای مشتری، کاهش هزینه‌ها، استمرار یک سازمان و رضایت او اشاره دارد. با توجه به هدف پژوهش حاضر، بحث کیفیت خدمات در زمینه فعالیت‌های آموزشی نسبت به مشتریان نظام آموزش و پرورش بررسی شده است. از نظر بیکر خدمات آموزشی باکیفیت باید به گونه‌ای باشد که ایجاد مهارت‌ها و توانایی‌های مدنظر برای فراگیران و هموارکردن مسیر شغلی برای آنان را به همراه داشته باشد. اگر کیفیت خدمات آموزشی در مناطق مختلف به صورت نابرابر توزیع شود، این فرایند موجب افزایش شکاف بین انتظارات دانش‌آموزان و ادراکات آنان خواهد شد. تداوم این شکاف‌ها و دست‌نیافتن افراد به خدمات آموزشی مناسب در مقایسه با دسترسی افراد یا گروه بهره‌مند، سبب نارضایتی آنان می‌شود و احساس نابرابری اجتماعی را در

دانش‌آموزان ایجاد می‌کند. در پژوهش حاضر برای سنجش همبستگی متغیر کیفیت خدمات آموزشی و ابعاد پنج‌گانه آن (فیزیکی، اعتماد، پاسخگویی، تضمین و همدلی) با احساس نابرابری اجتماعی و ابعاد چهارگانه آن (اقتصادی، سیاسی، جنسیتی و آموزشی) از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شد. نتایج همبستگی این دو متغیر به شرح زیر است: همبستگی بین متغیر کیفیت خدمات آموزشی و همه ابعاد آن با بعد اقتصادی احساس نابرابری اجتماعی با اطمینان ۰/۹۵ و سطح معنی‌داری ۰/۰۵ تأیید شد. شدت همبستگی کیفیت خدمات آموزشی کل با همه ابعاد آن در حد ضعیف و جهت رابطه نیز معکوس است؛ به گونه‌ای که با کاهش سطح کیفیت خدمات آموزشی احساس نابرابری اجتماعی افزایش می‌یابد و برعکس. نتایج کسب‌شده از تجزیه و تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده، مطابق با نظریه‌های ارائه شده و پژوهش‌های ذکر شده است؛ به این معنا که کیفیت خدمات آموزشی نقش تأثیرگذاری بر ایجاد احساس نابرابری اجتماعی بین دانش‌آموزان دارد.

جدول ۶- نتایج رابطه بین کیفیت خدمات آموزشی و احساس نابرابری اجتماعی (آزمون همبستگی پیرسون)

Table 6- Results of the relationship between the quality of educational services and the feeling of social inequality (pearson correlation test)

متغیر	اقتصادی	سیاسی	جنسیتی	آموزشی	احساس نابرابری اجتماعی
Variable	Economic	Political	Gender	Educational	Feeling of social inequality
فیزیکی	*-۰/۲۷۰	*-۰/۱۷۹	*-۰/۱۱۹	*-۰/۵۸۸	*-۰/۳۸۲
اعتماد	*-۰/۲۸۳	*-۰/۲۰۶	*-۰/۱۰۶	*-۰/۵۰۵	*-۰/۳۶۳
پاسخگویی	*-۰/۲۷۱	*-۰/۱۸۵	*-۰/۱۱۹	*-۰/۵۱۸	*-۰/۳۶۳
تضمین	*-۰/۲۹۲	*-۰/۲۳۷	*-۰/۱۴۵	*-۰/۵۵۴	۰/۴۰۶
همدلی	*-۰/۲۸۰	*-۰/۲۱۴	*-۰/۱۳۷	*-۰/۶۰۹	*-۰/۴۰۹
کیفیت خدمات آموزشی	*-۰/۳۰۶	*-۰/۲۲۰	*-۰/۱۳۵	*-۰/۶۰۲	*-۰/۴۲۷

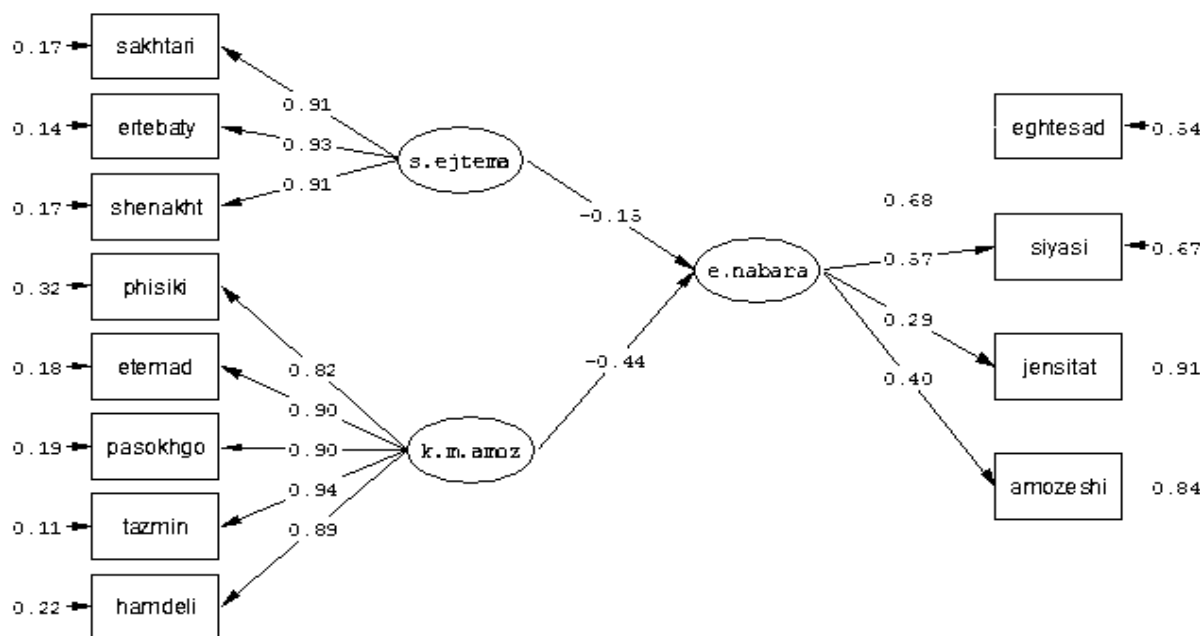
*معنی‌داری در سطح ۰/۰۵؛ بدون ستاره: معنی‌دار نبودن

مدل معادلات ساختاری

عاملی و ابزار LISREL استفاده شده است.

برای سنجش اعتبار الگوی مفهومی مستخرج از مبانی

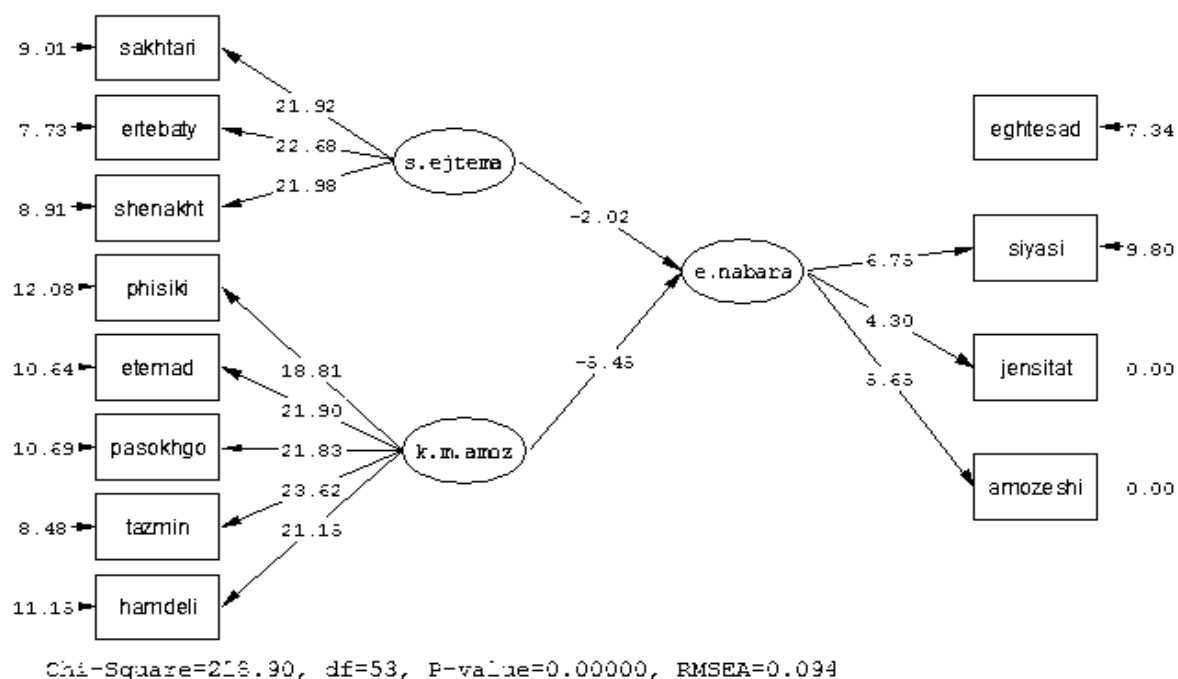
نظری و آزمون فرضیه‌ها از روش معادلات ساختاری و تحلیل

Chi-Square=218.90, df=53, P-value=0.00000, RMSEA=0.094

شکل ۲- بارهای عاملی الگوی مفهومی پژوهش

Fig 2-Factor analysis of the conceptual model of research

شکل ۳- ضرایب معنی‌داری الگوی مفهومی پژوهش

Fig 3- Significance coefficients of the research conceptual model

مقادیر شاخص‌های پردازش الگو در جدول ۲۰ نشان داده شده است:

جدول ۷- شاخص‌های پردازش الگو

Table 7- Model processing indicators

IFI	NFI	CFI	RMSEA	شاخص
۰/۹۵	۰/۹۴	۰/۹۵	۰/۰۹۴	مقدار محاسبه شده
>۰/۹۰	>۰/۹۰	>۰/۹۰	<۰/۱	سطح پذیرفتنی
مناسب	مناسب	مناسب	مناسب	نتیجه

نابرابری اجتماعی بین دانش‌آموزان کاهش می‌یابد و برعکس. از طرفی کیفیت خدمات آموزشی بر احساس نابرابری اثر منفی و معناداری دارد ($B=0/44$, $T=5/45$)؛ به این معنی که با افزایش کیفیت خدمات آموزشی احساس نابرابری اجتماعی بین دانش‌آموزان کاهش می‌یابد و برعکس.

به‌طور کلی نتایج به‌دست‌آمده از تجزیه و تحلیل داده‌ها به روش آزمون همبستگی پیرسون و معادلات ساختاری و تحلیل عاملی، بیان‌کننده تأیید دو فرضیه تأثیر سرمایه اجتماعی و کیفیت خدمات آموزشی بر احساس نابرابری اجتماعی است؛

همان‌طور که در این جدول مشاهده می‌شود، مقدار AMSEA به‌دست‌آمده از تخمین الگو کوچک‌تر از ۰/۰۹۴ است و مقادیر IFI، NFI، CFI به‌دست‌آمده از تخمین الگو بیشتر از ۰/۹ هستند. به‌طور کلی، با توجه به اعداد به‌دست‌آمده از تخمین الگو می‌توان نتیجه گرفت که الگوی مفهومی پژوهش از لحاظ شاخص تناسب خوب است. همچنین نتایج الگوسازی ساختاری نشان داد سرمایه اجتماعی بر احساس نابرابری اثر منفی و معناداری دارد ($B=-2/02$, $T=0/15$)؛ به این معنی که با افزایش سرمایه اجتماعی احساس

به عبارتی، در تبیین احساس نابرابری اجتماعی بین دانش‌آموزان، متغیر سرمایه اجتماعی براساس نظریه بازتولید بورديو و متغیر کیفیت خدمات آموزشی براساس نظریه کیفیت خدمات دمی‌نگ نقش تأثیرگذاری دارند.

نتیجه

پژوهش حاضر با هدف بررسی مسئله احساس نابرابری اجتماعی انجام شده است. مبحث نابرابری در سطح جوامع و پیامدهای آن از دیرباز مطرح بوده است. امروزه با افزایش جمعیت کره زمین، محدودبودن منابع و اختلاف بین افراد در دسترسی به منابع ارزشمند، بحث درباره نابرابری‌های اجتماعی بیش از پیش گسترش یافته است. زمانی که افراد یک جامعه نسبت به توزیع عادلانه منابع ارزشمند دچار تردید شوند، احساس نابرابری اجتماعی در آنها شکل می‌گیرد. با توجه به اینکه گسترش احساس نابرابری اجتماعی در جامعه به‌ویژه بین جوانان و نوجوانان پیامدهای مخربی به‌دنبال خواهد داشت، بررسی میزان احساس نابرابری و عوامل شکل‌گیری آن در سطح جامعه بسیار حائز اهمیت است؛ بنابراین، در این پژوهش با توجه به نظریه‌های موجود درباره نابرابری‌های اجتماعی و پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه، نقش دو متغیر سرمایه اجتماعی و کیفیت خدمات آموزشی در تحلیل احساس نابرابری اجتماعی بین دانش‌آموزان دختر و پسر مقطع متوسطه شهرستان ایذه بررسی شده است.

درباره تعریف سرمایه اجتماعی و نقش آن در نابرابری‌های اجتماعی ازسوی دانشمندان علوم اجتماعی نظریه‌های متعددی ارائه شده و در این زمینه مطالعات گسترده‌ای در جوامع مختلف انجام شده است. هرچند تعاریف متعددی درباره سرمایه اجتماعی وجود دارد، به‌طور کلی، سرمایه اجتماعی با مفهوم روابط اجتماعی مرتبط است. هرگاه روابط بین افراد و گروه‌ها سود و مزایایی را به‌دنبال داشته باشد، از سرمایه اجتماعی سخن می‌گوییم. ناهپیت و گوشال (1988) سرمایه اجتماعی را زبان مشترکی می‌دانند که

اعضای یک گروه از آن استفاده می‌کنند؛ آنان با تقسیم سرمایه اجتماعی در سه بعد ساختاری، رابطه‌ای و شناختی آن را در بررسی ساختار جامعه به کار بردند (Meek et al., 2019: 236). بورديو معتقد است سرمایه اجتماعی مبنای سایر سرمایه‌هاست و یکی از عوامل شکل‌گیری و استمرار نابرابری اجتماعی سرمایه اجتماعی است (عباس‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۳). به‌طور کلی، سرمایه اجتماعی به آن دسته از مزایایی گفته می‌شود که فرد با عضوشدن در گروه‌ها و ارتباط با افراد به دست می‌آورد. در این زمینه افراد به‌واسطه رابطه دوستانه، خویشاوندی و سازمانی که دارند، می‌توانند به اهداف و خواسته‌های خود خارج از اصول و ساختارهای جامعه دست یابند. این رابطه را می‌توان در بسیاری از ارگان‌ها و اداره‌ها مشاهده کرد. برای مثال در فرایند سیستم آموزشی جابه‌جایی دانش‌آموزان از یک مدرسه به مدرسه دیگر بسیار سخت است و در مواردی امکان‌پذیر نیست؛ اما اگر دانش‌آموزی با کادر مدرسه مدنظر خود رابطه دوستانه یا خویشاوندی (سرمایه اجتماعی) داشته باشد، انجام این کار برای وی امکان‌پذیر می‌شود. در مقابل دانش‌آموزی که از پیوندهای گروهی و به عبارتی سرمایه اجتماعی بی‌بهره باشد، در صورت نرسیدن به هر یک از اهداف خود با بیان جملاتی همچون (باید آشنا داشته باشیم)، (قانون فقط برای ما نوشته شده) و... احساس محرومیت می‌کند. بدین ترتیب سرمایه اجتماعی بر احساس نابرابری اجتماعی تأثیرگذار است. نتایج تجزیه و تحلیل داده‌های کسب‌شده در این پژوهش با نظریه بورديو و پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه مطابقت دارد؛ به این صورت که در رابطه بین متغیر سرمایه اجتماعی و ابعاد آن با احساس نابرابری اجتماعی و ابعاد آن، همبستگی به‌دست‌آمده با اطمینان ۰/۹۵ و سطح معنی‌داری ۰/۰۵ تأیید شد و شدت رابطه ضعیف و جهت آن معکوس است؛ به این معنا که با افزایش سرمایه اجتماعی، احساس نابرابری اجتماعی میان دانش‌آموزان کاهش می‌یابد.

کیفیت خدمات آموزشی متغیر دیگری است که در

منابع

- شکل‌گیری نابرابری اجتماعی بررسی شده است. همان گونه که بحث کیفیت کالا و خدمات در بسیاری از زمینه‌ها مطرح است. ارتقای سطح کیفیت خدمات آموزشی برای دانش‌آموزان به‌منزله مشتریان اصلی نظام آموزش و پرورش بسیار مهم است. در این زمینه، سازمان‌های جهانی همچون یونسکو یکی از اهداف خود را گسترش آموزش و پرورش فراگیر و ارائه خدمات آموزشی با کیفیت بالا اعلام کرده‌اند. در سطح ملی نیز در اصل سی‌ام قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، دولت وظیفه فراهم‌سازی آموزش و پرورش یکسان، باکیفیت و رایگان را تا پایان دوره متوسطه برای آحاد افراد جامعه دارد؛ اما آیا به‌راستی همه افراد جامعه ما از خدمات آموزشی باکیفیت و یکسانی بهره‌مندند؟ با توجه به اینکه دسترسی به خدمات آموزشی مناسب در مدارس سبب رشد و شکوفایی استعدادهای دانش‌آموزان می‌شود و این روند موفقیت و کسب مراتب بالاتر را در آینده برای آنان به‌همراه دارد، در بسیاری از موارد افراد از کیفیت خدمات آموزشی مناسبی برخوردار نیستند و این نشان‌دهنده توزیع نابرابر امکانات آموزشی در مناطق مختلف کشور است. توزیع نابرابر امکانات آموزشی و تأکید بر بعد کمی به جای توجه بر کیفیت خدمات آموزشی سبب ایجاد شکاف بین انتظارات دانش‌آموزان و ادراکات آنان می‌شود و ادامه این روند ایجاد گسترش احساس نابرابری اجتماعی را برای آنان به‌همراه دارد. نتایج تجزیه و تحلیل داده‌های این پژوهش بیان‌کننده آن است که همبستگی بین متغیر کیفیت خدمات آموزشی و ابعاد آن و احساس نابرابری اجتماعی با اطمینان ۰/۹۵ و سطح معنی‌داری ۰/۰۵ تأیید قرار شد؛ به صورتی که با افزایش کیفیت خدمات آموزشی، احساس نابرابری اجتماعی میان دانش‌آموزان کاهش پیدا می‌کند. به طور کلی، نتایج کسب‌شده در این پژوهش تأییدکننده نظریه‌ها و پژوهش‌های ذکرشده است، با این عنوان که دو متغیر سرمایه اجتماعی و کیفیت خدمات آموزشی، دو عامل بسیار مهم در شکل‌گیری و گسترش احساس نابرابری اجتماعی بین دانش‌آموزان است.
- آقاملایی، ت.؛ زارع، ش. و عابدینی، ص. (۱۳۸۵). «شکاف کیفیت خدمات آموزشی از دیدگاه دانشجویان در دانشگاه علوم پزشکی هرمزگان»، *مجله مرکز مطالعات و توسعه آموزش پزشکی*، ۳(۲)، ۷۸-۸۵.
- احمدی، س.؛ حسینی، م. و موسوی، م. (۱۳۹۷). «تفکیک نهادی و نابرابری در آموزش و پرورش ایران؛ مورد مطالعه: دبیرستان‌های متوسطه نظری شهر ارومیه»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۹(۲)، ۱۹۰-۱۶۹.
- افراسیابی‌نژاد، الف. (۱۳۹۳). *مقایسه کیفیت خدمات آموزشی مدارس راهنمایی دولتی و غیرانتفاعی شهرستان آباد از منظر اولیا و دانش‌آموزان*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، دانشکده علوم انسانی.
- امام‌جمعه‌زاده، ج. و ابراهیمی، ع. (۱۳۹۵). «تحلیل جامعه‌شناسانه انقلاب اسلامی؛ با تأکید بر نظریه محرومیت نسبی تد رابرت گر و اندیشه‌های امام خمینی (ره)»، *فصلنامه علمی - پژوهشی دانش سیاسی*، ۱۲(۱)، ۶۰-۲۷.
- بوردیو، پ. (۱۳۸۴). *شکل‌های سرمایه، سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه*. ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، تهران: شیرازه.
- تولایی، ن. و فلاح‌پیشه، الف. (۱۳۹۰). «مطالعه اثر احساس نابرابری بر همکاری»، *فصلنامه مسائل اجتماعی ایران*، ۲(۲)، ۶۱-۳۳.
- چلبی، م. (۱۳۸۹). «تحلیل نظری منشأ و ارتباط هنجارهای اجتماعی و نابرابری»، *مجله تحلیل اجتماعی، دانشگاه شهید بهشتی*، ۹، ۲۶-۱.
- حسنوند، ر. (۱۳۹۵). *بررسی رابطه بین احساس نابرابری و بی‌تفاوتی اجتماعی در بین شهروندان ۱۸ سال به بالای تهران*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه الزهرا (س)، دانشکده علوم اجتماعی.

- خداکریمیان، ص. (۱۳۹۶). *سرمایه اجتماعی درون‌گروهی و نابرابری‌های اجتماعی؛ مطالعه موردی: شهر سنندج*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه رازی، دانشکده علوم اجتماعی.
- ذوالقدر، م. (۱۳۹۵). *بررسی کیفیت خدمات آموزشی در دانشگاه علوم پزشکی فسا براساس مدل سروکوال*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مرودشت، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی.
- رفیعی، م. (۱۳۸۹). *بررسی تأثیر سرمایه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی بر موفقیت تحصیلی دانش‌آموزان مقطع پیش‌دانشگاهی شهر اصفهان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- سالارزاده‌امیری، ن. و حسینی، ح. (۱۳۸۷). «رابطه بین برخورداری از انواع سرمایه و نوع نگرش به عدالت اجتماعی»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۱۶ (۴۴)، ۸۸-۴۹.
- صدری، الف. (۱۳۹۵). *بررسی تأثیر مکانیسم سرمایه‌های فرهنگی - اقتصادی زوجین بر میزان استحکام خانواده*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- طهماسبی، ف.؛ میرزایی، خ. و کامران، ف. (۱۳۹۱). «*عوامل اجتماعی مؤثر بر احساس نابرابری‌های اجتماعی و پیامدهای آنها در شهر تهران*»، *نشریه پژوهش اجتماعی*، ۵ (۱۴)، ۷۵-۱۰۰.
- عباس‌زاده، م.؛ علیزاده اقدم، م. و اسلامی، ر. (۱۳۹۰). «*بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و انومی اجتماعی*»، *نشریه تحقیقات و مطالعات اجتماعی*، ۱ (۱)، ۱۷۱-۱۴۶.
- عباسی، ن. (۱۳۹۳). *ارزیابی و مقایسه خدمات آموزشی ارائه‌شده در مدارس دولتی و غیردولتی از دیدگاه دانش‌آموزان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا (س)، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی.
- عزتی، ج. (۱۳۹۵). *بررسی احساس محرومیت نسبی جوانان تهرانی و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اجتماعی.
- علاقه‌بند، ع. (۱۳۹۷). *جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، تهران: روان*.
- قاسمی‌اردهانی، ع.؛ حیدرآبادی، الف. و رستمی، ن. (۱۳۹۰). «*زمینه‌های خانوداگی نابرابری فرصت‌های آموزشی؛ مطالعه موردی: دانش‌آموزان دختر مقطع متوسطه شهر اهر*»، *نشریه جامعه‌شناسی مطالعات*، ۱۱ (۱)، ۱۴۷-۱۲۵.
- قلانودی، ح.؛ بهشتی‌راد، ر. و قلعه‌ای، ع. (۱۳۹۱). «*بررسی وضعیت کیفیت آموزشی دانشگاه ارومیه براساس مدل سروکال*»، *فصلنامه فرایند مدیریت و توسعه*، ۸۱، ۴۲-۶۶.
- گرب، الف. (۱۳۹۴). *نابرابری اجتماعی، دیدگاه‌های نظریه‌پردازان کلاسیک و معاصر*. ترجمه محمد سیاهپوش و احمدرضا غروری‌زاد، تهران: معاصر.
- محمدامینی، ع. (۱۳۷۴). *بررسی روند نابرابری‌های اجتماعی در آموزش و پرورش ایران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده علوم اجتماعی.
- ملک، ح. (۱۳۸۶). *جامعه‌شناسی قشرها و نابرابری‌های اجتماعی*. تهران: دانشگاه پیام‌نور.
- مهرعلی‌زاده، ی. (۱۳۸۳). *جهانی‌شدن و چالش‌های رویارویی نظام‌های آموزشی و کارآموزی و مهارت‌سازی کشور ایران*. اهواز: رشن.
- میرسپهوند، ف. (۱۳۹۶). *بررسی وضعیت نابرابری اجتماعی در میان دانش‌آموزان راه‌یافته به مرکز استعدادهای درخشان شهر خرم‌آباد*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه کاشان.

- Newcastle University, United Kingdom. 24 (1), 1-26.
- Stahl, J., Schober, P., & Spiess, K. (2018). Parental socio-economic status and childcare quality: early inequalities in educational opportunity. *Early Childhood Research Quarterly*, 44 (3), 304-317.
- Wei, Y.D., Xiao, W., Simon, C.A., Liu, B., & Ni, Y. (2018). Neighborhood, race and educational inequality. *Education and Inequality*, 73, 1-13.
- www.worldometer.info
- نوغانی، م. (۱۳۸۹). «آموزش و پرورش و بازتولید فرهنگی»، *مجله آموزش علوم اجتماعی*، ۳، ۱۲-۲۱.
- Banzragch, O., Mizunoya, S., & Bayarjargal, M. (2019). Educationine quality in mongolia: measurement and causes. *International Journal of Educational Development*, 68 (1), 68-79.
- Barglowski, K., (2018). Migrants' class and parenting: the role of cultural capital in migrants' inequalities in education. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(11), 1970-1987.
- Blanden, J. (2020). *Education and inequality the economics of education*. Economics Department, University of Surrey and Centre for Economic Performance, London School of Economics, London, United Kingdom.
- Childs, S., Finnie, R.E., & Richard, M. (2016). Assessing the importance of cultural capital on post-secondary education attendance in canada. *Journal of Further and Higher Education*, 42, 57-91.
- Francis, B., Hodgen, J., Craig, N., Taylor, B., Archer, L., Mazenod, A., Tereshchenko, A., & Connolly, P. (2019). Teacher 'quality' and attainment grouping: the role of within-school teacher deployment in social and educational inequality. *Teaching and Teacher Education*, 77 (1), 183-192.
- Girton, A. (2019). *A cross-cultural examination of social reproduction in educational systems*. Bucknell University Bucknell Digital Commons, Honors Theses.
- Johnstonbaugh, M. (2018). Conquering with capital: social, cultural and economic capital's role in combating socioeconomic disadvantage and contributing to educational attainment. *Journal of Youth Studies*, 21 (5), 590-606.
- Ling lin, M. (2020). Educational upward mobility. practices of social changes-research on social mobility and educational inequality. *International Journal of Social Science Studies*, 8 (3), 25-51.
- Meek, S., Ryan, M., Lambert, C., & Ogilvie, M. (2019). A multidimensional scale for measuring online brand community social capital (OBCSC). *Journal of Business Research*, 100 (11), 234-244.
- Reichelt, M., Collischon, M., & Eberl, A. (2019). School tracking and its role in social reproduction: reinforcing educational inheritance and the direct effects of social origin. *The British Journal of Sociology*, 70(4), 1323-1348.
- Shi, J., & Sercombe, P. (2020). Poverty and inequality in rural education: Evidence from China,

<https://jas.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Applied Sociology

E-ISSN: 2322-343X

Vol. 33, Issue 2, No.86, Summer 2022, pp. 23-48

Received: 07.09.2021 Accepted: 22.12.2021

Research Paper

Measuring Segregation of Educational and Occupational Groups in the Neighborhoods of Isfahan City by Using One- and Multiple-Group Indices

Narges Ghodsi

Ph.D. Student, Department of Urban & Regional Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran
nghodsi22@gmail.com

Mahin Nastaran*

Associate Professor, Department of Urban & Regional Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran
nastaran@au.ac.ir

Vahid Ghasemi

Professor, Department of Social Sciences, University of Isfahan, Isfahan, Iran
v.ghasemi@lir.ui.ac.ir

Introduction

Segregation is one of the undeniable realities in urban communities. One of the contexts for occurrence of this phenomenon at metropolitan areas is socio-economic distinctions, which lead to inequality allocations of resources, opportunities, and services. For this reason, measuring the degree of segregation has been one of the most controversial topics discussed by urban researchers over the last few years. Through these topics, they wish to be able to study and analyze this phenomenon and reduce its negative consequences. Isfahan metropolis is the third most populous city in Iran (National Statistical Center of Iran, 2016) and has 15 municipal districts, as well as residents with different religions (Isfahan City Statistics, 2017). The city consists of neighborhoods with different and sometimes conflicting qualities of life. Its different socio-economic conditions and characteristics has led to segregation and polarization phenomenon in this city. Since major occupational and educational groups can represent socio-economic differences in cities, this study aimed to measure the segregation between the major occupational and educational groups in the metropolitan neighborhoods of Isfahan.

Materials & Methods

This study was categorized as an applied research in terms of purpose and as a descriptive-analytical research in terms of method. In this study, the degree of segregation was measured according to the 5 dimensions proposed by Massey and Denton (1988). These dimensions included evenness, exposure, concentration, clustering, and centralization. The latest census data released by the National Statistical Center of Iran in 2011 were applied to measure the segregation indices by using the variables of education and occupation in

192 neighborhoods of Isfahan City. For this purpose, 13 one-group indices were first calculated using Geo Segregation Analyzer software. Then, 7 multi-group indices were measured with the help of the same software. The variables were categorized in GIS software. Also, Location Quotients (LQs) were utilized to identify the spatial accumulations of the occupational and educational groups.

Discussion of Results & Conclusions

The results indicated a high degree of segregation among all

* Corresponding author

Ghodsi, N., Nastaran, M., & Ghasemi, V. (2022). Measuring segregation of educational and occupational groups in the neighborhoods of isfahan city by using one- and multiple-group indices. *Journal of Applied Sociology*, 33(2), 23-48.

the occupational and educational groups in the neighborhoods of Isfahan according to the one-group and multi-group indices. However, the degrees of segregation varied based on the different dimensions. In Table 4, the value of each dimension is separately specified for the related indicators based on the occupational and educational groups. In addition, the LQ index for the occupational groups represented spatial accumulation of the low occupational group in the suburbs and far from the city center. Furthermore, this index showed spatial accumulation of the high educational group in the southern neighborhoods of the city and both sides of Zayandehrood River. Therefore, these groups were more segregated in comparison with two other occupational/ educational groups.

It is worth noting that by moving from the central districts to the suburbs, the high educational group had a very low distribution and the low educational group was very intense. This fact was true for the occupational groups as well. This meant that the distributions of the high and low occupational groups decreased and increased by moving to the suburbs, respectively. Despite the high rate of segregation of the occupational and educational groups in the neighborhoods of Isfahan, this separation had not yet reached the stage of city polarization. It seemed that the spatial structure and configuration of Isfahan City, including the vertical axis of Chaharbagh and the horizontal axis of Zayandehrood, had been effective in not polarizing the socio-spatial structure of the city.

However, continuation of this trend could lead to complete segregations of the high educational and low occupational groups, especially in the southern areas of the city, including Districts 5 and 6, and some areas of Districts 2, 11, and 14, respectively.

Keywords: Socio-Spatial Segregation, Educational and Occupational Groups, One-Group Indices, Multiple-Group Indices, Dimensions of Segregation, Urban Segregation, Isfahan City

References

- Izadi, M.S., Masoud, M., & MoazeziMehri-e-Tehran, M. A. (2016). Designing a holistic framework in studying urban segregation. *Journal of Urban Studies*, 5(20), 79-91. (In Persian).
- BabaeiAghdam, F., Attar, M.A., RoshanRoodi, S., & Motidoost, A. (2015). Measuring urban ecological segregation by one group measures (Case study: Takab City). *Journal of Human Geography Research*, 47(3), 477-491. (In Persian).
- Tumin, M.M. (1994). *Social stratification: forms and functions of inequality*. Translated by: Nikgozar, A. H., Tehran: Tootia Publications. (In Persian).
- Jalilisadrabad, S., Shieh, E., & Behzadfar, M. (2018). Survey of social-spatial segregation of educational, income, occupational, and ethnic groups by geo segregation analyzer software, Case Study: Kerman Neighborhood in Tehran. *Journal of Urban and Rural Management*, 17 (50), 461-470. (In Persian).
- Dadashpoor, H., & Zahirnejad, A. (2019). Examining the impact of socio-spatial segregation of occupational and educational groups on spatial structure of Tehran metropolitan region. *Geographical Planning of Space Quarterly Journal*, 9(33), 249-264. (In Persian).
- Zahirnejad, A., & Dadashpoor, H. (2018). Examining socio-spatial segregation of educational and occupational groups in Isfahan metropolitan region. *Journal of Physical Development Planning*, 5(1), 25-44. (In Persian).
- Ghalehnoee, M.Sabet, S. (2020). Socio-spatial segregation factors in Isfahan. *Journal of Geography and Urban Development*, 6(2), 71-88. (In Persian).
- Coser, L. A. (1994). *Masters of sociological thought: Ideas in historical and social context*. Translated by: Salasi, M. Tehran: Scientific publications.
- Deputy of Planning & Human Resources Development. (2017). *Statistic of isfahan book*, Isfahan: Isfahan Municipality Recreational and Cultural Organization Publication.
- Yazdani, M.H., Soltani, A., Nazmfar, H., & Attar, M.A. (2016). The measure of residential segregation of socio-economic groups by using one-group indices in Shiraz city. *Urban - Regional Studies and Research Journal*, 8 (28), 117-136. (In Persian).
- Yazdani, M. H., Soltani, A., Nazmfar, H., & Attar, M. A. (2016). The measure of residential segregation of socio-economic groups by using multi-group indices in Shiraz city. *Journal of Researches in Geographical Sciences*, 16 (42), 197-222. (In Persian).
- Ades, J., Apparicio, P., & Séguin, A. M. (2012). Are new patterns of low-income distribution emerging in Canadian metropolitan areas?. *The Canadian Geographer/Le Géographe Canadien*, 56(3), 339-361.
- Apparicio, P., Petkevitch, V., & Charron, M. (2008). Segregation analyzer: a C#. Net application for calculating residential segregation indices. *European Journal of Geography, Cybergeography*.
- Dawkins, C.J. (2004). Measuring the spatial pattern of residential segregation. *Journal of Urban Studies*, 41(4), 833-851.
- Djonie, J. (2009). *Urban racial segregation measures comparison*. Master's thesis, Texas A & M University.
- Duncan, O.D., & Duncan, B. (1955). A methodological analysis of segregation indexes. *American Sociological Review*, 20(2), 210-217.
- Feitosa, F., Câmara, G., Monteiro, A., Koschitzki, T., and Silva, M. (2007). Global and local indicators of urban segregation. *Journal of Geographical Information Science*, 21(3), 299-323.
- Feitosa, F., and Wissmann, A. (2006). *Social-mix policy approaches to urban segregation in Europe and United States*. Universtat Bonn.

- Freeman, L. (1978). Segregation in social networks. *Journal of Social Methods & Research*, 6(4), 411–429.
- Gaschet, F., and Gallo, J. (2005). The spatial dimension of segregation - a case study in four french urban areas, 1990-1999. *45th Congress of the European Regional Science Association: Land Use and Water Management in a Sustainable Network Society*. 23-27 August 2005. Amsterdam. The Netherlands, European Regional Science Association (ERSA). Louvain-la-Neuve.
- Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M., & Whatmore, S. (2009). *The dictionary of human geography*, 5th ed. Oxford: Wiley-Blackwell. Print.
- Iceland, J., Sharpe, C., & Steinmetz, E. (2005). Class differences in African American residential patterns in U. S. metropolitan areas: 1990-2000. *Journal of Social Science Research*, 34(1), 252-266.
- James, D.R., & Taeuber, K.E. (1985). Measures of segregation. *Journal of Sociological Methodology*, 15, 1-32.
- Maloutas, TH., & Fujita, K. (2012). *Residential segregation in comparative perspective: Making sense of contextual diversity*, London: Routledge.
- Marcin' Czak, S., Gentile, M., Rufat, S., & Chelcea, L. (2014). Urban geographies of hesitant transition: tracing socioeconomic segregation in post-ceauscubucharest. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38 (4), 1399-1417.
- Marcińczak, S. (2012). The evolution of spatial patterns of residential segregation in Central European Cities: The Łódź Functional Urban Region from mature socialism to mature post-socialism. *Journal of Cities*, 29(5), 300-309.
- Massey, D.S., & Denton, N.A. (1988). The dimensions of residential segregation. *Journal of Social Forces*, 67(2), 281-315.
- Michalos, A.C. (2014). *Encyclopedia of quality of life and well-being research*. Springer Netherlands, 2014.
- Morrill, R.L. (1991). On the measure of geographic segregation. *Journal of Geography Research Forum*, (11), 25–36.
- Navarro-Carrillo, G., Alonso-Ferres, M., Moya, M., & Valor-Segura, I. (2020). Socioeconomic status and psychological well-being: revisiting the role of subjective socioeconomic status. *Journal of Frontiers in Psychology*, (11), 1-15.
- Nightingale, C. (2012). *Segregation: a global history of divided cities*. New York: The University of Chicago Press.
- Oka, M., & Wong, D. (2015). Spatializing segregation measures: an approach to better depict social relationships. *Journal of Cityscape*, 17(1), 97-114.
- Reardon, S., & Firebaugh, G. (2002). Measures of multigroup segregation. *Journal of Sociological Methodology*, 32(1), 33-67.
- Ritzer, G. (2005). *Encyclopedia of social theory*. Sage reference publications.
- Roberto, E., & Hwang, J. (2017). *Barriers to integration: institutionalized boundaries and the spatial structure of residential segregation*. Mathematics, arXiv: Physics and Society
- Ruiz-Rivera, N., Suarez, M., & Delgado-Campos, J. (2016). Urban segregation and local retail environments. Evidence from Mexico City. *Journal of Habitat International*, 54, 58-64.
- Shaban, A., & Aboli, Z. (2021). *Socio-spatial segregation and exclusion in mumbai*. In: van Ham M., Tammaru T., Ubarevičienė R., Janssen H. (Eds) *Urban Socio-Economic Segregation and Income Inequality*. The Urban Book Series. Springer. Cham.
- Smets, P., & Salman, T. (2016). The multi-layered-ness of urban segregation on the simultaneous inclusion and exclusion in Latin American cities. *Journal of Habitat International*, 54, 80-87.
- Vaughan, L., & Arbaci, S. (2011). The challenges of understanding urban segregation. *Journal of Built Environment*, 37(2), 128-138.
- Wong, D.W.S. (1993). Spatial indices of segregation. *Journal of Urban Studies*, 30(3), 559–572.
- Wong, D.W.S. (2002). Spatial measures of segregation and gis. *Journal of Urban Geography*, 23 (1), 85-92.
- Wong, D.W.S. (2004). Comparing traditional and spatial segregation measures: a spatial scale perspective 1. *Journal of Urban Geography*, 25 (1), 66-82.

<http://dx.doi.org/10.22108/jas.2021.130386.2166>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20085745.1401.33.2.4.9>

مقاله پژوهشی

سنجش جداشدگی گروه‌های شغلی و تحصیلی در محله‌های شهر اصفهان با استفاده از روش‌های اندازه‌گیری تک‌گروهی و چندگروهی

نرگس قدسی، دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، ایران

nghodsi22@gmail.com

مهرین نستر^{*id}؛ دانشیار گروه شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان،

ایران

nastaran@aui.ac.ir

وحید قاسمی، استاد گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

v.ghasemi@ltr.ui.ac.ir

چکیده

یکی از زمینه‌های بروز پدیده جداشدگی در سطح شهرها، تمایزهای اجتماعی-اقتصادی است که در اثر تخصیص ناعادلانه منابع، فرصت‌ها و خدمات شکل می‌گیرد. بررسی و سنجش میزان جداشدگی در سال‌های گذشته، براساس شاخص‌ها و متغیرهای مختلف، بارها مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته تا بتوانند ضمن بررسی و تحلیل این پدیده، پیامدهای منفی آن را کاهش دهند. هدف این پژوهش، سنجش میزان جداشدگی در میان گروه‌های عمده شغلی و تحصیلی در محله‌های شهر اصفهان است؛ بدین منظور میزان جداشدگی مطابق ابعاد معرفی شده مسی و دنتون (1988)، یکبار با استفاده از ۱۳ شاخص تک‌گروهی و بار دیگر با استفاده از ۷ شاخص چندگروهی و با به‌کارگیری نرم‌افزار Geo-Segregation Analyzer، براساس داده‌های سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰، برای دو متغیر گروه‌های شغلی و تحصیلی محاسبه شده است. پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، توصیفی - تحلیلی است. نتایج پژوهش حاکی از شکل‌گیری میزان بالای جداشدگی در میان تمامی گروه‌های شغلی و تحصیلی در محله‌های شهر اصفهان است. شاخص ضریب مکانی برای گروه‌های عمده شغلی نشان‌دهنده تجمع فضایی گروه شغلی پایین در محله‌های حاشیه و دور از مرکز شهر و در نتیجه جداشدگی بیشتر آنها در مقایسه با دوگروه شغلی دیگر است. این شاخص در میان گروه‌های تحصیلی، نشان‌دهنده تجمع فضایی گروه تحصیلی بالا در محله‌های جنوبی شهر و دو سمت حاشیه زاینده‌رود و در نتیجه جداشدگی بیشتر آنها در مقایسه با دوگروه تحصیلی دیگر است.

واژه‌های کلیدی: جداشدگی اجتماعی-فضایی، گروه‌های عمده شغلی و تحصیلی، روش‌های اندازه‌گیری تک‌گروهی و چندگروهی، جدایی‌گزینی شهری، شهر اصفهان

* نویسنده مسؤول:

قدسی، ن.؛ نستر، م. و قاسمی، و. (۱۴۰۱). «سنجش جداشدگی گروه‌های شغلی و تحصیلی در محله‌های شهر اصفهان با استفاده از روش‌های اندازه‌گیری تک‌گروهی و چندگروهی». نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۳(۲).

مقدمه و بیان مسئله

جداشدگی^۱ یکی از واقعیت‌های انکارناپذیر در جوامع شهری است (Vaughan & Arbaci, 2011: 128). در تعریفی عمومی جداشدگی، جدا زندگی کردن گروه‌ها در جامعه به صورت اجتماعی و جغرافیایی معنی شده و صورتی کم‌ویش، نهادی شده و نشان‌دهنده فاصله اجتماعی است که با جداشدن در فضا بروز می‌کند و به نوبه خود شکل‌گیری طبقات و گروه‌های مختلف اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد (Ruiz-Rivera et al., 2016: 58). هنگامی که این مسئله مانع از دسترسی برخی گروه‌ها به خدمات، فعالیت‌ها و فضاها شود، به یک مشکل شهری تبدیل می‌شود (Freeman, 1978: 411). به همین دلیل سنجش میزان جداشدگی از موضوعاتی است که پژوهشگران داخلی و خارجی در طی دهه‌های گذشته با استفاده از روش‌ها و متغیرهای مختلف بارها به آن توجه کرده‌اند. از آنجا که تمایزهای اجتماعی-اقتصادی از جمله عواملی است که باعث جداشدگی شهری می‌شود (Feitosa & Wissmann, 2006: 4)، یکی از روش‌های سنجش این پدیده در قالب بررسی تفاوت گروه‌های اجتماعی با استفاده از شاخص‌هایی صورت می‌پذیرد که به‌طورعمومی با نام شاخص‌های جداشدگی^۲ شناخته می‌شوند. این شاخص‌ها با استفاده از خصوصیات اجتماعی-اقتصادی به دنبال بررسی نابرابری در توزیع ویژگی‌های اجتماعی-اقتصادی در سطح ناحیه کلان‌شهری هستند و مزیت آنها توانایی برقراری رابطه با ویژگی‌های فضایی نواحی کلان‌شهری است (Ades et al., 2012: 345). امروزه شاخص‌های جداشدگی به خوبی شناخته شده و به‌طورفزاینده‌ای در مطالعات شهری استفاده می‌شوند (Apparicio et al., 2008: 1).

شهر اصفهان به عنوان سومین شهر پرجمعیت کشور (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵)، با داشتن ۱۵ منطقه شهرداری (که برخی از توسعه روستاها و الحاق آنها به شهر اصفهان و برخی دیگر از الحاق شهرهای اطراف تشکیل شده است)^۳ و ساکنانی با ادیان

و مذهب‌های مختلف از جمله مسلمانان، ارامنه، یهودیان، زرتشتیان و سایر اقلیت‌های مذهبی (آمارنامه شهر اصفهان، ۱۳۹۷)، محله‌هایی با کیفیت‌های زندگی متفاوت و بعضاً متضاد دارد که با شرایط و ویژگی‌های اجتماعی-اقتصادی متنوع می‌توانند زمینه جداشدگی و قطبی شدن را در این شهر ایجاد کنند؛ لذا بررسی و تحلیل موضوع جداشدگی در شهر اصفهان می‌تواند نقش مهم و کلیدی را برای برنامه‌ریزی در آینده آن ایفا کند. تاکنون با موضوع جداشدگی دو پژوهش داخلی برای شهر اصفهان (ایزدی و همکاران، ۱۳۹۵؛ قلعه‌نویی و ثابت، ۱۳۹۸) و یک پژوهش برای منطقه کلان‌شهری اصفهان^۴ (ظهیرنژاد و داداش‌پور، ۱۳۹۷) انجام شده؛ اما برای شهر اصفهان مطالعه‌ای صورت نگرفته است که جداشدگی را با استفاده از ابعاد و شاخص‌های جهانی آن به روش علمی و کمی اندازه‌گیری کند؛ بنابراین هدف پژوهش حاضر سنجش جداشدگی میان گروه‌های عمده شغلی و تحصیلی در محله‌های کلان‌شهر اصفهان بوده که با استفاده از روش‌های اندازه‌گیری تک‌گروهی و چندگروهی انجام شده‌است. بر این اساس پرسش‌های پژوهش عبارت‌اند از:

- جداشدگی گروه‌های عمده شغلی و تحصیلی از یکدیگر در محله‌های شهر اصفهان چه میزان است؟
- الگوهای فضایی شکل گرفته از جداشدگی گروه‌های عمده شغلی و تحصیلی در محله‌های شهر اصفهان به چه صورت است؟

بررسی ادبیات نظری و پیشینه پژوهش

از زمان شکل‌گیری شهرها بشر بارها مرتکب اقدامات تجزیه طلبانه به صورت ناعادلانه شده‌است.^۵ این تفکیک در طول تاریخ به راه‌های مختلفی توجیه شده و مناطق مسکونی

^۴ این پژوهش به تفکیک شهرستان، بخش، دهستان و نقاط شهری در منطقه کلان‌شهری اصفهان انجام شده است.

^۵ نخستین اشکال جداشدگی در عصر باستان ریشه در باورهای مذهبی-فلسفی عوام داشت؛ به این ترتیب که خدایان در مکان‌های جداگانه و باشکوه‌تری در مقایسه با انسان‌های ساده و به تبع ساکنان شهر جدا از روستاییان و خارجی‌ها جدا از مردم محلی زندگی می‌کردند (Nightingale, 2012: 21).

^۱ Segregation

^۲ Segregation Indices

^۳ به عنوان مثال منطقه ۱۵ از الحاق شهر خوراسگان به شهر اصفهان شکل گرفته است.

جداگانه‌ای برای طبقات، اقوام، ادیان و حتی جنسیت‌های مختلف شکل گرفته است (Nightingale, 2012: 21). جدانشدگی راهی برای جداکردن گروه‌های مردم است که به آنها، دسترسی به مجموعه جداگانه‌ای از منابع را در داخل همان اجتماع می‌دهد. این پدیده که به صورت اختیاری و یا اجباری، در نتیجه عملکرد نیروهای گوناگون اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، سیاسی، کالبدی-فضایی و یا ترکیبی از آنها شکل گرفته (Smets and Salman, 2016: 83) و منجر به انتخاب‌های سکونت گروه‌های انسانی در سطح خرد شده و بر الگوی جدانشدگی شهر اثر گذاشته و از آن اثر پذیرفته است، جدانشدگی اجتماعی-فضایی نامیده می‌شود. (Feitosa et al., 2007). گروه‌های انسانی ممکن است براساس یک ویژگی شاخص (مانند نژاد، جنسیت، مذهب، ملیت، دین، زبان، قومیت، زادگاه، پایگاه اجتماعی-اقتصادی، ساختار خانوادگی و ...) از یکدیگر جدا شده باشند (Gregory et al., 2009)، که در این صورت نوع خاصی از جدانشدگی (جدانشدگی نژادی، قومیتی، اجتماعی، اقتصادی و ...) شکل می‌گیرد.

از آنجایی که تمایزهای اجتماعی-اقتصادی از جمله عواملی است که می‌تواند باعث جدانشدگی در سطح شهرها شود، یکی از راه‌های سنجش جدانشدگی می‌تواند بر پایه متغیرهای پایگاه اجتماعی-اقتصادی ساکنان انجام گیرد. به طور کلی، جامعه‌شناسان معتقدند واژه پایگاه^۱، به موقعیت یا رتبه یک فرد در یک گروه یا سلسله مراتب اجتماعی اشاره دارد (Ritzer, 2005: 794). پایگاه اجتماعی-اقتصادی^۲ یک ساختار پیچیده و چندبعدی است که هم دارای جنبه‌های عینی (دسترسی منابع مادی و اجتماعی) و هم رتبه‌بندی ذهنی افراد از نحوه قرارگیری آنان در طیف‌های اجتماعی-اقتصادی با در نظر گرفتن درآمد، سطح تحصیلات و شغل‌هایشان در مقایسه با دیگران است (Navarro-Carrillo et al., 2020: 2). ذکر این نکته ضروری است که ملاک‌ها و شاخصه‌های تعیین‌کننده پایگاه اجتماعی-اقتصادی در هر جامعه و در دیدگاه

جامعه‌شناسان مختلف، متفاوت است (تامین، ۱۳۷۳: ۲۱) و تحقیقات جامعه‌شناسی هنوز در مقام آن نیست که بتواند سهم عوامل گوناگون را در ارزیابی آن تبیین کند^۳ (کورز، ۱۳۷۳: ۴۵). نگاهی به پیشینه روش‌ها و شاخص‌های سنجش جدانشدگی نشان می‌دهد، توسعه کاربرد آنها برای نخستین بار در آمریکا برای اندازه‌گیری میزان انزوای جمعیت سیاه‌پوستان از سفیدپوستان صورت پذیرفت (Maloutas & Fujita, 2012: 8). در ادامه، کاربرد شاخص‌های مذکور، تنها به این هدف محدود نشد و از آنها به‌ویژه در مطالعات شهری برای توصیف و مقایسه توزیع گروه‌های جمعیتی استفاده شده که از نظر منشأ قومیتی، نژادی یا وضعیت اقتصادی متفاوت هستند. از دهه ۱۹۴۰، نسل جدیدی از پژوهشگران کمی‌گرا، شاخص‌های جدانشدگی سکونت را پیشنهاد دادند که از آن جمله می‌توان به شاخص مواجهه بل^۴ (۱۹۵۴) و شاخص دلتا و عدم تشابه^۵ دانکن (1955) اشاره کرد (Apparicio et al., 2008: 2). شاخص عدم تشابه (ID) را می‌توان شناخته شده‌ترین و محبوب‌ترین شاخص جدانشدگی دانست که اگرچه برخی از محدودیت‌ها را دارد، اما محاسبه و تفسیر آن در مقایسه با سایر شاخص‌ها آسان است. این شاخص، اختلاف بین توزیع فضایی جمعیت را اندازه‌گیری می‌کند و نشان می‌دهد چه درصدی از اعضای یک گروه برای به دست آوردن توزیع مشابه با گروه مرجع، نیاز به جابه‌جایی در واحدهای مختلف مکانی دارند. شاخص مواجهه ارائه شده توسط بل نیز نشان‌دهنده احتمال تعامل یکی از اعضای گروه مطالعه شده با اعضای دیگر گروه‌هاست (Maloutas & Fujita, 2012: 7). در دهه ۱۹۸۰ دو تحول مهم در روش‌شناسی سنجش جدانشدگی رخ داد. نخست، مطالعات جیمز و تائوبر^۶ (1985) بر روی روش‌های اندازه‌گیری نابرابری که باعث

^۳ در پژوهش حاضر از میان متغیرهایی که می‌توان برای پایگاه اجتماعی-اقتصادی عنوان کرد، با توجه به نبود اطلاعات و داده‌ها در خصوص درآمد افراد و خانوارها، از دو متغیر میزان تحصیلات و نوع شغل استفاده شده است.

^۴ Bell, W., Exposure Index

^۵ Duncan, O. D., Dissimilarity Index (D), Delta Index (DEL)

^۶ James and Taeuber

^۱ Status

^۲ Socioeconomic Status (SES)

توسعه مجموعه‌ای از معیارها شد، می‌توانند شاخص‌های جدانشدگی را ارزیابی کنند. پژوهشگران از این معیارها استفاده کردند تا نشان دهند شاخص‌هایی که در مطالعات تجربی بسیار همبسته هستند، ممکن است در شرایط خاص رفتار بسیار متفاوتی داشته باشند. دوم، مطالعات مسی و دنتون^۱ (1988) که از روش تحلیل عاملی استفاده کردند تا شاخص‌های جدانشدگی را در پنج بُعد مشخص شامل یکنواختی، مواجهه، تراکم، خوشه‌ای شدن و مرکزیت‌گرایی طبقه‌بندی کنند. این شاخص‌ها بدون در نظر گرفتن مجاورت مکانی، واحدهای سازمانی و نحوه توزیع گروه‌ها را تشریح می‌کنند. اهمیت مطالعات این پژوهشگران در عملیاتی کردن مفهوم جدانشدگی است (Reardon & Firebaugh, 2002: 35). با این حال از منظر جغرافیایی، شاخص‌های مذکور قادر به تمایز الگوهای مختلف توزیع جمعیت نبودند (Wong, 2004: 67). برای غلبه بر چنین محدودیت‌هایی از دهه ۱۹۹۰، گروهی از محققان آمریکایی از جمله جیکوبز^۲ (1981)، مورگان^۳ (1983)، وایت^۴ (1986)، موریل^۵ (1991)، و وانگ^۶ (1993)، شاخص‌های جدانشدگی فضایی را با هدف اصلاح و تکمیل شاخص‌های موجود توسعه دادند؛ به این ترتیب مجموعه‌ای از شاخص‌های فضایی برای تجزیه و تحلیل‌های دوگروهی معرفی شد که هدف آن مقایسه دو گروه جمعیتی به‌طورخاص است. موریل (1991)، اولین شاخص از این نوع را براساس شاخص عدم تشابه سنتی و میزان تعاملات بالقوه در مرزهای واحد منطقه‌ای، معرفی کرد. متعاقباً وانگ (1993)، شاخص D (adj) را از چند جهت اصلاح کرد. وی معتقد است شدت برهم کنش در آن سوی یک مرز تنها ناشی از مجاورت نیست، بلکه احتمالاً به طول مرز مشترک وابسته است. وانگ همچنین استدلال کرد که شدت تعاملات بین واحدهای

منطقه‌ای، تابعی از اندازه و شکل یا فشردگی دو واحد همجوار است؛ این در حالی است که تحلیل‌های دوگروهی برای مقایسه و ارزیابی میزان جدانشدگی چندین گروه به‌طور هم‌زمان اجراشدنی نیست؛ به همین علت مورگان (1983) و سپس ساکودا^۷ (1981)، بر پایه شاخص عدم تشابه، شاخص D (m) را معرفی کردند که نسخه چندگروهی شاخص عدم تشابه است. از دیگر پژوهشگران این حوزه می‌توان به جیمز^۸ (1986)، وانگ (1998)، کارلسون^۹ (1992)، و ریدرن و فایربو^{۱۰} (2002) اشاره کرد که هر یک سهمی در توسعه شاخص‌های جدانشدگی چندگروهی داشته‌اند (Wong, 2002: 2; Apparicio et al., 2008: 86-88). از دیگر شاخص‌های پیچیده‌تر در سنجش جدانشدگی، می‌توان به تکنیک‌های آماری چند متغیره اشاره کرد که مقادیر زیادی از داده‌های جدول‌بندی شده را ترکیب کردند و در صورت وجود ساختار اساسی آنها را نشان می‌دهند (Maloutas & Fujita, 2012: 8).

سابقه مطالعات پیرامون بحث جدانشدگی در ایران به سه دهه اخیر و بین سال‌های ۱۴۰۰-۱۳۷۵ می‌رسد. اگرچه محورهای موضوعی این پژوهش‌ها گسترده و پراکنده بود، اما درصد قابل توجهی از آنها سنجش جدانشدگی را با استفاده از روش‌های مختلف در شهرهای ایران بررسی کرده‌اند. در این قسمت به تعدادی از آنها به اختصار اشاره می‌شود.

یزدانی و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «سنجش جدایی‌گزینی مسکونی پایگاه‌های اجتماعی-اقتصادی شهر شیراز با استفاده از شاخص‌های اندازه‌گیری چندگروهی» با به‌کارگیری دو بُعد یکنواختی و مواجهه و ۸ شاخص با استفاده از نرم‌افزار تحلیل‌گر جدانشدگی و دو متغیر، میزان جدانشدگی، دانش‌آموختگی و نوع شغل را در شهر شیراز بررسی کرده‌اند. نتایج گویای میزان بالای جدانشدگی سکونتی در شهر شیراز بود. این محققان با استفاده از همان متغیرها و نرم‌افزار، در پژوهش دیگری با عنوان «سنجش جدایی‌گزینی

¹ Massey & Denton

² Jakubs

³ Morgan

⁴ White

⁵ Morrill

⁶ Wong

⁷ Sakoda

⁸ James

⁹ Carlson

¹⁰ Reardon & Firebaugh

استفاده از روش ارائه شده دانکن و متغیرهای شغل، مهاجرت و سواد، جدانشدگی اجتماعی- فضایی و محل‌های بروز آن را در شهر اصفهان شناسایی کرده‌اند. نتایج نشان داد، پارامترهایی چون بی‌سوادی، بیکاری و مهاجرت از عوامل جدانشدگی در برخی محله‌های شهر اصفهان است.

مرور پیشینه مطالعات در پژوهش‌های بین‌المللی نشان می‌دهد، اگرچه سابقه پدیده جدانشدگی از نظر تئوری به مکتب شیکاگو و سال‌های ۱۹۲۰ برمی‌گردد، اما پژوهش‌ها و متون منسجم و سازمان‌یافته پیرامون این حوزه، مربوط به دهه ۱۹۸۰؛ یعنی حدود چهار دهه پیش است. در ادامه تعدادی از آنها که در ارتباط با موضوع پژوهش حاضر هستند، به اختصار ذکر می‌شود.

مالوتاس، و فوجیتا^۱ (2012)، در کتاب خود با عنوان *جدانشدگی سکونت‌ی از دیدگاه مقایسه‌ای؛ پررنگ‌ساختن نقش تنوع عوامل زمینه‌ای شاخص‌های جدانشدگی* (از جمله شاخص خوشه‌ای شدن، ضریب جینی، شاخص عدم تشابه، شاخص موران و شاخص نابرابری) در محدوده ۱۱ کلان‌شهر^۲ بررسی و تحلیل کرده‌اند. نتایج این مطالعات نشان داد که در بعضی از شهرها ارتباط بین جدانشدگی سکونت‌ی و نابرابری طبقاتی بسیار زیاد بوده و در این میان، نقش نهادهایی که نابرابری طبقاتی را تشدید و یا تضعیف می‌کنند، به‌ویژه سیاست‌های دولت، انکارناپذیر است.

مارسینزاک^۳ (2012)، در مقاله‌ای با عنوان «تکامل الگوهای فضایی جدانشدگی سکونت‌ی در شهرهای اروپای مرکزی: منطقه شهری- عملکردی لدز^۴ از سوسیالیسم تکامل‌یافته به پساسوسیالیسم تکامل‌یافته» جدانشدگی سکونت‌ی و الگوهای آن را در شهر لدز (واقع در کشور لهستان) باتوجه به روندهای شکل‌گرفته پس از پایان جوامع و حکومت‌های سوسیالیستی در اروپای مرکزی و شرقی ارزیابی کرده است؛ در این راستا

مسکونی پایگاه‌های اجتماعی- اقتصادی شهر شیراز با استفاده از شاخص‌های اندازه‌گیری تک‌گروهی^۵ با به‌کارگیری ۵ بُعد یکنواختی، مواجهه، تراکم، مرکزیت‌گرایی و خوشه‌ای شدن و ۱۳ شاخص، میزان جدانشدگی تک‌گروهی را بررسی کرده‌اند. نتایج پژوهش تمایل اعضای پایگاه‌ها به زندگی در میان اعضای گروه‌شان و شکل‌گیری پدیده جدانشدگی در میان این پایگاه‌ها را نشان داده است.

ظہیرنژاد و داداش‌پور (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «بررسی و تحلیل جدایی‌گزینی فضایی- اجتماعی گروه‌های تحصیلی و شغلی در منطقه کلان‌شهری اصفهان» با استفاده از ۴ بُعد یکنواختی، مواجهه، تراکم و خوشه‌ای شدن و ۱۴ شاخص با استفاده از روش تک‌گروهی و نرم‌افزار تحلیل‌گر جدانشدگی و دو متغیر، گروه‌های شغلی و تحصیلی، میزان جدانشدگی را بررسی کرده‌اند. نتایج پژوهش نشان‌دهنده میزان کم جدانشدگی در منطقه کلان‌شهر اصفهان بود. طبقه شغلی و تحصیلی بالا، جدانشدگی بیشتری داشته که باعث انزوای نسبی آنها در مقایسه با سایر طبقات شده است.

جلیلی‌صدرآباد و بهزادفر (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «بررسی میزان جدایی‌گزینی فضایی- اجتماعی گروه‌های تحصیلی، شغلی، درآمدی و قومیتی با استفاده از نرم‌افزار Geo Segregation Analyzer 1.2 میزان جدانشدگی فضایی- اجتماعی محله کرمان واقع در منطقه ۸ شهرداری تهران با استفاده از ابعاد یکنواختی، مواجهه و خوشه‌ای شدن و از طریق ۵ شاخص و متغیرهای میزان تحصیلات، شغل، موقعیت شغلی، قومیت و میزان درآمد را بررسی کرده‌اند. نتایج نشان داد، میزان جدانشدگی فضایی- اجتماعی، در بین گروه‌های شغلی بالا و در گروه‌های تحصیلی متوسط، روبه‌بالا و همچنین در بین گروه‌های درآمدی، متوسط بود؛ همچنین جدانشدگی در گروه‌های قومیتی آذری زبان بالاتر از متوسط در گروه لر، کامل و در بین گروه فارس‌ها بسیار ناچیز و خفیف اتفاق افتاده است.

قلعه‌نویی و ثابت (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «تحلیل عوامل جدایی‌گزینی اجتماعی- فضایی در شهر اصفهان» با

¹ Maloutas & Fujita

^۲ شامل کلان‌شهرهای توکیو، پکن، هنگ‌کنگ، تایپه، سانتوپائولو، پاریس، کپنهاگ، بوداپست، مادرید، استانبول و آتن.

³ Marcin Czak

⁴ Łódź

طبقه، قشر و قبیله نشست گرفته است.

داده‌ها و روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر ماهیت و روش تحقیق، پژوهشی توصیفی-تحلیلی است. پارادایم فلسفی حاکم بر آن اثبات‌گرایی، رویکرد پژوهش، کمی و روش‌شناسی آن استقرایی است. به‌منظور گردآوری داده‌ها در بخش مبانی نظری و شناسایی ابعاد، شاخص‌ها و متغیرها از روش‌های کتابخانه‌ای و اسنادی استفاده و همچنین از ابعاد شاخص‌های جدانشدگی ارائه شده مسی و دنتون (1988) استفاده شده است. برای داده‌های آماری از نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰، برای دو متغیر گروه‌های شغلی و تحصیلی در سطح ۱۹۲ محله شهری استفاده شده است.^۲ میزان این دو متغیر براساس ۳ دسته مطابق جدول ۱ و نرم‌افزار Excel محاسبه شده و سپس محله‌های شهری براساس آن و به کمک نرم‌افزار Arc GIS، به سه گروه پایین، متوسط و بالا تقسیم شده است. در شکل ۱ توزیع فضایی گروه‌های شغلی و در شکل ۲ توزیع فضایی گروه‌های تحصیلی در سطح محله‌های شهر اصفهان نشان داده شده است. برای سنجش میزان جدانشدگی اجتماعی-فضایی در نرم‌افزار تحلیل گر جدانشدگی^۳، یکبار از روش اندازه‌گیری تک‌گروهی (در قالب ۵ بُعد و ۱۳ شاخص) و بار دیگر از روش اندازه‌گیری چندگروهی (در قالب ۲ بُعد و ۷ شاخص) استفاده شده است.

از شاخص‌های تحلیل جدانشدگی مانند شاخص عدم تشابه، طردشدگی و ضریب مکانی استفاده کرده تا دو متغیر سطح آموزش و دستیابی به امکانات آموزشی را ارزیابی کند. نتایج پژوهش نشان داد که سطح جدانشدگی سکونت-اجتماعی در این محدوده از بسیاری مناطق شهری اروپای غربی پایین‌تر است. از نظر فضایی، در این شهر تمرکز گروه اجتماعی بالاتر و در مقابل گروه‌های اجتماعی پایین بسیار محدود بوده و در مجموع، شهر، اختلاط اجتماعی پذیرفتنی را دارد.

مارسینژاک و همکاران (2014)، در پژوهشی باعنوان «جغرافیای شهری تحولات هشدادهنده؛ ردیابی جدانشدگی اجتماعی-اقتصادی در بخارست در دوره پساکومونیسم» جدانشدگی اجتماعی-اقتصادی را در قالب جدانشدگی سکونت و جدانشدگی اجتماعی-فضایی در شهر بخارست بررسی کرده‌اند. پژوهشگران در مطالعات خود با بررسی شاخص‌های جدانشدگی مانند شاخص عدم تشابه، انزوا و ضریب مکانی دریافتند که افزایش نابرابری‌های درآمدی و تغییرات اساسی در ترکیب اجتماعی-اقتصادی، به دو قطبی شدن اجتماعی-مکانی منجر نشده و بر خلاف انتظار، نابرابری‌های اجتماعی-اقتصادی و جدانشدگی سکونت در این محدوده جغرافیایی در جهت مخالف عمل می‌کنند.

شعبان و ابولی^۱ (2021)، در فصل هشتم از کتاب جدانشدگی اجتماعی-اقتصادی شهری و نابرابری درآمدی باعنوان «جدانشدگی اجتماعی-فضایی و انحصار در بمبئی» میزان جدانشدگی سکونت و الگوهای آن را در شهر بمبئی بررسی کرده‌اند در جامعه هند تنوع چشمگیری از تقسیمات افقی (مذهبی، منطقه‌ای، زبانی) و عمودی (درآمد، شغل، طبقه) وجود دارد که وجود چنین تقسیم‌بندی‌هایی، تولید فضا را در کلان‌شهرها تحت تأثیر قرار داده است. محققان در این پژوهش برای بررسی میزان جدانشدگی و تعامل گروه‌های قومی، از شاخص‌های عدم تشابه، آنتروپی و شاخص مواجهه، استفاده کرده‌اند. نتایج تحقیق نشان داد که بالاترین سطح جدانشدگی در شهر بمبئی از عامل مذهب (مسلمان و هندو)،

^۲ به‌دلیل نبود داده‌های آماری سال ۱۳۹۵ به تفکیک نوع شغل و میزان تحصیلات و همچنین آماده‌نبودن داده‌های سرشماری سال ۱۴۰۰، در زمان انجام‌دادن این پژوهش، از داده‌های سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰ در سطح بلوک‌های آماری استفاده شده که از طریق آنها مقادیر متغیرها در سطح محله‌ها محاسبه شده است.

^۳ Geo-Segregation Analyzer 1.1

این نرم‌افزار توسط آپاریسیو در سال ۲۰۰۶ در پژوهشکده شهرسازی، فرهنگ و اجتماع دانشگاه کبک در شهر مونترال کانادا تولید شده است.

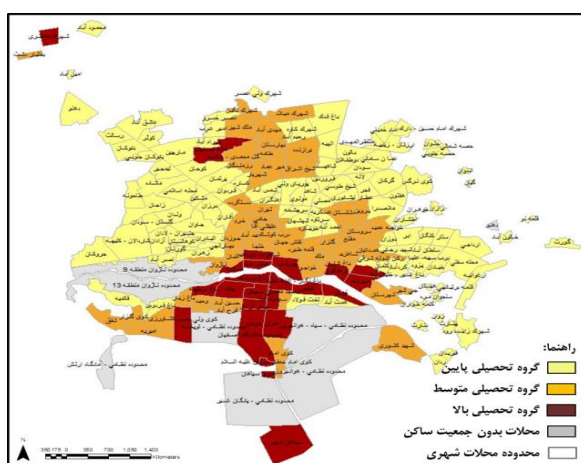
^۱ Shaban & Aboli

جدول ۱- دسته‌بندی گروه‌های عمده شغلی و تحصیلی در محله‌های شهر اصفهان

Table 1- Classification of major occupational and educational groups in the neighborhoods of Isfahan

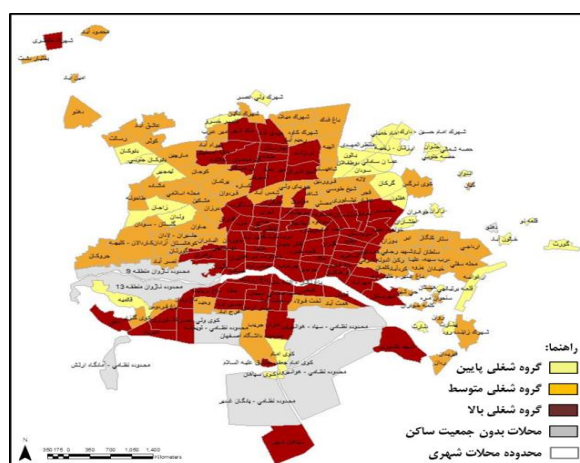
متغیر / گروه	گروه شغلی / تحصیلی پایین	گروه شغلی / تحصیلی متوسط	گروه شغلی / تحصیلی بالا
نوع شغل	شاغلان گروه‌های مونتاژکاران ماشین‌آلات و دستگاه‌ها، رانندگان وسایل نقلیه و کارگران ساده	کارکنان ماهر گروه‌های کشاورزی، جنگل‌داری، ماهگیری، خدمات و فروشندگان، صنعتگران و مشاغل مربوط، کارمندان اداری و دفتری، تکنسین‌ها و دستیاران	شاغلان گروه‌های متخصصان قانون‌گذاران، مقامات عالی و مدیران
میزان تحصیلات	ابتدایی، راهنمایی، متوسطه، دیپلم	فوق دیپلم، لیسانس	فوق لیسانس، دکترای حرفه‌ای، دکترای تخصصی و فوق‌دکتر

مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۰

شکل ۲- توزیع فضایی گروه‌های تحصیلی در سطح محله‌های شهر اصفهان (ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۰)

Fig 2- Spatial distribution of educational groups in the neighborhoods of Isfahan. (Drow:Writer, 1400)

شکل ۱- توزیع فضایی گروه‌های عمده شغلی در سطح محله‌های شهر اصفهان (ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۰)

Fig 1- Spatial distribution of occupational groups in the neighborhoods of Isfahan (Drow :Writer, 1400)

توزیع شده باشد، جدانشدگی آن بیشتر است. در مقابل، زمانی که کلیه واحدهای فضایی، تعداد نسبتاً یکسانی از اعضای گروه اقلیت و گروه اکثریت کل شهر را داشته باشند، یکنواختی به‌حداکثر و جدانشدگی به‌حداقل می‌رسد (Massey & Denton, 2008: 282; Apparicio et al., 1988).

- **مواجهه^۲ (Ex):** میزان تماس بالقوه بین اعضای یک‌گروه (درون‌گروهی) و یا تماس بالقوه بین اعضای دوگروه (برون‌گروهی) را در داخل واحدهای فضایی ارزیابی و این

² Exposure

در متون فارسی رویایی، افشا، نمایش و در معرض‌گذاری نیز ترجمه شده است.

معرفی ابعاد جدانشدگی
پنج بُعد استفاده شده در پژوهش که مسی و دنتون ارائه کرده‌اند، شامل یکنواختی، مواجهه، تراکم، خوشه‌ای شدن و مرکزیت‌گرایی هستند که در ادامه، تعاریف آنها ذکر می‌شود:
- **یکنواختی^۱ (Ev):** به توزیع یک یا چند گروه جمعیتی در واحدهای فضایی اشاره دارد. یکنواختی در مقایسه با گروه‌های دیگر سنجیده شده و به‌صورت مطلق نیست. هرچه گروه جمعیتی مدنظر به‌طور ناهمگون‌تری در واحدهای فضایی

¹ Evenness

در متون فارسی برابری نیز ترجمه شده است.

شهر را اندازه‌گیری می‌کند که به‌طور معمول به‌عنوان منطقه تجاری مرکزی^۴ تعریف می‌شود. هرچه یک گروه به مرکز شهر نزدیک‌تر باشد، متمرکزتر و در نتیجه جداشده‌تر است (Massey & Denton, 1988:291; Apparicio et al., 2008:3).

معرفی روش‌های سنجش جداشدگی

به‌طور کلی برای هر بُعد جداشدگی سه نوع روش اندازه‌گیری وجود دارد: روش اندازه‌گیری تک‌گروهی. شامل دسته‌ای از شاخص‌ها است که میزان جداشدگی تنها یک گروه جمعیتی را در مقایسه با کل جمعیت منطقه، مطالعه می‌کند (Djonie, 2009:16). در مقابل، شاخص‌هایی وجود دارند که هدف آنها مقایسه دو گروه جمعیتی مختلف در منطقه مطالعه شده، است. برای محاسبه مقدار این شاخص‌ها که به‌عنوان روش اندازه‌گیری دوگروهی شناخته می‌شوند، معمولاً یک گروه به‌عنوان اقلیت و گروه دیگر به‌عنوان اکثریت در نظر گرفته می‌شوند (Djonie, 2009:24). با پیشرفت روش‌های سنجش جداشدگی، شاخص‌های جدیدی ارائه شد که توزیع فضایی چندین گروه جمعیتی را در یک زمان بررسی می‌کنند. برخی از این شاخص‌ها همان شاخص‌های تک‌گروهی (دوگروهی) است که با هدف ارزیابی گروه‌های چندگانه اصلاح و از آنها به‌عنوان شاخص‌های چندگروهی یاد می‌شود (Djonie, 2009:27). شاخص‌های تک‌گروهی، دوگروهی و چندگروهی، همگی شاخص‌های جهانی هستند که وضعیت جداشدگی گروه(های) جمعیتی مطالعه شده را اندازه‌گیری می‌کنند (Apparicio et al., 2008: 5).

در پژوهش حاضر از شاخص ضریب مکانی^۵ (LQ) برای شناسایی مکان‌های تجمع گروه‌های عمده استفاده شده که به‌صورت زیر محاسبه می‌شود:

موضوع را بررسی می‌کند که اعضای یک گروه تا چه اندازه با اعضای همان گروه (انزوا) یا گروه‌های دیگر (تعامل) در واحد فضایی خود روبه‌رو می‌شوند. اگرچه شاخص‌های مواجهه و یکنواختی به‌طور تجربی هم‌بستگی دارند، اما از نظر مفهومی از هم متمایزند؛ چراکه شاخص‌های مواجهه در تعیین درجه جداشدگی سکونت بین گروه‌های اقلیت و اکثریت، به اندازه نسبی این گروه‌ها توجه می‌کنند (Massey & Denton, 1988:287; Apparicio et al., 2008: 3).

- **تراکم^۱ (Co):** به فضای فیزیکی اشغال شده یک گروه گفته می‌شود. هرچه یک گروه جمعیتی، سطح کمتری از کلان‌شهرها را اشغال کند، میزان تراکم بیشتر خواهد شد. به گفته مسی و دنتون (1988)، اقلیت‌های جدا از هم معمولاً بخش کمی از مناطق شهری را اشغال می‌کنند (Massey & Denton, 1988: 289; Apparicio et al., 2008: 3).

- **خوشه‌ای شدن^۲ (Cl):** این بُعد واحدهای مسکونی اعضای اقلیتی را مشخص می‌کند که به‌صورت فضایی به‌هم پیوسته‌اند؛ در حالی که ابعاد دیگر مربوط به توزیع اعضای اقلیت و اکثریت در میان واحدهای فضایی یا توزیع مناطق اقلیت در مقایسه با برخی از نقاط ثابت است. خوشه‌ای شدن به توزیع مناطق اقلیت و موقعیت آنها در مقایسه با خودشان توجه دارد. درجه بالای خوشه‌ای شدن به معنای یک ساختار سکونت است که در آن مناطق اقلیت، مجاور یکدیگر بوده و یک کلونی بزرگ قومی یا نژادی را ایجاد می‌کنند. سطح پایین خوشه‌ای شدن به معنای پراکنده شدن واحدهای اقلیت مانند مربع‌های سیاه روی تخته شطرنجی به‌طور گسترده در محیط شهری است (Massey & Denton, 1988:293; Apparicio et al., 2008: 3).

- **مرکزیت‌گرایی^۳ (Ce):** بُعد مرکزیت‌گرایی میزان قرارگیری یک گروه در مجاورت و در داخل منطقه مرکزی

¹ Concentration

در متون فارسی تمرکز نیز ترجمه شده است.

² Clustering

در متون فارسی خوشه‌بندی، دسته‌بندی نیز ترجمه شده است.

³ Centralization

در متون فارسی مرکزیت و تمرکز نیز ترجمه شده است.

⁴ Central Business District (CBD)

⁵ Location Quotients

تعداد اعضای یک گروه اجتماعی خاص در یک سکونتگاه

کل جمعیت آن

$$LQ = \frac{\text{تعداد اعضای همان گروه اجتماعی خاص در کل منطقه کلانشهری}}{\text{کل جمعیت منطقه کلانشهری}}$$

معرفی شاخص‌های سنجش جدانشدگی

چنانچه مقدار به‌دست آمده زیر ۰/۳ باشد، به‌معنای سطح پایین جدانشدگی، اگر بین ۰/۳-۰/۶ باشد، نشان‌دهنده سطح متوسط و آستانه جدانشدگی و مقدار بالای ۰/۶ به‌معنای سطح بالای جدانشدگی به‌حساب می‌آید (Iceland et al., 2005: 252-266).

مطابق مطالعه مسی و دنتون برای هر بُعد جدانشدگی، شاخص‌های مشخصی ارائه شده که توضیح و نحوه محاسبه آنها در جدول ۲ و ۳، به تفکیک روش‌های اندازه‌گیری تک‌گروهی و چندگروهی آمده است. در اندازه‌گیری شاخص‌ها

جدول ۲- معرفی ابعاد و شاخص‌های جدانشدگی اجتماعی- فضایی استفاده شده براساس روش اندازه‌گیری تک‌گروهی

Table 2- Introduction of dimensions and indicators of socio-spatial segregation according to one-group indices

بُعد	شاخص	نماد	دامنه	توضیح / تحلیل شاخص	فرمول
جداشدگی	IS	[۰-۱]		این شاخص برای اندازه‌گیری سطح و الگوی جداشدگی بین دو گروه جمعیتی (شامل گروه‌های قومی، نژادی و ...) استفاده می‌شود. مقادیر نزدیک به صفر، نشان‌دهنده توزیع برابر و مقادیر نزدیک به ۱ به‌معنی حداکثر جداشدگی است (Djonie, 2009: 17).	$IS = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n \frac{x_i}{X} - \frac{t_i - x_i}{T - X}$ xi جمعیت گروه X در واحد فضایی i ti کل جمعیت در واحد فضایی i T کل جمعیت منطقه کلان‌شهری n تعداد واحدهای فضایی در منطقه (Gaschet & Le Gallo, 2005:5).
جداشدگی با دسترسی مرزی	IS (adj)	[۰-۱]		این شاخص را موریل (1991)، برای ضبط فعل‌وانفعال‌های بالقوه، بین گروه‌های مختلف در طول مرزهای واحدهای مساحی معرفی کرد. مقدار صفر، نشان‌دهنده نحوه توزیع عادلانه و مقدار ۱ به‌معنای جداشدگی کامل است (Djonie, 2009:17).	$IS(adj) = IS - \left(\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n c_{ij} \left(\frac{x_i}{t_i} - \frac{x_j}{t_j} \right) \right) / \left(\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n c_{ij} \right)$ xi جمعیت گروه X در واحد فضایی i ti کل جمعیت در واحد فضایی i T کل جمعیت منطقه کلان‌شهری n تعداد واحدهای فضایی در منطقه cij مقدار سلول ماتریس پیوستگی باینری (Morill, 1991)
جداشدگی بر اساس طول مرزها	IS (W)	[۰-۱]		وانگ در سال ۱۹۹۳، مؤلفه طولی را در زمینه کنش و واکنش در سرتاسر واحد مساحی تعریف کرد. وی شاخص IS (adj) را در پیوند با مؤلفه طول حواشی، اندکی اصلاح کرد و شاخص IS (W) را معرفی کرد. مقدار بیشتر ارزش این شاخص، نشان‌دهنده میزان بیشتر جداشدگی است (Djonie, 2009: 18).	$IS(W) = IS - \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n \left w_{ij} \left(\frac{x_i}{t_i} - \frac{x_j}{t_j} \right) \right \text{ with } w_{ij} = b_{ij} / \sum_{j=1}^n b_{ij}$ xi جمعیت گروه X در واحد فضایی i ti کل جمعیت در واحد فضایی i T کل جمعیت منطقه کلان‌شهری n تعداد واحدهای فضایی در منطقه bij طول مرز مشترک واحدهای فضایی i و j (Wong, 1993)

بُعد	شاخص	نماد	دامنه	توضیح / تحلیل شاخص	فرمول
جداشدگی با نسبت محیطی	IS (S)	[۰-۱]	وانگ (۱۹۹۳)، شاخص IS را به‌منظور سنجش نسبت مساحت محیط (با تقسیم بر حداکثر نسبت مساحت) در میان همه واحدهای مساحی در منطقه مطالعه شده اصلاح و شاخص IS (S) را معرفی کرد. مقدار بیشتر، بیانگر جداشدگی عمیق‌تر است (Djonie, 2009: 19).	$IS(s) = IS - \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n \left[\frac{w_{ij} \left(\frac{x_{ij}}{l_i} - \frac{x_{ij}}{l_j} \right)}{\sum_{j=1}^n w_{ij}} \times \frac{1}{2} \left[(P_i/A_i) + (P_j/A_j) \right] \right] \times \frac{1}{MAX(P_i/A_i)}$	
آنتروپی	H	[۰-۱]	شاخص آنتروپی خود میانگین انحراف هر واحد از آنتروپی کل شهر است که به‌صورت کسری از کل آنتروپی شهر بیان می‌شود. این شاخص از صفر (وقتی همه مناطق ترکیب یکسانی داشته باشند) تا ۱ (وقتی همه مناطق فقط شامل یک گروه هستند)، متغیر است (Massey & Denton, 1988: 285).	$E = (P) \log[1/P] + (1 - P) \log[1/(1 - P)]$ $E_i = (p_i) \log[1/p_i] + (1 - p_i) \log[1/(1 - p_i)]$	
جینی	G	[۰-۱]	از این شاخص می‌توان برای مقایسه الگوهای فضایی جداشدگی در مناطق مختلف با سطوح متفاوت جداشدگی استفاده کرد (Dawkins, 2004: 838). مزیت شاخص جینی آن است که برخلاف شاخص عدم تشابه، به انتقال اعضای اقلیت و اکثریت بین مناطق حساس است (Massey & Denton, 1988: 285). بیانگر توزیع برابر و عادلانه و مقدار ۱ به‌معنای جداشدگی کامل است.	$G = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n [t_{ij} p_i - p_j / 2T^2 P(1 - P)]$	
آتکینسون	ATK	[۰-۱]	این شاخص تا حدودی شبیه شاخص جینی است؛ با این حال برخلاف شاخص جینی به محققان اجازه می‌دهد تا در زمینه وزن‌دار کردن واحدهای فضایی در نقاط مختلف برای اقلیت شهر تصمیم بگیرند. زمانی که ارزش این شاخص به صفر نزدیک است، نشان‌دهنده توزیع عادلانه و هنگامی که به ۱ نزدیک می‌شود، جداشدگی کامل را نشان می‌دهد (Djonie, 2009: 20).	$A = 1 - [P/(1 - P)] \left[\sum_{i=1}^n [(1 - p_i)^{1-b} p_i^b / PT] \right]^{1/(1-b)}$	

بُعد	شاخص	نماد	دامنه	توضیح / تحلیل شاخص	فرمول
نسبت همبستگی	انزوا	xPx	[۰-۱]	این شاخص، میزان مواجهه اعضای گروه اقلیت را با یکدیگر اندازه‌گیری می‌کند. هنگامی که ارزش شاخص به صفر نزدیک است، مواجهه اصلاً وجود ندارد و هنگامی که به ۱ نزدیک است، مواجهه بالا است (Djonie, 2009: 21).	$xP^*_x = \sum_{i=1}^n [x_i/X][x_i/t_i]$ t_i : کل جمعیت در واحد فضایی i x_i : کل جمعیت گروه X در واحد فضایی i X : کل جمعیت گروه X در کلان‌شهر (Massey & Denton, 1988: 288)
	نسبت همبستگی	ETA2	[۰-۱]	شاخص انزوا را می‌توان برای کنترل تأثیر ترکیب جمعیت تعدیل کرد که معادل شاخص نسبت همبستگی است. مقدار بیشتر ارزش، بیانگر میزان بیشتر جدانشدگی است (Massey & Denton, 1988: 289; Djonie, 2009: 21).	$V = \text{Eta}^2 = [(xP^*_x - P)/(1 - P)]$ P : نسبت گروه در کلان‌شهر (Massey & Denton, 1988: 289)
تراکم مطلق	دلته	DEL	[۰-۱]	این شاخص، نسبت اعضای گروه X ساکن در واحدهای مساحی را با تراکم متوسط بالای اعضای گروه X نشان می‌دهد و به‌عنوان سهم اقلیت تفسیر می‌شود که برای دستیابی به تراکم یکنواخت و متحدالشکل، مجبور می‌شود، نقل مکان کند. مقدار شاخص نزدیک به صفر، به‌معنای حداقل تراکم و نزدیک به ۱، حداکثر تراکم را نشان می‌دهد (Djonie, 2009: 21).	$\text{DEL} = 1/2 \sum_{i=1}^n x_i/X - a_i/A $ x_i : کل جمعیت گروه X در واحد فضایی i X : کل جمعیت گروه X در کلان‌شهر A_i : مساحت واحد فضایی i A : مساحت کلان‌شهر (Massey & Denton, 1988: 289)
	تراکم مطلق	ACO	[۰-۱]	این شاخص، با محاسبه کل ناحیه مسکونی شده از سوی یک‌گروه و مقایسه حداقل و حداکثر نواحی ممکن به‌دست می‌آید. مقدار صفر به‌معنای حداقل و مقدار ۱ به‌معنای حداکثر تراکم است (Djonie, 2009: 22).	$\text{ACO} = 1 - \left\{ \left[\sum_{i=1}^{n_1} (x_i a_i / X) - \sum_{i=1}^{n_1} (t_i a_i / T) \right] / \left[\sum_{i=n_2}^n (t_i a_i / T) - \sum_{i=1}^{n_1} (t_i a_i / T) \right] \right\}$ t_i : کل جمعیت در واحد فضایی i T : کل جمعیت منطقه کلان‌شهری x_i : کل جمعیت گروه X در واحد فضایی i X : کل جمعیت گروه X در کلان‌شهر A_i : مساحت واحد فضایی i A : مساحت کلان‌شهر (Massey & Denton, 1988: 290)
خوشه‌ای شدن مطلق	خوشه‌ای شدن مطلق	ACL	[۰-۱]	این شاخص، اولین بار با خلق مختصات کروی و مرکزی برای واحدهای مساحی در نواحی شهری به‌دست آمد و سپس به‌عنوان یک تابع، فاصله بین نواحی ارائه شد. مقدار صفر به‌عنوان هم‌جواری نداشتن و مقدار ۱ هم‌جواری کامل تعریف شده است (بابایی‌ا قدم و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۸۹).	$\text{ACL} = \left\{ \left[\sum_{i=1}^n (x_i/X) \sum_{j=1}^n (c_{ij} x_j) \right] - [X/n^2 \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n c_{ij}] \right\} / \left\{ \left[\sum_{i=1}^n (x_i/X) \sum_{j=1}^n t_j \right] - [X/n^2 \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n t_j] \right\}$ x_i : کل جمعیت گروه X در واحد فضایی i X : کل جمعیت گروه X در کلان‌شهر c_{ij} : مقدار سلول ماتریس پیوستگی باینری t_j : کل جمعیت در واحد فضایی j (Massey & Denton, 1988: 294)

بُعد	شاخص	نماد	دامنه	توضیح / تحلیل شاخص	فرمول
مرکزگرایی مطلق	مرکزیت مطلق	ACE	[-۱,+۱]	این شاخص توزیع فضایی مطلق یک گروه را در مقایسه با توزیع زمین در نواحی اطراف مرکز شهر می‌سنجد. مقادیر این شاخص بین ۱ و -۱ است. مقادیر مثبت، تمایل اعضای گروه X را برای سکونت در نزدیکی مرکز را نشان می‌دهد؛ درحالی‌که مقادیر منفی، تمایل برای زندگی را در نواحی دور از مرکز شهر نشان می‌دهد. مقدار صفر به این معناست که گروه یک توزیع هماهنگ را در سرتاسر ناحیه مادر شهری دارد (Massey & Denton, 1988: 293)	$ACE = \left(\sum_{i=1}^n X_i - 1 A_i \right) - \left(\sum_{i=1}^n X_i A_{i-1} \right)$ Xi-1، نسبت تجمعی گروه x در واحد فضایی i Ai، نسبت تجمعی مساحت واحد فضایی i (Massey & Denton, 1988:293)

مأخذ: گردآوری نگارندگان، ۱۴۰۰

جدول ۳- معرفی ابعاد و شاخص‌های جدانشدگی اجتماعی- فضایی استفاده شده براساس روش اندازه‌گیری چندگروهی

Table 3- Introductin of dimensions and indicators of socio-spatial segregation according to multi-group indices

بُعد	شاخص	نماد	دامنه	توضیح / تحلیل شاخص	فرمول
عدم تشابه چندگروهی	عدم تشابه چندگروهی	D (m)	[۰-۱]	این شاخص اختلاف بین توزیع فضایی گروه‌ها را اندازه‌گیری می‌کند و نشان می‌دهد چه درصدی از اعضای یک گروه برای به‌دست‌آوردن توزیع مشابه با گروه مرجع نیاز به جابجایی در واحدهای مختلف مکانی دارند (Maloutas & Fujita, 2012:7). مقدار صفر به معنای توزیع عادلانه و مقدار ۱ نشان‌دهنده جدانشدگی کامل است (Djonie, 2009:27).	$D = \sum_{m=1}^M \sum_{j=1}^J \frac{t_j}{2TI} \pi_{jm} - \pi_m $ tj، جمعیت در ناحیه j T، کل جمعیت πm، نسبت در گروه m πjm، نسبت گروه m از ساکنان ناحیه j (Reardon & Firebaugh, 2002: 50)
جینی چندگروهی	جینی چندگروهی	G	[۰-۱]	این شاخص به وسیله ریردن (1998)، از ضریب جینی اصلی به منظور محاسبه چندگروهی اصلاح و تغییر کرد. نحوه محاسبه شاخص نیز به شاخص عدم تشابه مرتبط بوده، مقدار صفر بیان‌کننده توزیع برابر و عادلانه و یک به معنای جدانشدگی کامل است (Djonie, 2009:27).	$G = \sum_{m=1}^M \sum_{i=1}^I \sum_{j=1}^J \frac{t_i t_j}{2T^2 I} \pi_{im} - \pi_{jm} $ ti، جمعیت در ناحیه i tj، جمعیت در ناحیه j T، کل جمعیت πm، نسبت در گروه m πjm، نسبت گروه m از ساکنان ناحیه j (Reardon & Firebaugh, 2002: 50)
آنتروپی چندگروهی	آنتروپی چندگروهی	H	[۰-۱]	این شاخص مشابه، شاخص آنتروپی است؛ با این تفاوت که سیل و فینزا (1971)، برای محاسبه چندگروهی اصلاح کردند. ارزش این شاخص نیز بین صفر (وقتی که همه نواحی ترکیب یکسانی دارند) و ۱ (وقتی که همه نواحی در بردارنده فقط یک گروه است) متغیر است (Djonie, 2009: 28).	$H = \sum_{m=1}^M \sum_{j=1}^J \frac{t_j}{TE} \pi_{jm} \ln \frac{\pi_{jm}}{\pi_m}$ tj، جمعیت در ناحیه j T، کل جمعیت πm، نسبت در گروه m πjm، نسبت گروه m از ساکنان ناحیه j (Reardon & Firebaugh, 2002: 50)

بُعد	شاخص	نماد	دامنه	توضیح / تحلیل شاخص	فرمول
عدم تشابه فضایی	SD	[۰-۱]		این شاخص نسخه فضایی شاخص عدم تشابه است که در آن، کلیه واحدهای جمعیتی با جمعیت مرکب مربوط جایگزین می‌شود (Oka & Wong, 2015:100). این شاخص از یک ماتریس مجاورت دودویی در بین واحدهای فضایی ناحیه شهری بهره می‌گیرد. ارزش بیشتر شاخص، به معنی جداشدگی بیشتر گروه‌ها در واحدهای فضایی و به تبع آن توزیع نابرابر گروه‌ها در سطح شهر است (یزدانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۰۹).	$SD_i = \left \frac{CW_i}{CW} - \frac{CB_i}{CB} \right $ CW_i: جمعیت مرکب گروه w در واحد i CB_i: جمعیت مرکب گروه b در واحد i CW: جمعیت مرکب گروه w در کل منطقه CB: جمعیت مرکب گروه b در کل منطقه (Oka & Wong, 2015 : 100).
ضریب مربع تغییرات	C	[۰-۱]		این شاخص سنجش استاندارد شده را از پراکندگی یک توزیع، محتمل بوده و انحراف استاندارد را از میانگین توزیع نرمال نشان می‌دهد. مقدار صفر، بیان‌کننده توزیع برابر و مقدار ۱ به معنی جداشدگی کامل است (یزدانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۱۳).	$C = \frac{\sum_{m=1}^M \sum_{j=1}^J \frac{t_j}{T} \frac{(\pi_{jm} - \pi_m)^2}{(M-1)\pi_m}}{t_j}$ t_j: جمعیت در ناحیه j T: کل جمعیت π_m: نسبت در گروه m π_{jm}: نسبت گروه m از ساکنان ناحیه j (Reardon & Firebaugh, 2002: 50)
مواجهه نرمال	P	[۰-۱]		این شاخص یک میانگین وزن‌دار ساده از مواجهه نرمال‌شده هر گروه در مقایسه با همه گروه‌های دیگر است. مقدار بیشتر ارزش شاخص، نشان‌دهنده جداشدگی بیشتر شهری است (یزدانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۱۲).	$P = \frac{\sum_{m=1}^M \sum_{j=1}^J \frac{t_j}{T} \frac{(\pi_{jm} - \pi_m)^2}{(1 - \pi_m)}}{T}$ t_j: جمعیت در ناحیه j T: کل جمعیت π_m: نسبت در گروه m π_{jm}: نسبت گروه m از ساکنان ناحیه j (Reardon & Firebaugh, 2002: 50)
تنوع نسبی	R	[۰-۱]		این شاخص برای شناسایی واحدهای فضایی کاملاً هماهنگ و یکدست و یا متنوع، مفید واقع می‌شود. شاخص تنوع نسبی می‌تواند به عنوان احتمال اینکه دوفرد یا در واحد فضایی یکسان، از اعضای گروه‌های متفاوتی هستند (مقدار ۱) یا از اعضای یک گروه یکسان (مقدار صفر)، نیز تفسیر شود (Djonie, 2009:28).	$R = \frac{\sum_{m=1}^M \sum_{j=1}^J \frac{t_j}{TI} (\pi_{jm} - \pi_m)^2}{T}$ t_j: جمعیت در ناحیه j T: کل جمعیت π_m: نسبت در گروه m π_{jm}: نسبت گروه m از ساکنان ناحیه j (Reardon & Firebaugh, 2002: 50)

مأخذ: گردآوری نگارندگان، ۱۴۰۰

قلمرو پژوهش

سال ۱۳۹۵ برابر ۱۹۶۱۲۶۰ نفر با نرخ رشد ۰/۵ درصد و تعداد خانوارهای ساکن در سال ۱۳۹۵ معادل ۶۱۹۰۹۱ خانوار بود (آمارنامه شهر اصفهان، ۱۳۹۷: ۶۰-۵۴).

ارائه یافته‌ها

سنجش جدانشدگی گروه‌های شغلی و تحصیلی براساس

محدوده مطالعه شده کلان‌شهر اصفهان با وسعتی حدود ۵۵۰۷۲ هکتار (آمارنامه شهر اصفهان، ۱۳۹۷: ۱۶) در برگیرنده ۱۵ منطقه شهرداری، به تفکیک ۱۹۲ محله شهری در قالب نقشه‌های GIS است. جمعیت شهر اصفهان به عنوان سومین شهر پرجمعیت ایران در سال ۱۳۹۰ برابر ۱۹۰۸۹۶۸ نفر و در

روش اندازه‌گیری تک‌گروهی

نرم‌افزار تحلیل گر جدانشدگی، بر مبنای روش اندازه‌گیری تک‌گروهی در جدول ۴ گردآوری شده است.

میزان جدانشدگی گروه‌های عمده شغلی و تحصیلی در محله‌های شهر اصفهان براساس ارقام محاسبه شده توسط

جدول ۴- میزان جدانشدگی گروه‌های عمده شغلی و تحصیلی براساس روش اندازه‌گیری تک‌گروهی در محله‌های شهر اصفهان

Table 4- The rate of segregation of occupational and educational groups according to one-group indices in neighborhoods of Isfahan

بُعد	شاخص	نماد	گروه‌های شغلی			نماد	گروه‌های تحصیلی		
			پایین	متوسط	بالا		پایین	متوسط	بالا
	جدانشدگی	IS	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	IS	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰
	جدانشدگی با دسترسی مرزی	IS (adj)	۰/۹۰۳	۰/۶۷۱	۰/۷۴۶	IS (adj)	۰/۷۷۷	۰/۷۱۹	۰/۸۸۳
	جدانشدگی براساس طول مرزها	IS (W)	۰/۹۶۳	۰/۸۷۵	۰/۹۰۳	IS (W)	۰/۹۱۹	۰/۸۹۸	۰/۹۵۲
	جدانشدگی با نسبت محیطی	IS (S)	۰/۹۹۲	۰/۹۷۰۵	۰/۹۷۶	IS (S)	۰/۹۸۰	۰/۹۷۶	۰/۹۸۹
Ev	آنتروپی	H	۰/۸۹۸	۰/۶۳۱	۰/۴۷۱	H	۰/۸۵۱	۰/۵۵۴	۰/۵۹۵
	جینی	G	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	G	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰
	آتکینسون (۰/۱)		۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰		۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰
	آتکینسون (۰/۵)	ATK	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	ATK	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰
	آتکینسون (۰/۹)		۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰		۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰
Ex	انزوا (کناره‌گیری)	xPx	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	xPx	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰
	نسبت همبستگی	ETA ²	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	ETA ²	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰
Co	دلتا	DEL	۰/۸۶۳	۰/۵۸۷	۰/۵۸۲	DEL	۰/۶۰۴	۰/۷۰۸	۰/۸۴۱
	تراکم مطلق	ACO	۰/۷۳۸	۰/۵۱۰	۰/۴۸۰	ACO	۰/۷۱۳	۰/۵۸۹	۰/۴۴۷
Cl	خوشه‌ای شدن مطلق	ACL	۰/۳۹۱	۰/۴۱۷	۰/۷۷۵۷	ACL	۰/۲۷۸	۰/۶۲۲	۰/۷۵۲
Ce	مرکزیت مطلق	ACE	-/۴۸۸	-/۱۲۶	۰/۴۸۳	ACE	۰/۱۳۵	۰/۳۵۲	۰/۲۹۱

مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۰

تحلیل جدانشدگی گروه‌های عمده شغلی

به‌طور کلی برای هر بُعد جدانشدگی، نتایج زیر از جدول ۴ برای گروه‌های شغلی در محله‌های شهر اصفهان استخراج شدنیست:

بُعد یکنواختی: میزان شاخص‌های جدانشدگی (IS)، جینی و آتکینسون (با وزن‌های ۰/۱، ۰/۵ و ۰/۹) نشان‌دهنده حداکثر جدانشدگی (مقدار یک) بین گروه‌های مختلف شغلی است. در شاخص‌های جدانشدگی با دسترسی مرزی، جدانشدگی براساس طول مرزها، جدانشدگی با نسبت محیطی و آنتروپی اگرچه میزان جدانشدگی در هر سه گروه شغلی بالاتر از ۰/۶

بوده و نشان‌دهنده جدانشدگی بسیار شدید در تمامی گروه‌های شغلی است، اما جدانشدگی گروه شغلی پایین در هر چهار شاخص مذکور در مقایسه با جدانشدگی گروه‌های شغلی دیگر، میزان بالاتری را نشان می‌دهد.

بُعد مواجهه: براساس شاخص‌های انزوا و نسبت همبستگی، میزان مواجهه همه گروه‌های شغلی در واحدهای فضایی، با گروه خود بسیار شدید و به‌شکل انزوا بوده و عدد یک را نشان می‌دهند و با دیگر گروه‌های شغلی در هر واحد فضایی سهم نبوده و تعامل با آنها وجود ندارد.

بُعد تراکم: براساس شاخص‌های دلتا و تراکم مطلق، میزان

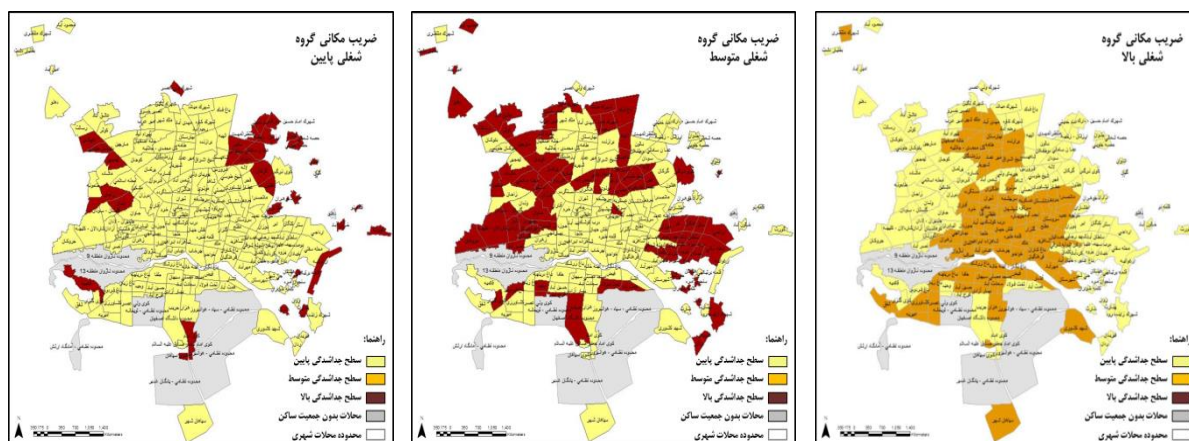
گروه به سکونت در محدوده‌های مرکزی شهر است.

شاخص ضریب مکانی: به منظور تعیین تجمع فضایی گروه‌های شغلی از شاخص ضریب مکانی (LQ) استفاده شده است. شکل ۳ مقادیر این شاخص را برای محله‌های شهری به تفکیک گروه‌های شغلی نشان می‌دهد. همانطور که مشاهده می‌شود، گروه شغلی پایین به صورت جدانشده‌تر و متراکم‌تر در محدوده‌های حاشیه‌ای شهر اصفهان و با فاصله از محدوده‌های مرکزی شهر به صورت پراکنده توزیع شده‌اند. گروه شغلی متوسط تا اندازه‌ای به صورت خوشه‌ای در محدوده‌های غرب، شمال غرب، شرق و به میزان کمتر در جنوب شهر اصفهان و با فاصله از محدوده‌های مرکزی تجمع بیشتری یافته و دچار جدانشدگی شده‌اند. گروه شغلی بالا با میزان ضریب مکانی کمتر در مقایسه با دو گروه دیگر، عمدتاً در دو سمت حاشیه رودخانه زاینده‌رود، محور عمودی چهارباغ و محدوده مرکزی شهر از جمله مناطق ۱ و ۳ شهرداری، تمرکز بیشتری داشته و از الگوی خوشه‌ای تبعیت می‌کند.

جدانشدگی برای گروه شغلی پایین، بیشتر بوده و بعد از آن با اختلاف، به ترتیب گروه شغلی متوسط و بالا در آستانه جدانشدگی قرار دارند؛ بدین معنا که گروه شغلی پایین در مقایسه با جمعیت خود، مساحت کمتری از محله‌های شهر اصفهان را به خود اختصاص داده و تراکم آن بیشتر و جدانشدگی آن بالاتر است. در مقابل گروه شغلی بالا، بیشترین سطح اشغال و کمترین تراکم را در مقایسه با دو گروه شغلی دیگر به خود اختصاص داده است.

بعد خوشه‌ای شدن: براساس شاخص خوشه‌ای شدن مطلق، میزان جدانشدگی در میان گروه شغلی بالا، بیشتر بوده و گروه شغلی متوسط و پایین به ترتیب در آستانه جدانشدگی قرار دارند. می‌توان نتیجه گرفت که اعضای گروه شغلی بالا در مجاورت یکدیگر ساکن بوده و الگوی توزیع آنها در سطح شهر به صورت خوشه‌ای بوده است. در مقابل گروه شغلی پایین در چند نقطه از شهر به طور پراکنده، گسترده شده‌اند.

بعد مرکزیت گرایی: منفی بودن شاخص مرکزیت مطلق در میان گروه‌های شغلی پایین و متوسط، نشان‌دهنده تمایل آنها به زندگی در نواحی دور از مرکز است؛ اما مقدار مثبت و بالای این شاخص برای گروه شغلی بالا، حاکی از گرایش این

شکل ۳- مقدار ضریب مکانی در گروه‌های عمده شغلی در سطح محله‌های شهر اصفهان براساس روش اندازه‌گیری تک‌گروهی (ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۰)

Fig 3- The value of Lq in occupational groups in the neighborhoods of isfahan according to one-group indices

گروه‌های تحصیلی در محله‌های شهر اصفهان استخراج شدنیست:

- تحلیل جدانشدگی گروه‌های تحصیلی

به‌طور کلی برای هر بُعد جدانشدگی نتایج زیر از جدول ۴ برای

الگوی توزیع آن در سطح شهر به صورت خوشه‌ای بوده است؛ در حالی که گروه تحصیلی متوسط کمتر به صورت خوشه‌ای جدا شده و گروه تحصیلی پایین کمترین میزان خوشه‌ای شدن را دارد و در چند نقطه از شهر پراکنده شده‌اند.

بعد مرکزیت گرایی: براساس شاخص مرکزیت مطلق، تمایل گروه تحصیلی متوسط به سکونت در مرکز شهر بیشتر بوده و در مقابل گروه تحصیلی پایین با کمترین میزان به حواشی شهر رانده شده است.

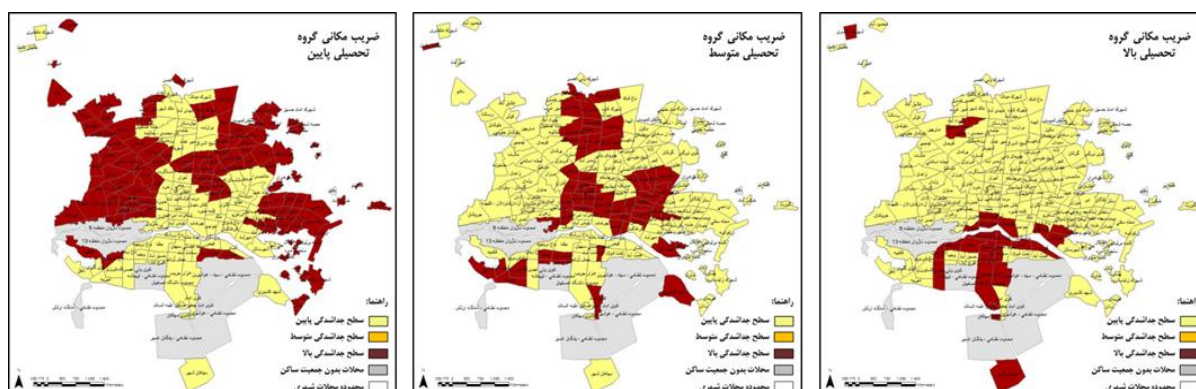
شاخص ضریب مکانی: شکل ۴ مقدار ضریب مکانی محله‌های شهری را به تفکیک گروه‌های تحصیلی نشان می‌دهد. بر طبق ضریب مکانی محاسبه شده، گروه تحصیلی بالا در محدوده جنوبی شهر و در دو سمت حاشیه رودخانه زاینده‌رود تمرکز بیشتری داشته که جدانشدگی چشم‌گیری را نشان می‌دهد. گروه تحصیلی پایین به طور قابل توجهی از دیگر گروه‌های تحصیلی جدا شده است؛ به طوری که در برخی از واحدهای فضایی (محله‌های شهری) بیش از ۹۰ درصد جمعیت آن واحد را گروه تحصیلی پایین تشکیل می‌دهند. تجمع این گروه تحصیلی مطابق شکل ۴، در محدوده‌های غرب، شمال غرب و همچنین شرق و شمال شرق شهر اصفهان بیش از سایر محله‌هاست. نکته مهم اینکه تجمع این گروه در نقاط مسئله‌دار شهر به ویژه مناطقی با هسته‌های روستایی است. اگرچه جدانشدگی در هر سه گروه تحصیلی وجود دارد، اما مطابق شکل ۴، در مقایسه با دو گروه دیگر، گروه تحصیلی متوسط توزیع یکنواخت‌تری در سرتاسر سطح شهر اصفهان دارند. تمرکز این گروه تحصیلی در محدوده‌های مرکزی شهر و در دو سمت محور اصلی چهارباغ و همچنین قسمت‌هایی از شمال و جنوب شهر بیشتر از محدوده‌های حاشیه‌ای است.

بعد یکنواختی: میزان شاخص‌های جدانشدگی (IS)، جینی و آتکینسون (با وزن‌های ۰/۱، ۰/۵ و ۰/۹) همانند گروه‌های شغلی بوده و نشان‌دهنده حداکثر جدانشدگی (مقدار یک) بین گروه‌های تحصیلی است. در شاخص‌های جدانشدگی با دسترسی مرزی، جدانشدگی براساس طول مرزها و جدانشدگی با نسبت محیطی، اگرچه میزان جدانشدگی در هر سه گروه تحصیلی بالاتر از ۰/۶ بوده و نشان‌دهنده جدانشدگی در تمامی گروه‌های تحصیلی است، اما جدانشدگی گروه تحصیلی بالا در هر سه شاخص مذکور در مقایسه با گروه‌های دیگر میزان بالاتری را نشان می‌دهد و پس از آن به ترتیب گروه تحصیلی پایین و متوسط قرار دارند. برخلاف شاخص‌های قبلی از بعد یکنواختی براساس شاخص آنتروپی، میزان جدانشدگی در گروه تحصیلی پایین، بیش از دو گروه دیگر بوده است. در جایگاه‌های بعدی به ترتیب گروه تحصیلی بالا و متوسط در آستانه جدانشدگی قرار دارند.

بعد مواجهه: براساس شاخص‌های انزوا و نسبت همبستگی، میزان مواجهه همه گروه‌های تحصیلی در واحدهای فضایی، با گروه خود حداکثر بوده و عدد یک را نشان می‌دهند؛ بدین معنی که ساکنان واحدهای فضایی بررسی شده (محله‌های شهری) از نظر متغیر تحصیلی با دیگر گروه‌های تحصیلی سهم نبودند و کمترین تعامل را با آنها دارند.

بعد تراکم: گروه تحصیلی بالا (براساس میزان شاخص دلثا) و گروه تحصیلی پایین (براساس میزان شاخص تراکم مطلق) در مقایسه با جمعیت خود، مساحت کمتری از محله‌های شهر اصفهان را به خود اختصاص داده‌اند و تراکم آنها بیشتر و جدانشدگی آنها بالاتر است. گروه تحصیلی متوسط، بیشترین سطح اشغال و کمترین تراکم را در مقایسه با دو گروه تحصیلی دیگر به نسبت جمعیت خود اختصاص داده‌اند.

بعد خوشه‌ای شدن: براساس شاخص خوشه‌ای شدن مطلق، گروه تحصیلی بالا بیشترین میزان جدانشدگی را دارد و

شکل ۴- مقدار ضرب مکانی در گروه‌های تحصیلی در سطح محله‌های شهر اصفهان براساس روش اندازه‌گیری تک‌گروهی (ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۰)

Fig 4- The value of Iq in educational groups in the neighborhoods of isfahan according to one-group indices

حداکثر و به‌طور کامل وجود دارد. شاخص عدم تشابه فضایی نیز بالای ۰/۶ بوده و نشان می‌دهد که گروه‌های عمده شغلی و تحصیلی دچار جداشدگی شده‌اند.

بعد مواجهه: براساس شاخص‌های مواجهه نرمال، تنوع نسبی و ضریب مربع تغییرات، جداشدگی هم در میان گروه‌های عمده شغلی و هم در میان گروه‌های تحصیلی در محله‌های شهر اصفهان به‌صورت کامل اتفاق افتاده است؛ بدین معنا که در محله‌های شهر اصفهان اعضای هر گروه در تعامل با اعضای گروه‌های دیگر قرار نگرفته و به‌صورت‌انزوا با اعضای گروه خود قرار دارند.

سنجش جداشدگی گروه‌های شغلی و تحصیلی براساس روش اندازه‌گیری چندگروهی

شاخص‌های بررسی شده در روش اندازه‌گیری چندگروهی در بردارنده دو بُعد یکنواختی و مواجهه هستند. برای هر بُعد مطابق جدول ۴ نتایج زیر برای گروه‌های عمده شغلی و تحصیلی مختلف استخراج شد:

بُعد یکنواختی: براساس شاخص‌های عدم تشابه چندگروهی، جینی چندگروهی و آنتروپی، میزان جداشدگی نشان‌دهنده آن است که جداشدگی هم در میان گروه‌های عمده شغلی و هم در میان گروه‌های مختلف تحصیلی به‌میزان

جدول ۵- میزان جداشدگی گروه‌های عمده شغلی و تحصیلی براساس روش اندازه‌گیری چندگروهی در محله‌های شهر اصفهان

Table 5- The rate of segregation of occupational and educational groups according to multi-group indices in neighborhoods of Isfahan

بُعد	شاخص	نماد	وضعیت گروه‌های شغلی	وضعیت گروه‌های تحصیلی
Ev	عدم تشابه برای چندگروهی	D (m)	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰
	جینی برای چندگروهی	G	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰
	آنتروپی برای چندگروهی	H	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰
Ex	عدم تشابه فضایی	SD	۰/۶۱۴	۰/۶۳۹
	مواجهه نرمال	C	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰
	تنوع نسبی	P	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰
	ضریب مربع تغییرات	R	۱/۰۰۰	۱/۰۰۰

مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۰

نتیجه

شهری اشاره دارد؛ اگر این پدیده مانع از دسترسی برخی گروه‌ها به خدمات، فعالیت‌ها و فضاها شود، به یک مسئله و مشکل شهری تبدیل می‌شود؛ به همین دلیل پژوهشگران در

جداشدگی شهری به‌عنوان یکی از ویژگی‌های ذاتی شهرها، به فاصله اجتماعی و جدایی فیزیکی میان ساکنان در یک بستر

سال‌های گذشته به میزان جداسازی و چگونگی سنجش آن
توجه کرده‌اند. از آنجایی که محله‌های شهر اصفهان از گذشته
تاکنون ساکنان متنوع و بعضاً متفاوت از نظر ویژگی‌های
اجتماعی - اقتصادی بوده‌اند، لزوم بررسی جداسازی به‌منظور
برنامه‌ریزی و جلوگیری از قطبی‌شدن اجتماعی - فضایی در
آن وجود دارد. در پژوهش حاضر میزان جداسازی در سطح
۱۹۲ محله از شهر اصفهان بر مبنای دو متغیر گروه‌های شغلی
و تحصیلی، مطابق ابعاد و شاخص‌های ارائه شده مسی و
دنتون (1988) سنجیده شده که نتایج آنها در جدول ۶
به‌صورت خلاصه آمده است:

جدول ۶- جمع‌بندی جداسازی گروه‌های شغلی / تحصیلی در سطح محله‌های شهر اصفهان براساس ابعاد تک‌گروهی و چندگروهی

Table 6- Summary of segregation of occupational / educational groups in the neighborhoods of Isfahan according to one-group and multi-group dimensions

ابعاد تک‌گروهی	پایین	متوسط	بالا
یکنواختی	توزیع به‌صورت کاملاً ناهمگن و جداسازی شده	در مقایسه با دو گروه دیگر، توزیع همگن‌تر و یکنواخت‌تر	توزیع به‌صورت کاملاً ناهمگن و جداسازی شده در سطح محله‌ها
مواجهه	انزوای کامل و حداقل تعامل با سایر گروه‌های شغلی	انزوای کامل و حداقل تعامل با سایر گروه‌های شغلی	انزوای کامل و حداقل تعامل با سایر گروه‌های شغلی
تراکم	بسیار متراکم شده	در آستانه متراکم‌شدن	در آستانه متراکم‌شدن
خوشه‌ای شدن	در آستانه خوشه‌ای شدن	در آستانه خوشه‌ای شدن	خوشه‌ای شده
مرکزیت‌گرایی	گرایش به سکونت در نواحی دور از مرکز	گرایش به سکونت در نواحی دور از مرکز	گرایش به سکونت در نواحی مرکزی شهر
ضریب مکانی	بیشترین تجمع در محدوده‌های حاشیه و دورافتاده شهر اصفهان و دارای هسته‌های روستایی	بیشترین تجمع در محدوده‌های غرب، شمال‌غرب، شرق و به‌میزان کمتر در جنوب شهر اصفهان و با فاصله از محدوده‌های مرکزی	بیشترین تجمع در راستای محور عمودی چهارباغ به سمت شمال و جنوب شهر و همچنین در دو سمت حاشیه رودخانه زاینده‌رود
ابعاد تک‌گروهی	گروه‌های تحصیلی پایین	متوسط	بالا
یکنواختی	توزیع شده به‌صورت کاملاً ناهمگن و جداسازی شده در سطح محله‌ها	در مقایسه با دو گروه دیگر، توزیع همگن‌تر و یکنواخت‌تر	توزیع به‌صورت کاملاً ناهمگن و جداسازی شده در سطح محله‌ها
مواجهه	انزوای کامل و حداقل تعامل با سایر گروه‌های تحصیلی	انزوای کامل و حداقل تعامل با سایر گروه‌های تحصیلی	انزوای کامل و حداقل تعامل با سایر گروه‌های تحصیلی
تراکم	تراکم مطلق بسیار زیاد	متراکم شده	بسیار متراکم شده
خوشه‌ای شدن	در چند نقطه از شهر به‌طور پراکنده	خوشه‌ای شده	بسیار خوشه‌ای شده
مرکزیت‌گرایی	گرایش تا حدودی به سکونت در نواحی مرکزی شهر	گرایش به سکونت در نواحی مرکزی شهر	گرایش تا حدودی به سکونت در نواحی مرکزی شهر
ضریب مکانی	بیشترین تجمع در محدوده‌های غرب، شمال‌غرب و همچنین شرق و شمال‌شرق شهر اصفهان	بیشترین تجمع در محدوده‌های مرکزی شهر و در دو سمت محور عمودی چهارباغ و قسمت‌هایی از شمال و جنوب شهر اصفهان	بیشترین تجمع در دو سمت حاشیه رودخانه زاینده‌رود و محدوده‌های جنوبی شهر اصفهان
ابعاد چندگروهی	گروه‌های شغلی / تحصیلی پایین	متوسط	بالا
یکنواختی	توزیع به‌صورت کاملاً ناهمگن و جداسازی شده در سطح محله‌ها	توزیع به‌صورت کاملاً ناهمگن و جداسازی شده در سطح محله‌ها	توزیع به‌صورت کاملاً ناهمگن و جداسازی شده در سطح محله‌ها
مواجهه	انزوای کامل و حداقل تعامل با سایر گروه‌ها	انزوای کامل و حداقل تعامل با سایر گروه‌ها	انزوای کامل و حداقل تعامل با سایر گروه‌ها

مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۰

مرحله دوقطبی شدن شهر نرسیده است. به نظر می‌رسد، ساختار منحصربه‌فرد شهر اصفهان، شامل محور عمودی چهارباغ و محور افقی زاینده‌رود در قطبی نشدن ساختار اجتماعی - فضایی شهر مؤثر بوده است؛ اما تداوم این روند می‌تواند منجر به جدانشدگی کامل گروه تحصیلی بالا (به‌ویژه در محدوده‌های جنوبی شهر از جمله مناطق ۶ و ۵ شهرداری) و گروه شغلی پایین (به‌ویژه در محدوده‌هایی از مناطق ۱۴، ۱۱، ۲ شهرداری) شود.

پیشنهادهای

در راستای نتایج پژوهش، پیشنهادهای ذیل برای پژوهش‌های آتی ارائه می‌شود:

- بررسی تغییرات الگوهای جدانشدگی در طول یک دهه در محله‌های شهر اصفهان با محاسبه شاخص‌های بررسی شده در میان گروه‌های شغلی و تحصیلی، پس از انتشار نتایج نهمین سرشماری نفوس و مسکن ایران در سال ۱۴۰۰ و مقایسه آن با مقادیر سال ۱۳۹۰؛
- واکاوی جدانشدگی گروه‌های اقلیت براساس اطلاعات دقیق و پرسشنامه‌ای در سطح محله‌های شهر اصفهان به‌منظور درک بهتر اثر ویژگی‌های قومی، مذهبی، زبانی، جنسیتی، درآمدی و ...؛
- شبیه‌سازی جدانشدگی با استفاده از روش‌های عامل-مبنا در سطح محله‌های شهر اصفهان؛
- تخمین و پیش‌بینی روندهای جدانشدگی اجتماعی-فضایی در محله‌های شهر اصفهان در سال‌های آتی؛
- بررسی و شناسایی رابطه بین جدانشدگی اجتماعی-فضایی در محله‌های شهر اصفهان با عوامل زمینه‌ای از جمله ساختار فضایی شهر، قیمت زمین و مسکن، نحوه پراکنش تسهیلات و خدمات شهری، مهاجرت، بافت‌های فرسوده، محرومیت و

نتایج برگرفته از پژوهش حاضر را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

- براساس شاخص‌های اندازه‌گیری تک‌گروهی و چندگروهی، جدانشدگی در محله‌های شهر اصفهان در میان تمامی گروه‌های شغلی و تحصیلی در سال ۱۳۹۰ اتفاق افتاده؛ اما میزان آن براساس ابعاد مختلف، متفاوت بوده است.
- جدانشدگی شهری در میان گروه‌های شغلی و تحصیلی منجر به تمرکز برخی از گروه‌ها از جمله گروه شغلی پایین و گروه تحصیلی بالا در نقاط مشخصی از شهر شده و آنها را از سایر بخش‌های شهر اصفهان جدا کرده است.
- نتایج حاصل از به‌کارگیری شاخص ضریب مکانی برای گروه شغلی پایین نشان می‌دهد، بیشترین تجمع اعضای این گروه در محدوده‌های حاشیه و دورافتاده شهر اصفهان از جمله محله‌هایی چون ارغوانیه، گورت، هفتون، اطشاران، دوطفان، زینیه، حصه، بابوبکان، زاجان، ولدان، دنارت، پینارت، قائمیه، کوی امام و ... بوده است.
- نتایج حاصل از به‌کارگیری شاخص ضریب مکانی برای گروه تحصیلی بالا نشان می‌دهد، بیشترین تجمع اعضای این گروه در دو سمت حاشیه رودخانه زاینده‌رود و محدوده‌های جنوبی شهر اصفهان از جمله محله‌هایی چون فرهنگیان، مهرآباد، باغ غدیر، عباس‌آباد، چرخاب، شاهزاده‌ابراهیم، صائب، باغ‌زرشک، آئینه‌خانه، فیض، آبشار، سیچان، جلفا، باغ‌دریاچه، باغ‌زیار، هزارجریب، سعادت‌آباد، بهارآزادی، کوی دانشگاه اصفهان، کوی ولیعصر، کوی امام جعفرصادق و کوی سپاهان بوده است.
- با حرکت از مرکز شهر به سمت پیرامون، توزیع گروه تحصیلی بالا، بسیار اندک و گروه تحصیلی پایین، بسیار زیاد شده است. این مسئله درباره گروه‌های شغلی نیز صادق است؛ بدین معنا که با حرکت به سمت حاشیه شهر، توزیع گروه شغلی بالا، کاهش و توزیع گروه شغلی پایین، افزایش می‌یابد.
- با وجود میزان بالای جدانشدگی گروه‌های شغلی و تحصیلی در محله‌های شهر اصفهان، این جدانشدگی هنوز به

منابع

- ایزدی، م س و مسعود، م و معزی مهرطهران، ا م. (۱۳۹۵). «طراحی مدل جامع‌نگر در مطالعه پدیده افتراق شهری»، *فصلنامه مطالعات شهری*، ۵ (۲۰)، ۷۹-۹۱.
- بابایی‌ا قدم، ف و عطار، م ا و روشن‌رودی، س و مطیع‌دوست، ا. (۱۳۹۴). «سنجش جدایی‌گزینی اکولوژیکی شهری با استفاده از شاخص‌های اندازه‌گیری تک‌گروهی، مطالعه موردی: شهر تکاب»، *مجله پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، ۴۷ (۳)، ۴۷۷-۴۹۱.
- تامین، م. (۱۳۷۳). *جامعه‌شناسی قشربندی و نابرابری‌های اجتماعی*، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: انتشارات توتیا.
- جلیلی‌صدرآباد، س و شیعه، ا و بهزادفر، م. (۱۳۹۷). «بررسی میزان جدایی‌گزینی فضایی-اجتماعی گروه‌های تحصیلی، شغلی، درآمدی و قومیتی با استفاده از نرم‌افزار Geo Segregation Analyzer، مورد پژوهی: محله کرمان در منطقه ۸ شهرداری تهران»، *دو فصلنامه نشریه مدیریت شهری*، ۱۷ (۵۰)، ۴۶۱-۴۷۰.
- داداش‌پور، ه و ظهیرنژاد، ع. (۱۳۹۸). «بررسی تأثیر جدایی‌گزینی فضایی-اجتماعی گروه‌های شغلی و تحصیلی بر ساختار فضایی منطقه کلان‌شهری تهران»، *فصلنامه آمایش جغرافیایی فضا*، ۹ (۳۳)، ۲۴۹-۲۶۴.
- ظهیرنژاد، ع و داداش‌پور، ه. (۱۳۹۷). «بررسی و تحلیل جدایی‌گزینی فضایی-اجتماعی گروه‌های تحصیلی و شغلی در منطقه کلان‌شهری اصفهان»، *فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه کالبدی*، ۳ (۵)، ۲۵-۴۴.
- قلعه‌نویی، م. و ثابت، س. (۱۳۹۸). «تحلیل عوامل جدایی‌گزینی اجتماعی-فضایی در شهر اصفهان»، *مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری*، ۶ (۲)، ۷۱-۸۸.
- کورز، ل. (۱۳۷۳). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۵). *سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان اصفهان*.
- معاونت برنامه‌ریزی، پژوهش و فناوری اطلاعات. (۱۳۹۷). *آمارنامه شهر اصفهان*، اصفهان: شهرداری اصفهان.
- یزدانی، م ح و سلطانی، ع و نظم‌فر، ح و عطار، م ا. (۱۳۹۵). «سنجش جدایی‌گزینی مسکونی پایگاه‌های اجتماعی-اقتصادی شهر شیراز با استفاده از شاخص‌های اندازه‌گیری تک‌گروهی»، *فصلنامه مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای*، ۸ (۲۸)، ۱۱۷-۱۳۶.
- یزدانی، م ح و سلطانی، ع و نظم‌فر، ح و عطار، م ا. (۱۳۹۵). «سنجش جدایی‌گزینی مسکونی پایگاه‌های اجتماعی-اقتصادی شهر شیراز با استفاده از شاخص‌های اندازه‌گیری چندگروهی»، *نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، ۱۶ (۴۲)، ۱۹۷-۲۲۲.
- Ades, J., & Apparicio, P., & Séguin, A. M. (2012). Are new patterns of low-income distribution emerging in canadian metropolitan areas? *The Canadian Geographer/Le Géographe Canadien*. 56(3), 339-361.
- Apparicio, P., & Petkevitch, V., & Charron, M. (2008). Segregation analyzer: a C#. net application for calculating residential segregation indices. *European Journal of Geography*. Cybergeog.
- Dawkins, D. J. (2004). Measuring the spatial pattern of residential segregation. *Journal of Urban Studies*, 41(4), 833-851.
- Djonie, J. (2009). *Urban racial segregation measures comparison*. Master's thesis, Texas A & M University.
- Duncan, O. D., & Duncan, B. (1955). A methodological analysis of segregation indexes. *American Sociological Review*. 2 (20), 210-217.
- Feitosa, F., & Câmara, G., & Monteiro, A., & Koschitzki, T., & Silva, M. (2007). Global and local indicators of urban segregation. *Journal of Geographical Information Science*. 21(3), 299-323.
- Feitosa, F., & Wissmann, A. (2006). *Social-mix policy approaches to urban segregation in europe and United States*. Universtat bonn.
- Freeman, L. (1978). Segregation in social networks. *Journal of Social Methods*. 4 (6), 411-429.

- multigroup segregation. *Journal of Sociological Methodology*, 32 (1), 33-67.
- Ritzer, G. (2005). *Encyclopedia of social theory*. Sage reference publications. (2).
- Roberto, E., & Hwang, J. (2016). *Barriers to integration: institutionalized boundaries and the spatial structure of residential segregation*.
- Ruiz-Rivera, N., Suarez, M., & Delgado-Campos, J. (2016). Urban segregation and local retail environments.evidence frommexico city. *Journal of Habitat International*, 54, 58-64.
- Shaban, A., & Aboli, Z. (2021). *Socio-spatial segregation and exclusion in mumbai*. In: van ham M., tammaru t., ubarevičienė r., Janssen h. (eds) urban socio-economic segregation and income inequality. The urban book series. Springer. Cham.
- Smets, P., & Salman, T. (2016). The multi-layered-ness of urban segregationon the simultaneous inclusion and exclusion in latin american cities. *Journal of Habitat International*, 54, 80-87.
- Vaughan, L., & Arbaci, S. (2011). The challenges of understanding urban segregation. *Journal of Built Environment*, 37(2), 128-138.
- Wong, D.W.S. (1993). Spatial indices of segregation. *Journal of Urban Studies*, 30 (3), 559-572.
- Wong, D.W.S. (2002). Spatial measures of segregation and gis1. *Journal of Urban Geography*, 23 (1), 85-92.
- Wong, D.W.S. (2004). Comparing traditional and spatial segregation measures: a spatial scale perspective 1. *Journal of Urban Geography*, 25 (1), 66-82.
- Gaschet, F., & Gallo, J. (2005). The spatial dimension of segregation - a case study in four french urban areas, 1990-1999. *45th Congress of the European Regional Science Association: Land Use and Water Management in a Sustainable Network Society*. 23-27 August 2005. Amsterdam. the netherlands, european regional science association (ERSA). louvain-la-neuve.
- Gregory, D., & Johnston, R., & Pratt, G., & Watts, M., & Whatmore, S. (2009). *The dictionary of human geography*. 5th ed. Oxford: Wiley-blackwell. Print.
- Iceland, J., & Sharpe, C., & Steinmetz, E. (2005). Class differences in african american residential patterns in U. S. metropolitan areas: 1990-2000. *Journal of Social Science Research*. 34 (2), 252-266.
- James, D.R., & Taeuber, K.E. (1985). Measures of segregation, *Journal of Sociological Methodology*, 15, 1-32.
- Maloutas, Th., & Fujita, K. (2012). *Residential segregation in comparative perspective: making sense of contextual diversity*. London: Routledge.
- Marcin' Czak, S., Gentile M., Rufat S., & Chelcea L. (2014). Urban geographies of hesitant transition: tracing socioeconomic segregation in post-ceausescu bucharest. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38 (4), 1399-1417.
- Marcin'czak, S. (2012). The evolution of spatial patterns of residential segregation in central european cities: the łódź functional urban region from mature socialism to mature post-socialism. *Journal of Cities*. 29(5), 300-309.
- Massey, D.S., & Denton, N.A. (1988). The dimensions of residential segregation, *Journal of Social Forces*, 67(2), 281-315.
- Michalos, A. C. (2014). *Encyclopedia of quality of life and well-being research*. Springer Netherlands, 2014.
- Morrill, R. L. (1991). On the measure of spatial segregation. *Journal of Geography Research Forum*, (11), 25-36.
- Navarro-Carrillo, G., & Alonso-Ferres, M., & Moya, M., & Valor-Segura, I. (2020). Socioeconomic status and psychological well-being: revisiting the role of subjective socioeconomic status. *Journal of Frontiers in Psychology*, (11), 1-15.
- Nightingale, C. (2012). *Segregation: a global history of divided cities*. New york: The University of Chicago Press.
- Oka, M., & Wong, D. (2015). Spatializing segregation measures: an approach to better depict social relationships. *Journal of Cityscape*, 17(1), 97-114.
- Reardon, S., & Firebaugh, G. (2002). Measures of

<https://jas.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Applied Sociology

E-ISSN: 2322-343X

Vol. 33, Issue 2, No.86, Summer 2022, pp. 49-68

Received: 06.10.2021 Accepted: 25.12.2021

Research Paper

Unjustified Life and Subjectivity: A Critical Study of Tenancy in Isfahan City

Ali Ruhani

Associate Professor, Department of Cooperation and Welfare, Faculty of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran
aliruhani@yazd.ac.ir

Hadis Mojmeli Renani

M.A. Student in Social Science Research, Department of Cooperation and Welfare, Faculty of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran
hadismojmeli@stu.yazd.ac.ir

Introduction

Human beings have numerous needs and try to satisfy them in different ways. One of their most important needs is shelter. Having a shelter is very important since having a proper house has been stated as a right for every Iranian family in the 31st principle of the Constitution of the Islamic Republic of Iran. Also, providing a minimum shelter for all Iranian citizens has been considered as the duty of the government in the 29th and 42nd principles of the constitution. Housing has an important role in the economy of a country and since a house is not transportable, it has a capital value that can affect any country's development. Owning a house has become more difficult in recent years due to economic fluctuations and households' decreased purchasing power. Hence, renting a house has become a common phenomenon. In fact, both the number of tenants and even duration of renting are increasing. Meanwhile, each social class may be involved in different levels of intensity related to this social problem. Therefore, it can be said that the difficulties imposed on the middle- and lower-class households have more intensities. This procedure is more prominent in larger cities, especially in Esfahan where new marginal towns are being formed. Accordingly, this study aimed to investigate the role of unequal political and economic relations in this process and show the issues and complications of the mentioned groups of people.

Materials and Methods

The present research followed the method of critical ethnography with Carspecken's approach. Critical ethnography has been widely used as a study method for dealing with the issues of low-income groups in recent years. This approach aims at redefining some social situations and phenomena by revealing the hidden hypotheses and utilizing the principles of critical theories with the aim of making a link between social phenomena and socio-historical events.

Carspecken's 5-stage approach starts with non-participatory field observations so that the researcher first acts as an anonymous observer in the research field and makes initial notes according to his/her observations. The second step is to do a prior structural analysis. In this stage, the researcher organizes his/her in-filed observations and provides an initial analysis of them. He/she raises his/her interpretations in the form of basic categories by using an etic approach and then prepares the conditions to enter the 3rd stage that involves a clear conversation without

intermediaries. In this stage, the researcher enters the field again by informing the participants. The second step in this stage is gathering information from the subjects' ideas and views obtained from personal interviews. The extracted data from these interviews can verify or reject the researcher's knowledge obtained in the former steps. The 4th and 5th stages are followed together through an etic approach. In these 2 stages, the data obtained via available theories and intersystem relations are analyzed. Accordingly, after conducting primary studies based on the etic approach, filed investigations, initial observations, and identification of tenants in this research, 19 tenants were chosen for a deep interview through an emic approach. Then, the gathered data were coded. The main categories included political and economic inequalities, trading in the housing market, inefficient tax system, economic and political de-subjectifications, tenant merchandising, unequal life and subjectivity, experience of an added class gap, and fear and hope of economic protest.

* Corresponding author

Ruhani, A., & Mojmeli Renani, H. (2022). Unjustified life and subjectivity: a critical study of tenancy in Isfahan city. *Journal of Applied Sociology*, 33(2), 49-68.

2322-343x / © 2022

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<http://dx.doi.org/10.22108/jas.2021.130881.2189>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20085745.1401.33.2.5.0>

Discussion of Results & Conclusions

The present study sought to investigate the situation of tenants throughout Esfahan City from a critical view. Renting is not a new phenomenon, but a struggle for the households, most of whom are from the middle class and have no power for buying a house. It is not a choice for experiencing different houses, but a coercion for the middle-class people. It is a permanent coercion that destroys some family members' personal development opportunities. Since the families' incomes are mostly paid for rent day after day, this situation makes them less capable for long-term planning. The biggest concerns imposed on tenants are financial worries and economic fluctuations, unbalanced average income and everyday expenses, as well as the lack of management in the housing sector. Since political affairs affect people's lives, along with economic affairs, especially more intensely in developing societies, tenants are more involved in the implacability of life capacities. In fact, when both economic and political fields play roles to decrease citizens' welfare, people fall by default at a distance from their decision-making fields. These people usually get a defensive position in response and decrease their needs though suffering from their social class decline anyway. The results in this study showed that economic fluctuations had disrupted Esfahani tenants' lives, which were fluctuating themselves like financial markets. Their life qualities had decreased, while they were experiencing an increasing class gap. As a result, marginal living around big cities was being increasingly formed.

Keywords: Renting, Inequality, Esfahan, Critical Ethnography, Subjectivity

References

- Esmailpoor, N., Zare Rodd Bazani, M., & Nasrian, Z. (2017). Investigation and analysis of urban housing policies in asia's east and southeast countries. *Building Engineering & Housing Science*, 11(21), 19-33. (In Persian)
- Abadian, H. (2018). Land reform and social consequences of rural migration to Tehran. *Social History Studies*, 8(2), 1-20. (In Persian)
- Gollor, P., Zamanian, R., & Fathi, H. (2015). Tracking the notion of justice in city and urbanization theories: critical urban theory and the theory of the right to the city. *Haftshahr*, 4(49/50), 100-113. (In Persian)
- Heidari H., & Hassanzadeh, A. (2017). Investigating the relationship between income inequality and economic growth in Iran. *Social Welfare*, 16 (63), 89-125. (In Persian).
- RezaeiEskandari, D. (2006). Critical perspectives in international political economy. *Political-Economy Journal*, (211). 130-137. (In Persian)
- Zangiabadi, A., & Mobaraki, O. (2012). An analysis of effective factors in creation of slums in Tabriz city and their consequences (Case study: Ahmadabad, Koyebeshti, Khalilabad). *Geography and Environmental Planning*, 23(1), 67-80. (In Persian)
- Ozgoli, M. (2016). A prologue on criticizing maslow hierarchy of needs theory. *Organizational Behavior Studies Quarterly*, 5(1), 177-148. (In Persian)
- Alavi, S., samadi, M., & Banari, S. (2018). Assessing the weaknesses and strengths of housing policies in Iran (Pre-development and Development Plans after the Revolution). *Geography and Human Relationships*, 1(2), 867-889. (In Persian).
- Firuzian, S. (2017). The study of inequality and emergence of social classes, 4th international conference on research in science and technology, Saint Petersburg, Russia (In Persian).
- GholiZadeh, A., Asgari M., & JafariSeresht, D. (2019). Income inequality and housing affordability in selected metropolises of Iran: a pseudo-panel approach. *Qjerp*, 27 (90), 103-136. (In Persian).
- Gholizadeh, A., & Kamyab, B. (2010). Theanalysis of effect of the monetary policy on house price bubble: a cross-country study. *Journal of Economic Research (Tahghighat- E- Eghtesadi)*, 45(3), 103-136. (In Persian).
- Komijani, A., Gorji, E., Eghbali, A. R. (2013). Political economy of economic growth. *Qjerp*, 21 (65), 61-82 (In Persian).
- Rezaian, S., Asgari, H., & Darvishi, B. (2019). Investigating the determinants of housing rent in ilam city whit the hadanik spatial econometric approach. *Journal of Economics and Urban Management*, (2)7, 15-27. (In Persian).
- Mohammadi, A. (2004). Theories of international political economy, *Journal of the Faculty of Humanities*, 13 (54), 9-55. (In Persian).
- Grabb, E.G. (2016). *Social inequality: classical and contemporary theorists*, Tehran: Moaser Publication. (In Persian).
- Statistical Centre of Iran. (2020). Price information and rental housing in urban areas of the country in winter 2020.
- Statistical Centre of Iran. (2020). Price information and rental housing in urban areas of the country in autumn 2020. (In Persian).
- Hezarjaribi, J., & Emamighafari, Z. (2019). A Study of changing house welfare policies in Iran (1979-2013). *Social Development & Welfare Planning*, 11(38), 76-120. (In Persian).
- Chisholm, E., Howden-Chapman, P., & Fougere, Geoff, F. (2018). Tenants' responses to substandard housing: hidden and invisible power and the failure of rental housing regulation, *Housing, Theory and Society*, 37(2), 139-161.
- Desmond, M., & Shollenberger, T. (2015). Forced displacement from rental housing: prevalence and neighborhood consequences, *Population Association of American Demography*, (52), 1751-1772.
- Gabriel, S., & Nothaft, F. (1999). Rental housing markets, the incidence and duration of vacancy, and the natural vacancy rate, *Journal of Urban Economics*, 49 (1), 121-149.
- Hardcastle, M.A., Usher, K., & Holmes, C. (2006). Carspecken's five-stage critical qualitative research method: an application to nursing research. *Qualitative Health Research*, 16 (1), 121-161.
- Hogan, B., & Berry, B. (2007). Racial and ethnic biases in rental housing: an audi study of online apartment listings. *City & Community*, 10(4), 351-372.
- Jones, A., & Teixeira, C. (2015). Housing experiences of single mothers in Kelowna's rental housing market, *Canadian Journal of Urban Research*, 24(2), 117-137.

مقاله پژوهشی

زندگی و سوژگی ناهمتراز، مطالعه‌ای انتقادی از پدیده‌ی اجاره‌نشینی در شهر اصفهان

علی روحانی^{*id}، دانشیار، بخش تعاون و رفاه اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران

aliruhani@yazd.ac.ir

حدیث مجملی رنانی، دانشجوی کارشناس ارشد پژوهش علوم اجتماعی، بخش تعاون و رفاه اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی،

دانشگاه یزد، یزد، ایران

hadismojmeli@stu.yazd.ac.ir

چکیده

انسان‌ها نیازهای متعددی دارند که برای رفع آنها به شیوه‌های مختلف می‌کوشند. یکی از اصلی‌ترین و ضروری‌ترین آنها، داشتن مسکن است. در سال‌های اخیر، تملک مسکن به دلیل نوسانات اقتصادی و کاهش قدرت خانواده‌ها، سخت شده است. این مسئله، اجاره‌نشینی را به امری بدیل، تبدیل کرده است. درواقع، هم تعداد اجاره‌نشینان و هم مدت‌زمان اجاره‌نشینی درحال گسترش است. این روند در شهرهای بزرگ، به‌ویژه شهر اصفهان برجسته‌تر شده و با شکل‌گیری شهرک‌های حاشیه‌ای همراه شده است. در این پژوهش کوشش شده است، نقش مناسبات سیاسی و اقتصادی نابرابر، در این وضعیت و همچنین مسائل و پیچیدگی‌های زندگی این گروه از مردم بررسی شود. روش استفاده‌شده در این پژوهش، مردم‌نگاری انتقادی به شیوه کارسپیکن است. پس از مطالعات اولیه براساس رویکرد اتیک، بررسی‌های میدانی، مشاهدات اولیه و شناسایی اجاره‌نشینان، ۱۹ نفر از اجاره‌نشینان انتخاب و مصاحبه عمیق شدند (رویکرد امیک). داده‌های جمع‌آوری‌شده، کدگذاری شد و مقوله‌های اصلی استخراج‌شده، شامل زیربنای سیاسی-اقتصادی نابرابری، سوداگری در بازار مسکن، سیستم ناکارآمد مالیاتی، سوژه‌زدایی اقتصادی و سیاسی، کالانگاری مستأجر، زندگی و سوژگی ناهمتراز، تجربه شکاف طبقاتی افزوده و بیم و امید اعتراض اقتصادی است. به‌طور کلی نتایج این امر نشان می‌دهد پایداری نوسان اقتصاد و بازارهای مالی، سوژگی و پیش‌بینی‌پذیری زندگی شهروندان اجاره‌نشین اصفهان را مختل و زندگی آنها را همانند بازارهای مالی دچار نوسان کرده است. همچنین، مناسبات اقتصاد سیاسی بر زندگی آنها حاکم و کیفیت زندگی آنان افت کرده است و تجربه آنها از شکاف طبقاتی درحال فزونی است. روند اجاره‌نشینی روبه‌گسترش بوده و به‌موازات آن کیفیت زندگی افراد پایین‌آمده و حاشیه‌نشینی نیز افزایش پیدا کرده است.

واژه‌های کلیدی: اجاره‌نشینی، سوژگی، نابرابری، مردم‌نگاری انتقادی، اصفهان

* نویسنده مسؤول

روحانی، ع. و مجملی رنانی، ح. (۱۴۰۱). «زندگی و سوژگی ناهمتراز، مطالعه‌ای انتقادی از پدیده‌ی اجاره‌نشینی در شهر اصفهان». نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۳(۲)، ۴۹-۶۸.

مقدمه و بیان مسئله

انسان، موجودی شگفت‌انگیز است که نیازهای متعدد دارد و برای اینکه بتواند به حیات خود ادامه دهد، باید به این نیازها پاسخ دهد. این نیاز، محرک انسان‌ها برای انجام دادن فعالیت‌های مختلف است و اگر فرد نتواند پاسخی برای این نیاز بیابد، دچار تنش و اضطراب می‌شود (سلطانی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۴۷). خوراک، پوشاک و مسکن، سه نیاز اصلی است که انسان در طول حیات خود به‌طور مداوم در تلاش است تا آن را تأمین کند و کمبود هریک از این نیازها، حیات وی را با مشکل مواجه می‌کند و ناکامی به همراه دارد؛ همان‌طور که ذکر شد، یکی از نیازهای اساسی انسان، تأمین سرپناه یا مسکن است و «مسکن از مهم‌ترین و گران‌ترین دارایی‌های دوران زندگی انسان، کالایی پرهزینه است که خرید آن مستلزم برنامه‌ریزی بلندمدت است» (قلی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۰۴). درواقع، مسکن به‌عنوان یکی از نیازهای اساسی انسان، چیزی فراتر از سرپناه است و باید علاوه بر تأمین امنیت جانی و جسمی بشر، امنیت فکری و روانی آن را نیز به دنبال داشته باشد (Jaiyeoba & Aklanoglu, 2012: 863)؛ درنتیجه، تأمین مسکن مناسب، باتوجه به شرایط اقتصادی، بازار مسکن، دولت‌ها و ظرفیت‌های درونی آنها و تغییر و تحولات جمعیتی که افزایش یا کاهش آن، نیاز به تأمین مسکن را مشخص می‌کند، می‌تواند متفاوت باشد؛ همان‌طور که تأمین مسکن، نیازی مهم و ضروری است. «در اصل سی‌ویک قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران هم دسترسی به مسکن مناسب حق هر خانواده ایرانی محسوب شده است و در بندهای ۴۲ و ۲۹ تأمین حداقل سرپناه برای تمام شهروندان ایرانی در حوزه وظایف حاکمیت قرار داده شده است» (هزارجریبی و غفاری، ۱۳۹۸: ۷۶). همچنین، مسکن در اقتصاد کشور، نقش مهمی دارد و به دلیل اینکه قابلیت جابه‌جایی ندارد، ارزش سرمایه‌ای دارد و می‌تواند بر توسعه یک کشور اثر بسزایی داشته باشد. بر همین اساس، عواملی که بر مسکن اثرگذار است و می‌تواند وضعیت آن را در ثبات قرار دهد، همواره از هدف‌های مهم

کشورها به حساب می‌آید (رضاییان و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۶).

شرت و همکاران معتقدند، در کنار شهرنشینی و افزایش جمعیت شهرها، همواره مسائل و مشکلاتی وجود داشته است که از مهم‌ترین این مسائل می‌توان به مسکن و مشکلات آن اشاره کرد (Short et al., 2008: 28) به نقل از علوی و همکاران، (۱۳۹۷). بر همین اساس، مشکل مسکن در ایران، به اصلاحات ارضی، صنعتی شدن و افزایش شهرنشینی برمی‌گردد که منجر به مهاجرت عمده روستاییان به شهرها شده است. در پی آن مسائل و مشکلات مرتبط با مسکن کارگران و مهاجران به‌طور روزافزونی افزایش یافت که حتی در نقاط زیادی از کلان‌شهرها منجر به حاشیه‌نشینی شد (آبادیان، ۱۳۹۷). بعد از انقلاب نیز به دلیل ناپایداری اقتصادی، جنگ، تحریم و ... نه تنها این مشکل پابرجا ماند، با کوچک شدن سفره‌ها و افت قدرت خرید مردم، مسئله مسکن به چالشی پررنگ‌تر تبدیل شد؛ بنابراین افزایش تقاضا برای داشتن مسکن مناسب همواره جزء نیازهای جدانشدنی خانواده‌هاست؛ به‌خصوص خانواده‌هایی که جزء دسته اقشار متوسط روبه‌پایین جامعه هستند که با افزایش اجاره‌بهای منازل و افزایش شکاف طبقاتی در دهه‌های اخیر، دستیابی به این نیاز را برای آنها دشوار کرده است. طبق آمار سرشماری سال ۹۵ که در مرکز آمار ایران عرضه شده است، جمع کل افراد با تعداد افراد خانواده از ۱ تا ۱۰ نفر و بیشتر در مناطق شهری معادل با تقریبی ۶۵۶۵۳۸۲ و در مناطق روستایی با همین تعداد افراد در خانواده برابر با تقریبی ۶۸۴۹۷۱ در منازل رهن/اجاره‌ای سکونت می‌کنند که این مسئله نشان می‌دهد، حتی در مناطق روستایی با سطح انتظار پایین‌تر در مقایسه با خانواده‌های شهرنشین هم به چشم می‌خورد (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۸).

افزایش روند اجاره‌نشینی و به موازات آن افزایش شکاف طبقاتی، دستیابی به توسعه پایدار را در جامعه نیز تحت‌تأثیر قرار می‌دهد. بر همین اساس، این مسئله همواره متوجه دولت‌ها بوده است. دولت برای بهبود وضعیت مسکن در ایران، طبق گفته مرکز آمار ایران، پنج طرح سیاستی را با

اهداف مدنظر خود از سال ۱۳۹۴ تا ۱۳۶۸ اجرا کرده است که در این بازه زمانی، علی‌رغم فرازونشیب‌های زیادی که در این طرح‌ها وجود داشته است، نشانه‌هایی از بهبود وضعیت عمومی مسکن وجود دارد و روند تغییرات شاخص‌های کلیدی مسکن درباره تراکم خانواده‌ها در واحدهای مسکونی، شاهد خوبی برای این بهبود است؛ اما این تنها یک‌سوی ماجراست و بیشتر اقشار طبقه متوسط روبه‌بالا را هدف قرار داده است؛ اما «از سوی دیگر به‌رغم تجارب قابل‌ملاحظه در زمینه برنامه‌ریزی، اتخاذ سیاست‌هایی که گاه‌گاه در تقابل با یکدیگر و حتی با سیاست‌های کلان اقتصادی بودند، موجب گردید که علاوه بر عدم استفاده بهینه از عوامل مؤثر در تولید مسکن، بخشی از متقاضیان که اقشار کم‌درآمد یا درواقع، گروه هدف سیاست‌های حمایتی دولت هستند، از بهبود یادشده بهره‌چندانی نبرند و توان آنها برای ورود به بازار مسکن به‌طور مستمر کاهش یابد» (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۸)؛ بنابراین می‌توان گفت که تلاش دولت برای بهبود وضعیت مسکن چندان اثرگذار نبوده و تمامی اقشار جامعه، به‌ویژه اقشار نیازمند حمایت را تحت پوشش قرار نداده است.

در این میان شهر اصفهان به‌عنوان یکی از کلان‌شهرهای اصلی ایران از دیرباز تاکنون، با این مسئله مواجه است. این امر به‌طور ویژه با صنعتی‌شدن این شهر در طی چند دهه گذشته گسترش یافته است. درواقع، صنعتی‌شدن و پیامدهای آن از جمله رشد حواشی و مهاجرپذیری منجر به تقاضای درحال رشد مسکن شده است؛ البته شایان ذکر است که نمی‌توان نقش سایر عواملی همانند سیاست‌های اقتصادی، سوداگری، اخلاق اقتصادی خرده‌پورژوازی، تورم، تحریم‌های مستمر و ... نادیده انگاشت. در این مسیر اصفهان تبدیل به یکی از کلان‌شهرهای صنعتی شده است که به‌طور روزافزونی بر جمعیت، مناطق و محلات حاشیه‌ای آن افزوده می‌شود و اجاره‌نشینی در آن به مسئله‌ای پیچیده تبدیل شده است. این امر همچنین به‌دلیل تفاوت‌های فرهنگی مهاجران، اتباع و میزبانان تا حدی پیچیده‌تر و مسئله‌مندتر شده و زیست

اجتماعی و فرهنگی شهروندان را تا حدی مختل کرده است. باتوجه به آنچه گفته شد، نداشتن مسکن، نابسامانی‌های اقتصادی اخیر، گرانی‌های مستمر و کاهش قدرت خرید خانواده‌ها، باعث شده است که اجاره‌نشینی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مسائلی مطرح شود که در چندسال اخیر، روند افزایشی آن، مسئله اساسی برای مردم به‌شمار می‌آید. این مسئله ممکن است برای هرکدام از طبقات جامعه به‌عنوان یک معضل اجتماعی، شدت متفاوتی را به همراه داشته باشد؛ بنابراین به‌طور جدی می‌توان گفت که سختی‌های تحمیل‌شده بر خانواده‌های طبقه متوسط و متوسط روبه‌پایین با شدت مضاعف‌تری همراه است. به‌غیر از مسائل اقتصادی و جنبه مادی، تغییر محل سکونت بر شبکه روابط اجتماعی افراد به‌خصوص گروه‌های دوستان لطمه وارد می‌کند؛ به‌صورتی که فرزندان با ترک اجباری محل سکونت خود، مجبور به ترک گروه‌های دوستان خود نیز می‌شوند. همچنین، فشار تحمیل‌شده بر خانواده‌ها برای فراهم کردن اجاره‌بهای لازم برای تهیه منزل مسکونی مناسب، می‌تواند بر عواطف و مدیریت آنها اثر منفی بگذارد و ارتباطات خانوادگی را تحت‌شعاع قرار دهد. بر همین اساس، مطالعه انتقادی از وضعیت اجاره‌نشینی در کلان‌شهری مثل اصفهان و اثر آن بر شهروندان اجاره‌نشین بسیار ضروری است و نتایج این مطالعه می‌تواند مسائل و مشکلات این قشر از شهروندان را به‌خوبی نشان دهد. درنتیجه، چنین مطالعاتی که نابرابری و اثرهای آن را به‌تصویر می‌کشد، می‌تواند راهگشای برنامه‌ریزی اجتماعی و سیاست‌گذاری عمومی باشد.

چارچوب مفهومی پژوهش

برای طراحی حساسیت نظری این پژوهش، ابتدا سعی می‌شود، چارچوب مفهومی در قالب پژوهش‌های پیشین و نظریه‌های مرتبط ارائه و سپس حساسیت نظری و نحوه ورود به میدان تشریح شود.

در سال‌های گذشته، تحقیقاتی در حوزه مسکن و مسکن

شد، بینش‌های نظری مرتبط واکاوی شود.

برابری اقتصادی و اجتماعی خانواده‌ها جزء برنامه‌های دولت‌های مختلف است تا بتوانند شکاف طبقاتی به‌وجودآمده را کمتر و عدالت را برای همگان به‌طور مساوی برقرار کنند؛ اما این شکاف‌ها هرگز از بین نمی‌رود و به نسل‌های آینده منتقل می‌شود. انتقال این شکاف به نسل‌های بعد باعث می‌شود، توزیع امکانات رفاهی و اقتصادی، مزایای سیاسی و منزلت‌های اجتماعی دولت به‌صورت ناعادلانه و نابرابر باشد و درنتیجه، فاصله طبقات اجتماعی بیشتر و شکاف به‌وجودآمده عمیق‌تر شود؛ برای مثال، دورکیم^۵ معتقد بود با اصلاح تقسیم‌کار سرمایه‌داری، می‌توان به همبستگی اجتماعی بر محور اخلاقیات و عدالت دست یافت و جامعه را از خطر آنومی‌گریزاند؛ البته پیش‌بینی دورکیم در این زمینه خوش‌بینانه بود؛ زیرا به باور وی، برتری عده‌ای از افراد در دنیای کهن، به دلیل تقسیم کار جدید و اشغال پایگاه‌های اجتماعی مبتنی بر شایستگی، کم‌رنگ خواهد شد. طبق سخن او، باور عمومی مبتنی بر این خواهد بود که نابرابری نباید منشأ بیرونی داشته باشد، بلکه باید مبتنی بر شایستگی‌ها، تلاش‌ها و تفاوت‌های فردی افراد باشد (فیروزیان، ۱۳۹۵).

اندیشه مارکس^۶ به‌طور مستقیم بر نابرابری تأکید دارد. به باور وی، انسان آفریده کار است و شیوه تولید رابطه، وی را با جهان هستی تنظیم می‌کند. به نظر وی، در دل هر شیوه تولیدی، روابط و مناسبات خاصی شکل می‌گیرد که نابرابری‌های طبقاتی را شکل می‌دهد و مبتنی بر تضاد طبقاتی است که نتیجه این وضعیت، ایجاد نابرابری تاریخی است. در اندیشه مارکس مالکیت خصوصی، آوردگاه تمام این نابرابری‌هاست و تا این فرایند تغییر نکند، تغییری در وضعیت نابرابری ایجاد نخواهد شد. راهکار او تغییر شیوه تولید و روابط تولیدی است (گرب، ۱۳۹۴).

در همین خط سیر انتقادی، دیدگاه‌های دیگری همانند اقتصاد فضا و نظریه انتقادی شهری نیز ارائه شد. اندیشمندانی

اجاره‌ای انجام شده است؛ اما به جرئت می‌توان گفت که هیچ‌کدام از تحقیقات پیشین به شیوه انتقادی انجام نشده است. با این حال، محققان تمام سعی خود را بر این گذاشته‌اند که از تحقیقات پیشین استفاده و از آن در طراحی حساسیت نظری پژوهش استفاده کنند؛ بنابراین در این بخش مختصری از پژوهش‌ها بررسی و مرور می‌شود.

در پژوهشی دیگر، علوی و همکاران (۱۳۹۷) به این نتیجه رسیدند که نقاط ضعف برنامه‌های عمرانی باعث شکل‌گیری پدیده سوداگری و کالایی‌شدن زمین و مسکن بعد از انقلاب شده است.

اسماعیل‌پور و همکاران (۱۳۹۶) پژوهشی انجام دادند و نتیجه حاصل از این پژوهش نشان داد که مسئله مسکن شهری در چهار کشور شرق و جنوب‌شرق آسیا (چین، کره جنوبی، مالزی و سنگاپور بیشتر در بازه زمانی ۲۰۱۱-۱۹۹۸) ناشی از رشد سریع شهرنشینی و سکونت در مناطق حاشیه‌ای شهرهاست که باعث افزایش قیمت مسکن در تمام این کشورها شده است.

در پژوهشی دیگر، دزموند^۱ و شولنبرگر^۲ (۲۰۱۵) به این نتیجه دست یافتند که اجاره‌نشینی که به‌اجبار جابه‌جایی را تجربه می‌کنند، به محله‌هایی نقل مکان می‌کنند که امنیت کمتر دارد و به لحاظ موقعیت اجتماعی فقیرنشین و پرمخاطره (محله‌هایی که در آن جرائم متعددی رخ می‌دهد) است. همچنین، جونز^۳ و تیکسیرا^۴ (۲۰۱۵) در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که استراتژی مادران مجرد برای دستیابی به مسکن مناسب، فداکردن حریم خصوصی‌شان است.

در کنار پژوهش‌های پیشین، از نظریه‌های مرتبط نیز برای ساخت حساسیت نظری استفاده خواهد شد. درواقع، در هر پژوهش، آنچه باعث می‌شود تحقیقی شاکله علمی و منطقی پیدا کند و به دور از غرض‌ورزی‌های محقق باشد، وجود نظریه‌های مرتبط است. به همین دلیل، در ادامه سعی خواهد

¹ Desmond

² Shollenberger

³ Jones

⁴ Teixeira

⁵ Durkheim

⁶ Marx

همانند له‌فور^۱، هاروی^۲، کستلز^۳، مارکوس^۴ و ... با نقد قدرت، نابرابری، سودجویی، بی‌عدالتی و فرصت‌جویی در شهرنشینی و گفتمان حاکم بر آن، در این خط سیر، به دنبال اشکال دموکراتیک و عادلانه‌تر شهرنشینی بوده‌اند. همچنین، آنها مناسبات سرمایه‌داری را عاملی مهم در پیدایش پدیده حاشیه‌نشینی می‌دانند (جودی و همکاران، ۱۳۹۴).

رویمر درباره عدالت به هم‌سطح کردن عرصه بازی اشاره می‌کند؛ بدین معنا که سیستم‌های اجتماعی جامعه باید خدمات و توانایی‌های خود را به‌صورت برابر در اختیار آحاد شهروندان خود قرار دهند. به باور وی این امر از تبعیض جلوگیری می‌کند. همچنین، این نوع عدالت منجر می‌شود که قشرهای آسیب‌دیده و طبقات اقتصادی پایین جامعه بتوانند از این فرصت استفاده و کاستی‌های زندگی خود را جبران کنند (رویمر، ۱۳۸۲ به نقل از حاتمی نژاد و راستی، ۱۳۸۵). هاروی نیز یکی دیگر از نظریه‌پردازانی است که مدعی شده، رسیدن به توزیع عادلانه، درگرو عدالت اجتماعی است؛ این بدان معناست که توزیع عادلانه زمانی صورت می‌گیرد که اصول عدالت اجتماعی در جامعه رعایت شود. به نظر وی منابع موجود باید به نیاز جمعیت حاضر در یک جامعه به‌صورت برابر پاسخ دهد و این توزیع به‌گونه‌ای صورت گیرد که سود حاصل از این توزیع چندبرابر شود و بتواند در رفع مشکلات اجتماعی و فیزیکی جامعه مؤثر واقع شود. همچنین، وی بر اهمیت نقش نهادهای ذی‌ربط تأکید کرده است و ابراز می‌کند سازوکار این نهادها باید به‌گونه‌ای باشد تا زندگی در مناطق حاشیه‌ای و محروم جامعه تا حد امکان بهبود یابد. در چنین شرایطی است که می‌توان مدعی شد، توزیع عادلانه از طریق رعایت اصول عدالت اجتماعی محقق شده است؛ اما این عدالت باید با تغییرات اساسی همراه باشد که این امر باعث افزایش نابرابری‌های شهری می‌شود. در نتیجه، هر تلاشی که برای تحقق عدالت صورت گیرد، به‌دلیل اینکه جامعه در

شرایط سرمایه‌داری به سر می‌برد، شکست می‌خورد. (هاروی، ۱۳۷۹ به نقل از حاتمی نژاد و راستی، ۱۳۸۵).

پارک و اعضای مکتب شیکاگو با تأکید بر ساختارهای شهری و نابرابری، برای اولین بار انسان حاشیه‌نشین و حاشیه‌نشینی را مدنظر قرار دادند. به باور آنها، انسان حاشیه‌نشین، نتیجه تغییرات و دگرگونی‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در سپهر عمومی جامعه است. انسان حاشیه‌نشین، قدرت ارتباط درست با محیط را از دست می‌دهد، روابطش با خانواده مختل می‌شود و به‌طور کلی در اجتماع وضعیت معلق می‌یابد. در چنین جامعه‌ای که نابرابری، افراد را حاشیه‌ای می‌کند، علاوه بر پیامدهای اجتماعی، آسیب‌های روحی زیادی نیز بر افراد وارد می‌شود (زنگی‌آبادی و مبارکی، ۱۳۹۱).

یکی از نظریات مرتبط با اقتصاد سیاسی، مرکانتیلیسم کلاسیک است. هکشر^۵ درباره مرکانتیلیسم می‌گوید که مرکانتیلیسم تابع فعالیت‌های اقتصادی دولت است و برای اینکه منفعت شخصی بر منفعت جمعی پیشی نگیرد، لازم است تا دولت بر بازار اقتصادی نظارت داشته باشد تا منافع فردی را به منافع همگانی دربیورد و این بهترین شیوه توزیع رفاه اقتصادی عمومی است (محمدی، ۱۳۸۳: ۱۳). برعکس نظر مرکانتیلیست‌ها، نظریه کنش عقلانی است که منافع را متوجه فرد می‌داند. طبق این نظریه، دولت و بازار در اقتصاد سیاسی اثرگذار نیست، بلکه این افراد هستند که باتوجه به منافع شخصی و با گزینش عقلانی، تعیین‌کننده هستند (رضایی اسکندری، ۱۳۸۴: ۱۳۲).

کستلز از دیگر نظریه‌پردازان در حوزه اقتصاد سیاسی است. از نظر وی نظام شهری، نظام مصرفی است که از طریق تولید تأمین می‌شود. در اینجا دولت باید ابزارهای مصرفی را به‌صورت جمعی تأمین کند؛ یعنی دولت خدمات مصرفی را به قیمتی فراهم کند تا طبقه متوسط جامعه توان پرداخت آن را داشته باشند. کستلز مسائل شهری را حول مناقشات مربوط به مصرف جمعی می‌داند؛ یعنی زمانی که خدمات مصرفی برای

¹ Lefebvre

² Harvey

³ Castells

⁴ Markus

⁵ Heckscher

اعتراض به وضعیت و ... سؤال شد.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر، یک پژوهش کیفی با رویکردی انتقادی است. در این پژوهش روش استفاده‌شده، روش مردم‌نگاری انتقادی است. در سال‌های اخیر مردم‌نگاری انتقادی به‌عنوان یک روش پژوهشی، رشد چشمگیری داشته که در مسائل مرتبط با گروه‌های کم‌برخوردار و حاشیه‌ای استفاده شده است. در این رویکرد، کوشش شده است با استفاده از اصول نظریه‌های انتقادی، با هدف پیوند بین پدیده‌های اجتماعی و رویدادهای تاریخی-اجتماعی، با آشکارکردن فرضیات پنهان و ایدئولوژی‌ها، برخی از موقعیت‌ها و پدیده‌های اجتماعی را بازبایی کند (توماس، ۱۳۹۷؛ حاجی‌حیدری و روحانی، ۱۳۹۸). در این پژوهش با توجه به روش انتخابی که همان مردم‌نگاری انتقادی است، از رویکرد ۵ مرحله‌ای کارسپیکن استفاده‌شده که در جدول ۱ آمده است.

افراد جامعه فراهم نباشد یا با قیمتی توزیع شود که از توان پرداخت آن‌ها بیشتر باشد (نورعلی‌وند، ۱۳۹۴: ۴۶-۴۷) که این وضعیت در جامعه امروز ما هویداست. مسکن یکی از خدمات مصرفی است که امروزه به‌دلیل نوسانات اقتصادی و افزایش بی‌رویه قیمت‌ها باعث‌شده که با سختی بیشتر در اختیار قشر متوسط قرار بگیرد و دولت به‌عنوان مهم‌ترین نهاد یک جامعه نتوانسته است، نیاز افراد جامعه خود را به این کالای مصرفی تأمین کند.

براساس پیشینه‌های بررسی‌شده و نظریه‌های ارائه‌شده، مشخص شد که سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی و در معنای کلان آن نابرابری، اثر مستقیمی بر زیست اجتماعی شهروندان دارد. این اثر مستقیم بر شهروندانی است که در لایه‌های پایینی هرم طبقاتی جامعه قرار دارند. به‌همین منظور، در ورود به میدان پژوهش، سعی شده است، قشر افراد اجاره‌نشین بررسی شود. همچنین، برای انجام‌دادن طراحی پروتکل مصاحبه سعی شده از مفاهیمی استفاده شود که در نظریه‌های اشاره‌شده، تأکید شده است. در این مسیر، از سیاست‌گذاری‌های اجتماعی، مالیات، اثر رسانه‌ها، سوداگری در حوزه مسکن،

جدول ۱- مراحل مردم‌نگاری انتقادی

Table 1- The stages of critical ethnography

مرحله	توصیف	جمع‌آوری داده‌ها	تحلیل
۱	ساخت استنادات اولیه (چه‌خبر است؟)	کار میدانی، مشاهده غیرمشارکتی، منفرد، بدون جلب‌توجه، بازاندیشانه	واسازی فرهنگی (اتیک)
۲	تفسیر محقق (رویکرد اتیک)	تجزیه و تحلیل برساختی پیشینی	واسازی فرهنگی (اتیک)
۳	پروورش داده‌های گفت‌وگو محور مرحله همکاری / مشارکتی	کار میدانی، مشاهده مشارکتی، تعاملی، مصاحبه و بازاندیشی	واسازی فرهنگی (امیک)
۴	توصیف روابط سیستم‌ها در زمینه کلان‌تر	انجام‌دادن تجزیه و تحلیل سیستم‌ها، بین مکان‌ها / سایت‌ها / فرهنگ‌ها (کشف)	تجزیه و تحلیل سیستم (اتیک)
۵	تبیین نظام رابطه‌ای	پیوند یافته‌ها با نظریه‌های سطح کلان (تبیین)	تجزیه و تحلیل سیستم (اتیک)

منبع: (Hardcastel et al., 2006)

شد که در طراحی پروتکل مصاحبه، دقت فراوانی شود و به‌طور کامل واکاوی شود.

مرحله سوم، مرحله ورود به تولید داده‌های گفت‌وگو محور است. در این مرحله، محقق مجدد وارد میدان می‌شود که این ورود با اطلاع‌رسانی به مشارکت‌کنندگان انجام می‌شود. قدم دوم در این مرحله، جمع‌آوری اطلاعات از نظرها و دیدگاه‌های سوژه‌های مطالعه‌شده است که از طریق مصاحبه به‌صورت فردی انجام می‌شود. این داده‌های استخراج‌شده از طریق مصاحبه، می‌تواند شناختی را که یک محقق در طی مراحل قبل به‌دست آورده، تأیید یا رد کند؛ بدین جهت با ۱۹ نفر از اجاره‌نشینان در مناطق یادشده، مصاحبه‌هایی عمیق انجام شد که اطلاعات آن در جدول ۲ ارائه شده است. مصاحبه‌ها با استفاده از نمونه‌گیری هدفمند تا اشباع نظری ادامه یافت. در این مسیر مرحله تحلیل و جمع‌آوری داده‌ها به‌صورت همزمان پیش رفت؛ البته تنوع در انتخاب خانواده‌ها، براساس ملاک‌های شمول متفاوتی رخ داده است که از جمله آن‌ها می‌توان به سطح و کیفیت زندگی، شغل، تحصیلات و تعداد فرزندان اشاره کرد.

مرحله چهارم و پنجم، مرحله‌ای هستند که باهم انجام می‌شوند و رویکرد اتیک به کار گرفته می‌شود. در این دو مرحله داده‌های به‌دست آمده با استفاده از نظریه‌های موجود و روابط بین سیستمی تجزیه و تحلیل می‌شود (Hardcastle et al., 2006). در این مرحله، یافته‌های پژوهش در سطوح سیستمی بازبینی، تفسیر و سعی می‌شود، داده‌های پژوهش با نظریه‌های انتقادی تحلیل و بررسی شود که در بخش نتیجه‌گیری و بحث ارائه خواهد شد.

در این پژوهش سعی شد، تمامی ملاحظات اخلاقی رعایت شود. در این مسیر چندکار صورت گرفت: ۱- تمامی مصاحبه‌ها با میل و رضایت مصاحبه‌شوندگان، با تعیین زمان از سمت افراد و با کسب اجازه برای ضبط مصاحبه‌ها انجام گرفت؛ به‌ویژه اینکه به دلیل شرایط همه‌گیری کووید ۱۹ محدودیت‌های فراوانی برای مصاحبه وجود داشت؛ بنابراین

براساس آنچه در مراحل پنجگانه کارسپیکن ذکر شده است، کار از مشاهده میدانی غیرمشارکتی آغاز می‌شود؛ به‌صورتی که محقق یا پژوهشگر در میدان تحقیق ابتدا به‌عنوان یک مشاهده‌گر ناشناس عمل می‌کند و برداشت‌های اولیه خود را طبق مشاهداتش انجام می‌دهد. در این مسیر یکی از محققان که تجربه هفت سال کارهای سود همگانی را در خیریه‌های متنوع مناطق کم‌برخوردار داشته است، وارد میدان پژوهش شد. وی همچنین به‌طور رسمی در دو سال گذشته در محله ارزنان در منطقه ۱۴ شهری اصفهان فعالیت‌های علمی و شغلی خود را آغاز کرد. وی هم در دفتر تسهیل‌گری محله مشغول به کار شد و هم مشاهدات غیرمشارکتی خود را آغاز کرد. در این میان با مسئولان محلی و همچنین با ذی‌نفعان و مردم محلی ارتباط داشت؛ به‌گونه‌ای که یادداشت‌های میدانی و برداشت‌های میدانی خود را به‌صورت منظم یادداشت می‌کرد و ارزیابی‌های اولیه خود را برای واسازی فرهنگی انجام می‌داد.

مرحله دوم، تجزیه و تحلیل برساختی پیشینی است. در این مرحله محققان تمامی مشاهداتی را که در میدان مطالعه‌شده خود داشتند، سامان‌دهی می‌کنند و یک تحلیل اولیه از آن ارائه می‌دهند. محققان تفسیرهای خود را با استفاده از رویکرد اتیک به‌صورت مقوله‌های اولیه مطرح و شرایط را برای ورود به مرحله سوم آماده می‌کنند که همان گفت‌وگوهای آشکار و بدون واسطه است. در نتیجه، در این مرحله سعی شد، یادداشت‌های میدانی و مشاهدات غیرمشارکتی تفسیر، میدان مطالعه شده، مشخص و حساسیت نظری، برساخت شود. در این مسیر، مشخص شد که باید سراغ مناطق کم‌برخورداري همانند زینیه، رهنان، رسالت و ... رفت. همچنین، مفاهیم و مقولات حساس اولیه برساخت شدند و به‌همین دلیل شیوه ورود به مصاحبه‌ها مشخص شد. برای مثال مشخص شد که در میدان پژوهش باید سوداگری در حوزه مسکن، روابط مستأجر مؤجر و کلاشدگی مستأجر، سوژگی مستأجران، شکاف طبقاتی، اعتراض و ... واکاوی شود. این موارد منجر

تشریح کلیشه‌های ذهنی و پیش‌داوری‌های موجود به اطلاعات عینی و معتبری دسترسی پیدا کنند.

یافته‌های پژوهش

در جدول ۲، ویژگی‌های مشارکت‌کنندگان این پژوهش آمده است.

جدول ۲- اطلاعات عمومی مشارکت‌کنندگان

Table 2- The statistical information of participants

نام مستعار	سن	وضعیت شغلی	مدت زمان اجاره‌نشینی
سیاوش	۱۳۶۱	آزاد	۱۰ سال
امیر	۱۳۷۰	کارمند	۳ سال
مرضیه	۱۳۶۰	خانه‌دار	۱۲ سال
مهناز	۱۳۶۳	خانه‌دار	۱۰ سال
لیلا	۱۳۷۶	کارمند	۲۰ سال
عصمت	۱۳۵۷	خانه‌دار	۲۰ سال
زهرا	۱۳۶۰	خانه‌دار	۱۲ سال
سمیه	۱۳۶۵	خانه‌دار	۳ سال
صابر	۱۳۷۸	آزاد	۲۲ سال
ندا	۱۳۶۶	خانه‌دار	۱۲ سال
سوسن	۱۳۶۹	خانه‌دار	۸ سال
سوگند	۱۳۷۶	کارمند	۲۲ سال
پریسا	۱۳۶۵	خانه دار	۳ سال
عادلہ	۱۳۵۸	خانه دار	۱۵ سال
مجید	۱۳۶۶	آزاد	۵ سال
پری	۱۳۵۰	خانه دار	۱۴ سال
علی	۱۳۶۰	کارمند	۱۱ سال
نیلی	۱۳۷۵	کارمند	۲ سال
سهیلا	۱۳۷۶	خانه دار	۱ سال

منبع: یافته‌های پژوهش

آنچه از مصاحبه‌های مستأجران استخراج شده به صورت یک جدول مفهومی است که گزاره‌های معنادار آن کدگذاری شده است. در این جدول مقولات فرعی و مقولات اصلی بیان شده است و برای کاهش حجم مطالب، مفاهیم و گزاره‌ها ذکر نشده است. یافته‌های این پژوهش شامل ۹۷ مقوله فرعی و ۸ مقوله اصلی است که در جدول ۳ آمده است و در ادامه به طور کامل براساس مقولات اصلی بررسی شده است.

سعی شد، روند جمع‌آوری اطلاعات و مصاحبه‌ها به طور کامل با رضایت افراد باشد؛ بدین منظور مصاحبه‌ها در پارک، به صورت تصویری یا در خانه افراد صورت بگیرد. منتهی در هر صورت خطرهای مصاحبه و انتشار ویروس و ... گوشزد می‌شد تا افراد آگاهانه وارد مصاحبه شوند؛ ۲- صدای مشارکت‌کنندگان فقط با اجازه آنها ضبط می‌شد؛ یعنی بدون اجازه مشارکت‌کنندگان نه تنها مصاحبه‌ای رخ نداد، ثبت و ضبط هم نشد؛ ۳- از کلیه مشارکت‌کنندگان، رضایت نامه گرفته شد که صدا و اطلاعات آنان به هیچ عنوان در اختیار هیچ شخص سومی قرار نخواهد گرفت؛ ۴- اطلاعات مشارکت‌کنندگان به طور کامل براساس اسامی مستعار تنظیم و ارائه شد.

برای شاخص‌های اعتبار هم سعی شد، ملاک‌های چهارگانه لینکلن^۱ و گوبا^۲ شامل اعتبارپذیری، انتقال‌پذیری، تصدیق‌پذیری و باورپذیری رعایت شود. در این مسیر سعی شد، در قدم اول محققان مشارکت طولانی‌مدت در پژوهش داشته باشند که این امر به طور ویژه انجام شد و یکی از محققان کماکان در میدان به طور مستمر حضور داشت. از سوی دیگر سعی شد، دریافت و گردآوری اطلاعات در فضایی کاملاً آرام و بدون تنش صورت گیرد تا داده‌ها اعتبار و روایی داشته باشد. از سوی دیگر، یافته‌های پژوهش در اختیار مشارکت‌کنندگان و همکاران محققان قرار گرفت و از آنها درباره مسیر پژوهش و اعتبار یافته‌ها سؤال شد که به تأیید آنها رسید. همچنین، محققان برای اعتباریابی از تکنیک مثلث‌بندی هم استفاده کردند و به نوعی با چندگانه‌گرایی روش‌شناختی سعی کردند، اطلاعات و داده‌ها را از منابع متعددی گردآوری کنند. از سوی دیگر، محققان با استفاده از تکنیک بازاندیشی ماثتر و دوئت^۳ (2003) سعی کردند در پژوهش و پس از آن به طور مداوم در یافته‌های خود بازاندیشی کنند. همچنین، در نهایت محققان سعی کردند با

¹ Lincoln

² Guba

³ Mauthner & Doucet

جدول ۳- مقوله‌بندی داده‌ها

Table 3- The categorization of data

ردیف	مقوله‌های فرعی	مقوله‌های اصلی
۱	اثر مستقیم سیاست بر اقتصاد	زیربنای سیاسی اقتصادی نابرابری
۲	اثر غیرمستقیم انتخابات بر مسکن و اجاره	
۳	اقتصاد وابسته	
۴	نداشتن اثر مثبت انتخابات در اقتصاد کشور	
۵	اثر معکوس و منفی انتخابات بر اقتصاد کشور	
۶	بی‌اعتمادی مردم به روند انتخابات و کاهش انسجام ملی	
۷	سیاست‌های اجرایی متفاوت	
۸	بی‌اعتنایی مسئولان به وعده‌ها	
۹	بی‌اعتمادی مردم به مسئولان	
۱۰	سیاست منفعتی	
۱۱	دادن وعده‌های پوشالی مسئولان	
۱۲	اهمیت‌ندادن دولت به وضعیت اقتصادی و معیشتی مردم	
۱۳	سیاست‌گذاری کم‌دوام	
۱۴	ضعف مدیریت در سیاست‌های اجرایی	
۱۵	انباشت ثروت دست یک قشر محدود	
۱۶	سرمایه‌محوری	
۱۷	سرمایه‌گذاری	
۱۸	تورم اقتصادی	
۱۹	ثبات‌نداشتن قیمت دلار	
۲۰	اقتصاد دلارمحور	
۲۱	سیاست‌های دولتی از کسب سود حاصل از تورم	سوداگری در بازار مسکن
۲۲	بی‌ارزش شدن پول ملی	
۲۳	اثر چسبندگی	
۲۴	نگرش منفی به آینده اقتصادی کشور	
۲۵	سوءاستفاده از وضعیت پر نوسان اقتصادی	
۲۶	سوءاستفاده سایر صاحب‌خانه‌ها	
۲۷	افزایش اجاره همراه با تورم	
۲۸	همخوانی‌نداشتن مبلغ تعیین‌شده و ارزش واقعی ملک	
۲۹	سوداگری در بازار مسکن	
۳۰	حساسیت مؤجر در مراقبت از خانه توسط مستأجر	
۳۱	رابطه مستقیم افزایش قیمت مصالح ساختمانی با افزایش اجاره‌بها	سیستم ناکارآمد مالیاتی
۳۲	افزایش مصالح سد خانه‌دارشدن مستأجران	
۳۳	افزایش قیمت خانه‌های قدیمی به دلیل افزایش تقاضا و کم‌شدن عرضه	
۳۴	مالیات ستانی، امر مؤثر بر بهبود اجاره‌نشینی	
۳۵	مالیات ستانی مؤثر در کاهش میزان اجاره‌بها	
۳۶	مالیات ستانی مؤثر در کلان‌شهرها	
۳۷	مالیات ستانی از تمام دارایی‌های فردی نه تنها بر یک قسم	
۳۸	مؤثرنبودن قانون مالیات ستانی	

بی‌تدبیری در وضع قانون	۳۹
برنامه‌ریزی نامناسب برای دریافت مالیات متناسب با دارایی صاحبان املاک	۴۰
نداشتن نظارت و اهمیت کافی بر ثبت خانه‌های خالی از سکنه در شهرهای بزرگ و کوچک	۴۱
دورزدن قانون مالیات توسط سرمایه‌داران	۴۲
ترس از مالیات مساوی با افزایش اجاره‌ها	۴۳
تحریفات مالی	۴۴
مالیات و سودبری دولت	۴۵
اقت کسب‌وکار به دلیل کرونا	۴۶
اثر مضاعف تورم بر اجاره‌بها در ایام کرونا	۴۷
تورم‌دلاری و ارتباط مستقیم با اجاره‌بها	۴۸
تورم‌دلاری و ارتباط مستقیم با معیشت	۴۹
اثر دلار بر طبقات ضعیف جامعه	۵۰
نبود برنامه‌ریزی مؤثر در بهبود وضعیت مسکن	۵۱
افزایش فشارهای اقتصادی بر مستأجر	۵۲
استراتژی رهن کامل برای حفظ سرمایه	۵۳
درک صحیح صاحب‌خانه از مستأجر	۵۴
تعامل مسالمت‌آمیز مستأجر و صاحب‌خانه	۵۵
منبع درآمد صاحب‌خانه‌ها از طریق اجاره‌بها	۵۶
درک نادرست صاحب‌خانه از مستأجر	۵۷
نداشتن مردم‌داری	۵۸
ترس از بین رفتن ملک	۵۹
منفعت‌طلبی صاحب‌خانه‌ها	۶۰
نداشتن درک مستأجرین از صاحب‌خانه‌ها	۶۱
شرایط سخت صاحب‌خانه‌ها برای مستأجران	۶۲
نقش پول در ارتباط مثبت مستأجر و صاحب‌خانه	۶۳
سیاست پولی	۶۴
اندیشه مالی صاحب‌خانه	۶۵
نداشتن رشد اقتصادی	۶۶
افزایش اجاره‌نشینی	۶۷
رکود اقتصادی	۶۸
بی‌ثباتی درآمد در بازار کار آزاد	۶۹
نداشتن ثبات درآمد	۷۰
همترازی درآمد با میزان اجاره‌بها	۷۱
درآمد ناکافی	۷۲
نداشتن توازن بین دخل و خرج	۷۳
نداشتن توازن بین حقوق کارمندان و افزایش هزینه‌ها	۷۴
هزینه‌های مضاف پیش‌بینی نشده	۷۵
مدیریت سخت مالی برای تأمین اجاره‌بها	۷۶
اضافه‌کاری برای تأمین هزینه‌های ضروری	۷۷
کمبود مالی	۷۸

۷۹	مسئله اصلی اجاره‌نشینی
۸۰	چشم‌پوشی از نیازهای اولیه و ثانویه
۸۱	کاهش قدرت سرمایه‌گذاری برای آینده
۸۲	افزایش هزینه‌های زندگی و کاهش قدرت اقتصادی مستأجر
۸۳	محدودیت در انتخاب و حذف سلايق شخصی
۸۴	گسترش حاشیه‌نشینی
۸۵	افزایش نابرابری‌های اقتصادی
۸۶	برابری آسیب‌های اقتصادی برای همه طبقات اجتماعی
۸۷	دسترسی‌نداشتن به امکانات رفاهی
۸۸	عقب‌ماندگی در رسیدن به زندگی بهتر
۸۹	ابهام از آینده
۹۰	کاهش امید برای صاحب‌خانه‌شدن
۹۱	اثر معکوس و منفی شورش‌ها
۹۲	کاهش امنیت
۹۳	بی‌اثربودن شورش‌ها
۹۴	اعتراض همگانی مؤثر
۹۵	تک‌بعدی‌بودن شورش‌ها
۹۶	انحراف سیاسی
۹۷	اثر مثبت اعتراضات برنامه‌ریزی‌شده و بلندمدت

تجربه شکاف طبقاتی افزوده

بیم و امید اعتراض اقتصادی

زیربنای سیاسی اقتصادی نابرابری

اولین مقوله استخراج شده از داده‌های جمع‌آوری شده، زیربنای سیاسی-اقتصادی نابرابری است. این مقوله درواقع، نشان‌دهنده جدایی‌ناپذیری سیاست از اقتصاد است که به‌طور مداوم بر یکدیگر اثر می‌گذارند و این اثرها، سرنوشت سیاسی-اقتصادی یک جامعه را با نوسان روبه‌رو می‌کند. سیاست در هر کشوری به‌عنوان حوزه‌ای پیچیده است که می‌تواند بر سایر حوزه‌ها سایه افکند و آنها را تحت سلطه خود بگیرد؛ یعنی می‌تواند به میدان مرکزی در جامعه تبدیل شود. همچنین، رفاه و رونق زندگی افراد یک جامعه، برعهده حوزه اقتصادی است که این حوزه در ایران از سال‌های گذشته تاکنون دست‌خوش تحولات گسترده‌ای شده که کم‌وکیف زندگی خانواده‌های ایرانی را در سال‌های مختلف با فرازوفرودهای شدیدی همراه کرده است. تغییرات زندگی اقتصادی خانواده‌ها، بیشتر ناشی از سیاست‌گذاری‌هایی است که یا کارایی مناسبی نداشته یا بدون دوراندیشی و تنها با در نظر گرفتن شرایط حال در میدان اقتصادی اعمال می‌شود.

درواقع، اقتصاد سیاسی شده است؛ بنابراین می‌توان گفت که «بی‌ثباتی‌های سیاسی که درواقع، همان سیاست‌گذاری‌های نابه‌جا و ناکارآمد بر حوزه اقتصاد هست که تولید و رشد اقتصادی جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد» (کميجانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۶۲)؛ همان‌طور که سیاوش در این باره می‌گوید:

«نبود نظارت و ضعف مدیریت در سیاست اجرایی بر

بازار مسکن، علت مشکل خانواده‌هاست».

براساس نظر مشارکت‌کنندگان، اقتصاد ایران، یک اقتصاد وابسته تلقی می‌شود. وابستگی بدان معنا که بازار اقتصادی، با واردات و صادرات زنده است و یکی از مشکلات اخیر ایران، تحریم‌هایی است که واردات و صادرات ایران را با مشکل روبه‌رو کرده است. این امر خود یک وجه دیگری از ارتباط سیال و به‌هم‌پیوسته سیاست و اقتصاد را نشان می‌دهد و در اینجا تفاوت را در ارتباطات سیاسی خارجی بر بازار ایران می‌توان جست‌وجو کرد. انتخابات به‌خصوص انتخابات خارج از کشور نیز فاکتور سیاسی مهمی است که می‌تواند اثرهای خود را بر اقتصاد تحمیل کند. در زمان انتخابات، قبل و بعد از

نهایت افزایش شکاف طبقاتی جامعه رخ می‌دهد. در این میان، غالب اجاره‌نشین‌ها از بین مردم عادی جامعه، سختی‌های مضاعف‌تری را متحمل می‌شوند. درواقع، افزایش هزینه‌های زندگی، اجاره‌بها، قیمت صعودی مسکن و ... زندگی مستأجران را به عقب رانده است.

سوداگری در بازار مسکن

دومین مقوله استخراج شده از داده‌های این پژوهش، سوداگری در بازار مسکن است. مسکن به‌عنوان یک دارایی در حوزه اقتصادی است که با وجود برنامه‌ریزی‌های متعدد در این بخش، همواره جزء مشکلات اصلی خانواده‌های ایرانی به شمار می‌رود. باتوجه به آنچه در مقوله پیشین بیان شد، می‌توان ادعا کرد که مسکن هم به‌عنوان یکی از نیازهای اساسی خانواده‌ها در این تحولات منفی اقتصادی، دچار تلاطم شد. افزایش بی‌رویه قیمت مصالح ساختمانی، تورم و ... باعث افزایش قیمت چشمگیر مسکن شد تا جایی که دستیابی به مسکن مطلوب و لذت صاحب‌خانه‌شدن از مستأجران تا حد زیادی سلب شد و در نهایت رسیدن به وضعیت مطلوب اقتصادی را برای بسیاری از افراد به آرزویی دست‌نیافتنی تبدیل کرد. مرضیه می‌گوید:

«آدم واقعاً کم میاره برا اجاره‌دادن خونه و همین‌طور کرایه‌های که اگه قرار باشه اضافه بشه، دیگه آدم واقعاً نمی‌تونه حتی اجاره بکنه، چه برسه به اینکه بره تازه به‌امید اینکه یه روزی خونه‌ای بخواد بخره! ... تازه تمام خونه‌ها متراژاش پایینه، اما کرایه‌ها اضافه! ... اقتصاد واقعاً خیلی ضربه زد به اونایی که اجازه‌نشین هستند و سال به سال داره رو اجاره‌ها میره و اقتصاد داره بدتر می‌شه».

با به وجود آمدن این وضعیت در بازار مسکن، دلالت حاضر در صحنه از این وضعیت پرنوسان اقتصادی و افزایش قیمت زمین و مسکن سوءاستفاده و به‌مراتب هزینه‌های گزاف‌تری را به خانواده‌ها تحمیل کردند. در این میان نقش صاحب‌خانه‌هایی که منازل خود را به اجاره در می‌آورند نیز پررنگ شد و در کنار همه این گرانی‌ها، آنها نیز شرایط را برای مستأجران تحمل‌ناپذیر و با افزایش اجاره‌بها شوک بزرگی را به مستأجران وارد کردند؛ همچنین، با رشد تورم در

آن، شرایط اقتصادی و معیشتی به‌شدت تحت‌تأثیر قرار می‌گیرد. قبل از زمان انتخابات، به دلیل جذب مردم، شرایط بازار دچار نوسان می‌شود که گاهی با کاهش حداقلی در بازار ارز و سکه روبه‌رو می‌شود. همچنین، در زمان انتخابات، بازار نوسان‌های اندکی دارد؛ اما پس از انتخابات دوباره نوسانات شروع می‌شود و معمولاً گرانی همه اجناس مصرفی رخ می‌دهد. نتیجه چنین امری جدای از فشارهای اقتصادی، پیامدهای اجتماعی مانند کاهش قدرت خرید مردم، تنزل طبقاتی، کاهش انسجام ملی و بی‌اعتمادی مردم به دولت را به همراه دارد. امیر در این باره می‌گوید:

«بحث تعویض رئیس‌جمهور مخصوصاً تو کشور خودمون چون این انتخابات یه بحث سیاسی و اقتصاد آغشته به سیاسته نمی‌تونیم بگیریم، اقتصاد جدا سیاست جدا، پس به تبع تأثیر خودشو صد درصد میذاره و اغلب افراد سعی می‌کنن منتظر بمونن که ببینن دولت جدید چه شرایط و سیاستی و پیش میگیره که آیا الان وقته افزایش قیمت داشته باشن یا نداشته باشن».

همین اثر را انتخابات بعضی کشورهای خارجی بر بازار داخلی ایران دارد که در آن زمان تغییراتی در بازار ارز و سکه دیده می‌شود. ناگفته نماند که یکی از باورهای اصلی مشارکت‌کنندگان این بود که سیاستمداران بازارهای داخلی را دست‌کاری و از نوسانات آن برای نجات اقتصاد کشور استفاده می‌کنند. امیر می‌گوید:

«کشور ما متأسفانه خودش اعلام کرد که ما خودمون داریم وضعیت دلار رو افزایش میدیم و قیمت اصلی دلار این نیست؛ ولی به خاطر اینکه ما تحریم هستیم، باید این کار و بکنیم تا اقتصاد خودمون رو نجات بدیم؛ برای همین وضعیت جالبی نداره، نه واسه کسانی که تو هر شهرن و نه واسه کسبه و تجار و این از نظر اقتصادی خیلی آسیب می‌رسونه».

مشارکت‌کنندگان این امر را ناشی از بی‌تدبیری سیاست‌گذاران می‌دانند و معتقدند این وضعیت باعث شده است تا اوضاع اقتصادی مردم سیر نزولی پیدا کند و زندگی معیشتی آنها با سختی روبه‌رو شود؛ از همین‌رو و به دلیل این سیاست‌ها، انباشتگی سرمایه در دست قشر برخوردار و فقیرتر شدن قشر کم‌برخوردار یکی از نتایج آن است که در

قائل نیستند و حتی حاضرند با پرداخت مالیات، سرمایه خود را حفظ کنند. مرضیه در این باره چنین بیان می‌کند:

«به نظر من خیلی تغییر نمی‌کنه؛ چون اون‌ی که خونه داره، چندتام داره! نیاز مالی نداره، براش مهم نیست که مالیات بده، خیلی درصد کمی هستن که شاید بخوان برای فرار از مالیات خونشون اجاره بدن».

همچنین، راه‌های فرار از پرداخت مالیات مانند نوشتن قولنامه‌های صوری و ... وجود دارد. این امر باعث می‌شود، نظارت دقیقی بر سیستم مالیاتی وجود نداشته باشد. امیر می‌گوید:

«کسی که تونسته با یه کارت ملی حدود ۱۰۰ خونه داشته باشه یا حالا با کارت ملی متعدد، راه‌های فرار از مالیاتم بلده!»

با وجود این تفاسیر، گرفتن مالیات بر خانه‌های خالی از سکنه شاید در تأمین مسکن مستأجران راه حلی موقتی باشد؛ اما مشکل اساسی اجاره‌نشینان را رفع نمی‌کند که همان دستیابی به منزل مسکونی دائمی و مالکیتی است.

سوژه‌زایی اقتصادی و سیاسی

اقتصاد و سیاست، دو نهاد اساسی هر جامعه‌ای هستند که بسیاری از امورهای زندگی شهروندان تحت تأثیر این دو نهاد است؛ اما در جوامعی که با تلاطم‌ها و پیش‌بینی‌ناپذیری‌های سیاسی و اجتماعی مواجه هستند، این دو نهاد نه تنها نمی‌توانند نقش تنظیم‌گری برای شهروندان داشته باشند، بلکه برعکس می‌توانند تنظیم زندگی شخصی افراد را برهم‌زنند. این فرایند درواقع، از آنان سوژه‌زایی می‌کند و نمی‌تواند زندگی‌های فردی‌شان را پیش‌بینی و هدایت کند. شهروندان آگاه در چنین جامعه‌ای به‌جای کنش هدفمند و حساب‌شده، معمولاً مجبورند، واکنش‌گران لحظه‌ای باشند و براساس هر تغییر آنی در سپهر سیاست و اقتصاد، در زندگی شخصی‌شان واکنش لازم را بدهند. هرچند شهروندانی هم با نداشتن قدرت لازم برای انجام‌دادن واکنش صرف هستند و تنها تبدیل به مشاهده‌گران صرف می‌شوند. در چنین جامعه‌ای، شهروندان علائق شخصی و اجتماعی خود را حذف می‌کنند. در این میان رخداد‌های خاصی همانند بیماری‌های همه‌گیری مانند

بازار مسکن و افزایش اجاره‌بها تعدادی از صاحبان املاک یا به اصطلاح مؤجرین دست از اجاره‌دادن املاک خود برداشتند تا بتوانند میزان اجاره‌بها را افزایش دهند. مهناز می‌گوید:

«من فک می‌کنم کمتر از این نمیشه. بیشتر میشه رو این حساب که اجاره و رهن بیشتر میشه؛ البته هستن صابخونه‌هایی که خوبن و نمیگیم نیست؛ ولی اکثراً دارن با این نوسانات خودشون میرن بالاتر».

با این حال، افزایش روزافزون تعداد مستأجران امری نامحسوس و انکارناپذیر است. در نتیجه می‌توان گفت که تقاضا روبه‌فزونی، اما عرضه با کاهش مواجه است که این امر تأمین مسکن موردنیاز مستأجران را با مشکل جدی مواجه کرده است.

سیستم ناکارآمد مالیاتی

مالیات یک هزینه اجباری بر دارایی افراد است و آنها موظف هستند این هزینه را به دولت پرداخت کنند؛ همان‌طور که پیشتر از این ذکر شد، نابرابری عرضه و تقاضا در بازار مسکن، اجاره‌نشینان را با معضل اساسی روبه‌رو کرده و وجود این بی‌ثباتی اثرات منفی برجای گذاشته است. بر همین اساس، دولت برای جلوگیری از سوداگری‌ها در بازار مسکن و بهبود وضعیت مستأجران مبنی بر تأمین نیاز مسکن آنها، طرح مالیات بر خانه‌های خالی از سکنه را تصویب کرد. مضمون این طرح بدین گونه است که صاحبان املاکی که بیش از یک‌خانه دارند، موظف هستند املاک خود را اجاره دهند و در سامانه ثبت کنند؛ در غیر این صورت مشمول قانون مالیاتی خواهند شد و به ازای هر منزل خالی، موظف به پرداخت مبلغ تعیین‌شده هستند. طبق گفته تعدادی از مصاحبه‌شوندگان، این طرح عملکرد بسیار ضعیفی دارد و درواقع، ناکارآمد تلقی شده است. قانون مالیات بر خانه‌های خالی از سکنه، سیاستی بسیار ضعیف دارد؛ بدان معنا که سیستم مدیریتی منظمی بر این قانون وجود ندارد و به‌همین دلیل بسیاری از خانه‌های خالی از سکنه در سامانه به ثبت نمی‌رسد. همچنین، افراد زیادی هستند که به دلیل داشتن شرایط مالی مناسب، برای پرداخت مالیات، اهمیت چندانی

کووید ۱۹ کار را برای شهروندان سخت‌تر نیز می‌کند. درواقع، سویه‌های اجتماعی و سیاسی همه‌گیری، شاید از خود همه‌گیری، اثرگذارتر باشد و شهروندان را در وضعیت حادثتری قرار دهد. مهناز این اثر را به‌خوبی بیان می‌کند:

«خیلی بدتر شد تو کرونا. شغلا به خاطر این شرایط لطمه خورد و اون صابخونه می‌خواست تلافیشو سر مستأجر دریاره؛ چون کارش خوابیده، هم اجاره رو برد بالا و هم رهنو زیاد کرد. خیلی بدتر بود نسبت به قبل، ما دنبال خونه بودیم ...».

پیش‌بینی‌ناپذیری اقتصادی و گرانی اقلام مصرفی زندگی همراه با تغییرات قیمت دلار حتی رفتارهای حیاتی شهروندان را تحت تأثیر قرار داده است و به‌طور ویژه افزایش دلار در این ایام، گرانی اقلام مصرفی، اجاره‌بها و ... زندگی را برای اجاره‌نشینان طبقات پایین جامعه، یعنی خانواده‌های کم‌برخوردار و ضعیف، سخت‌تر کرد؛ علاوه‌بر اینها این افراد آمار بالایی از آسیب‌های اجتماعی را در این محلات خاطرنشان می‌کنند. عصمت می‌گوید:

«به خصوص برای ما که مستأجریم، گرونی هستا ... خیلی برامون سخته. این دلار تأثیر گذاشته؛ مثلاً، بچه دار نشدم من، چون نداشتیم. بتونیم بچه‌دارشم، به ۱۵ سال اصلاً نداشتیم، وضع مالیمون خوب نبود».

بنابراین تنها راهکار و استراتژی که مستأجران برای حفظ سرمایه و کنترل وضعیت اقتصادی خود به خرج داده‌اند، یافتن منزلی است که بتوانند سرمایه خود را با پرداخت رهن کامل حفظ کنند و در کنار آن درآمد حاصل از کار خود را به‌جای پرداخت اجاره بها، صرف سایر مایحتاج خود و در اندک مواردی به‌صورت پس‌انداز ذخیره کنند.

کالانگاری مستأجر

پول، وسیله‌ای است که انسان‌ها برای رفع نیازهای خود در مبادله اقتصادی ابداع کردند. حال اگر نقش این پول فراتر از وسیله تسهیل‌کننده دادوستد قرار گیرد و به‌نوعی مبنای ارزش‌گذاری همه‌چیز تلقی شود، به‌طور قطع، روابط انسان‌ها تحت تأثیر این وضعیت قرار خواهد گرفت. درنتیجه، روابط انسان‌ها بیشتر مبتنی بر ارزش‌گذاری‌های مالی می‌شود که

اندیشمندان از آن به «کالانگاری» یاد می‌کنند. این وضعیت به نظر می‌رسد، در بستر پژوهش نیز رخ داده است؛ زیرا با وخامت اوضاع اقتصادی جامعه و محدودیت خانوارها در کسب معاش مناسب، هر فرد سعی دارد تا از روابط اقتصادی خود، بیشترین سود را دریافت کند. بر همین اساس، صاحب‌خانه‌هایی که املاک خود را به اجاره درمی‌آورند، در تلاش هستند تا از سرمایه خود، سود مناسبی دریافت کنند. زهرا می‌گوید:

«صابخونه‌ها میگن ما سرمایه دادیم، این خونه رو گرفتیم، الان باید سودشو ببریم».

به‌همین خاطر از عمده مشکلات مستأجران، نداشتن درک صاحب‌خانه‌ها از شرایط مستأجر است که حاضر به پذیرش شرایط مالی سخت آنها نیستند و با اشاره‌ای مداوم برای پرداخت به موقع اجاره، مستأجران را در شرایط سخت‌تری قرار می‌دهند. درواقع، رابطه آنها با مستأجر تنها رابطه مالی و کالایی است و رابطه انسانی کمتر استناد می‌شود. سیاوش درباره ناهمراهی مؤجرین می‌گوید:

«درصد کمی از صاحبان ملک و املاک شرایطو درک‌کردن و با مستأجرا با ملایمت رفتار می‌کنن».

البته این را هم باید در نظر داشت که نیاز مالی تنها برای مستأجران معنا نمی‌شود، بلکه صاحب‌خانه‌هایی که ملک خود را اجاره داده‌اند هم درگیر محاسبات اقتصادی پیچیده زندگی خود هستند و بر همین اساس، وضعیت مالی آتی خود را براساس میزان پول دریافتی از مستأجر تنظیم کرده‌اند. درواقع، در هر دوسو، روابط مالی و کاری اولویت اول را دارند.

زندگی و سوژگی ناهمراز

نابسامانی اقتصادی موجود، بی‌ثباتی درآمدها، رکود اقتصادی، رابطه کالایی و مالی صرف بین مؤجر و مستأجر و ... همگی باعث کاهش توان و قدرت اقتصادی‌شده و افراد را در تأمین مخارج زندگی با مشکل مواجه کرده است. مخرج مشترک آن چیزی که از ابتدای این داستان بارها بر آن تأکید شده است. درواقع، به‌دلیل این مسائل و مشکلات موجود، افراد بین آنچه کسب می‌کنند و آنچه باید هزینه کنند، دچار ناهمترایی

این شکاف افزوده و مسئله را حادث‌تر از گذشته کرده و به‌نوعی گذشته را تبدیل به ایده‌آل و آرمان ساخته است، به‌هم‌ریختگی و نابسامانی‌های اقتصادی اخیر است که در سال‌های اخیر شدت بیشتری پیدا کرده است؛ به‌گونه‌ای که طبقه متوسط از پیش نحیف جامعه، از درون تهی و به‌نوعی در نردبان طبقاتی به‌طور مداوم نزول می‌کند. لیلا می‌گوید:

«من فکر می‌کنم تو همین چندسال اخیر هم حاشیه‌نشینمون زیاد شده، هم روستانشینمون زیاد شده و حالا حتی تو شهرهای بزرگ حتی زاغه‌نشینی زیاد شده».

نتیجه این فرایند را یکی از مشارکت‌کنندگان ما، عصمت، به‌خوبی این‌گونه بیان می‌کند:

«خیلی ما پس افتادیم (عقب افتادیم)».

بیم و امید اعتراض اقتصادی

مشکلات اقتصادی گریبان خانواده‌های ایرانی را گرفته و آنها را در رسیدن به زندگی بهتر عقب انداخته است. این نوسانات، آینده اقتصادی کشور و بهبود اوضاع خانواده‌ها را در هاله‌ای از ابهام قرار داده است. اعتماد افراد به دولت به‌شدت آسیب‌دیده و کم شده است (کاهش معنادار میزان سرمایه اجتماعی در سال‌ها و دهه‌های اخیر) و در نتیجه، امیدی برای تغییر وضعیت موجود در جامعه در آنها وجود ندارد. صابر می‌گوید:

«امید خونه دار شدن برای خیلی از مستأجر نیست. حالا تو به سری از شهرستان مثل علویچه (یکی از شهرهای بخش مهردشت نجف‌آباد اصفهان) شاید خونه ارزون‌تر باشه، ولی در آینده اینجا هم دیگه امیدی نیست. قیمتا خیلی نجومی میره بالا. ما حتی تو یکسال گذشته تا ۳۰ درصد افزایش قیمت داشتیم. خونه‌ای که می‌شد یا زمینشو یا خودشو با ۳۰۰ ۴۰۰ خرید یا ساخت الان با کمتر از یک میلیارد نمیشه. اجاره‌ها هم هم‌بظوره اضافه شده خیلی».

این وضعیت به‌نظر باید شعله‌های اعتراض را روشن کند؛ اما چنین امری رخ نمی‌دهد. وقتی از مشارکت‌کنندگان درباره علت اعتراض یا نداشتن اعتراض به وضعیت موجود سؤال شد تا واکنش آنها به وضعیت سنجیده شود، پاسخ‌های جالبی شنیده شد. به باور آنها، هرچند آنها اعتراض دارند و می‌دانند

می‌شوند. به اصطلاح عامیانه، دخل و خرجشان باهم همخوانی ندارد. سیلوش به این نکته این‌گونه اشاره کرده است:

«در شرایط کنونی میانگین معدل درآمدی در مقایسه با هزینه‌های جاری، رشد چشمگیری نداشته. قطعاً با این اوصاف هزینه‌ها با درآمد به هم نمی‌خونه».

در نتیجه، برای تأمین احتیاج‌های خود و خانواده‌هایشان در تنگنا و سختی قرار می‌گیرند. ادامه این روند کیفیت زندگی خانواده‌ها را پایین می‌آورد؛ این بدان معنی است که افراد به دلیل کمبودهای مالی، خواسته یا ناخواسته مجبور به چشم‌پوشی از نیازهای اولیه و ثانویه هستند تا بتوانند در شرایط بحرانی مدیریت مالی مناسبی را داشته باشند؛ به معنای دیگر، بسیاری از نیازها، علایق، خواسته‌ها و آرزوها در این ناهمترای رنگ می‌بازند. سمیه می‌گوید:

«بیشتر تو خریدای خونه، خوراک مثلاً، آدم گوشت اینا دیگه نمیخوره، کم میخوره، یه سری چیزا رو باید چند ماه یکبار بخری تا بتونی اجاره رو بدی، بیشتر از خورد و خوراکه که باید کم کنیم یا مثلاً سر و لباس، مثلاً این برج نخری تا بتونیم جا هم بزاریم (جایگزین کنیم)».

در چنین شرایط سخت مالی، سوژگی که پیشتر توضیح داده شد، در کشاکش شرایط اقتصادی و سیاسی تحت فشار است که در فشارهای اقتصادی به معنای واقعی کلمه رنگ می‌بازد. درواقع، قدرت زیستن عقلانی و کشنگرانه تا حد زیادی از انسان گرفته می‌شود و این یعنی آن‌گونه که باید نمی‌تواند بهترین خود را ارائه کند. در مدیریت‌ها سردرگم می‌شود و قدرت پیش‌بینی سلب و درواقع، گرفتار یک ناهمترای و تعلیق می‌شود.

تجربه شکاف طبقاتی افزوده

شکاف طبقاتی، مسئله‌ای است قدیمی که در ازای تاریخ طبقاتی، وجود داشته است. هرچه از دل تاریخ به‌سوی زمان حال حرکت می‌کنیم، این شکاف بیشتر می‌شود؛ البته نمی‌توان بهبود و ارتقای سطح زندگی تمام اقشار و جوامع جهان را نادیده نگرفت؛ زیرا سطح زندگی و کیفیت زندگی در دهه‌های اخیر به‌شدت ارتقا یافته است؛ اما در کنار بهبود سطح زندگی فاصله طبقاتی و توزیع ثروت نابرابرتر شده است؛ اما چیزی که در جوامعی مثل ایران به

مقولاتی استخراج شد.

اجاره‌نشینی، پدیده‌ی جدیدی نیست و از گذشته‌های دور تا به امروز، گریبان‌گیر خانواده‌هایی است که توان خرید منزل مسکونی را نداشتند و از لحاظ اقتصادی بیشتر در سطوح پایین جامعه قرار دارند. اجاره‌نشینی در بین خانواده‌های کم‌درآمد و متوسط روبه‌پایین، نه تنها یک انتخاب برای تجربه‌ی خانه‌های متنوع نیست، برعکس آن اجباری همیشگی است که مانع فرصت توسعه‌ی فردی و اجتماعی اعضای خانواده می‌شود؛ زیرا درآمدهای خانواده به‌طور روزافزون، هزینه‌ی اجاره‌نشینی می‌شود و آنها را در برنامه‌ریزی بلندمدت ناتوان‌تر می‌کند. پدیده‌ی اجاره‌نشینی در فرهنگ جامعه‌ی ایرانی، همواره امری نامطلوب تلقی می‌شود و خانواده‌های اجاره‌نشین این مسئله را به‌عنوان یک معضل اساسی و سدی بزرگ در مسیر زندگی خود می‌دانند. درواقع، جامعه‌ی ایرانی همیشه در فرهنگ روزمره خود داشتن مسکن را نشانه‌ای اصلی از تشکیل زندگی می‌داند و نداشتن مسکن شخصی را همیشه به‌عنوان یک معضل و مسئله می‌پندارد که باید در اسرع وقت برای حل آن اقدام شود. بزرگ‌ترین دغدغه‌ی اجاره‌نشینان، مشکلات مالی است که نوسانات اقتصادی جامعه، نداشتن تعادل میانگین معدل درآمدی، هزینه‌های جاری زندگی و ضعف مدیریتی در بخش مسکن، باعث افزایش فشارهای مالی و دغدغه‌های آنها شده است. از آنجا که در کنار میدان اقتصاد، میدان سیاست هم از جمله اثرگذارترین میدان‌ها در زندگی روزمره مردم است که به‌طور ویژه در جوامع درحال توسعه این امر شدت بیشتری می‌گیرد و اثرپذیری زندگی اجاره‌نشینان از این میدان هم بیشتر می‌شود. با سیاسی‌شدن اقتصاد جامعه و افزایش نوسانات اقتصادی، اضطراب اجاره‌نشینان برای مدیریت زندگی بیشتر می‌شود. درواقع، وقتی میدان‌های اقتصاد و سیاست، به‌صورت همزمان، باعث هم‌افزایی منفی در سطح رفاه و تأمین نیازهای زندگی شهروندان می‌شوند، شهروندان هم به‌صورت پیش‌فرض، از میدان‌های تصمیم‌گیری دور و در لایه‌های اجتماعی اقتصادی در جامعه به‌عقب رانده می‌شوند. این افراد معمولاً در مواجهه با شرایط جدید، وضعیت تدافعی به خود می‌گیرند و از نیازهای متفرقه خود به‌شدت می‌کاهند؛

که با اعتراض و مطالبه‌گری شاید وضعیت بهبود یابد، اما آنها اعتراض را تا حد زیادی بی‌نتیجه می‌دانند؛ زیرا به‌نظر آنها از این امر سوءاستفاده و تقاضای آنها سیاسی می‌شود. همچنین، این وضعیت آسیب‌های زیادی به زیرساخت‌های اقتصادی و اجتماعی می‌زند و درنهایت این همان شهروندان عادی خواهند بود که با پرداخت مالیات باید هزینه آن آسیب‌ها را بپردازند. درنتیجه، بیم و امید آنها از اعتراض به‌صورت همزمان وجود دارد؛ اما بیم آنها در شرایط فعلی بر امید آنها غلبه می‌کند. ندا می‌گوید:

«نه اصلاً، به نظر من تازه ضرر به جیب خودمون زدن. مثلاً من نوعی نشستم تو خونم، اونی که رفت پمپ بزنین آتیش زد و رفت و مالیاتاشو از ما گرفتن. هرچی خسارت دید از ما گرفتن، تازه خیلیا صدمه دیدن».

نتیجه

در این پژوهش کوشش شد، وضعیت اجاره‌نشینان شهر اصفهان، از دریچه‌ای انتقادی واکاوی شود. با مروری بسیار مختصر از تاریخ اقتصادی ایران معاصر و اثر مناسبات سیاسی و اقتصادی بر زندگی اقتصادی و اجتماعی شهروندان، سعی شد در سال‌های اخیر، به اثر نوسانات اقتصادی بر زندگی مردم تأکید بیشتری شود. به همین دلیل، با طراحی یک پژوهش مردم‌نگاری انتقادی با شیوه کارسپیکن، سعی شد، اجاره‌نشینان طبقات متوسط به پایین و پایین شهر اصفهان بررسی شود.

بعد از بررسی‌های اولیه در میدان تحقیق و تجزیه و تحلیل محققان از مشاهدات اولیه خود و واسازی آنها، ملاک‌های شمول برای مصاحبه‌های رودرو مشخص شد و ۱۹ نفر از خانواده‌های اجاره‌نشین برای تعامل و مشارکت در تحقیق انتخاب شدند. مصاحبه‌های عمیق از این افراد صورت گرفت و برای هرچه بهتر انجام‌شدن مرحله سوم روش که رویکردی امیک محور بود، تمامی مصاحبه‌ها در غالب گفت‌وگوهای روایتی و در محیطی دوستانه صورت گرفت که این امر باعث افزایش اعتماد و دریافت پاسخ‌های صادقانه‌تر شد. پس از انجام‌دادن کار مصاحبه، تمامی اطلاعات دریافت‌شده از مصاحبه‌شوندگان، پیاده‌سازی و یافته‌های اصلی در قالب

اما در هر صورت گرفتار نزول طبقاتی می‌شوند. در این زمینه باید از پیش‌بینی‌های خوش‌بینانه دورکیم دور شد و این واقعیت را پررنگ‌تر کرد که نابرابری و اثرهای منفی آن با اصلاح تقسیم‌کار مدرن از بین نمی‌رود، بلکه در شرایط نامناسب اقتصادی، خود عامل شکاف مضاعف بین طبقات می‌شود. در این زمینه، همان‌طور که پارک می‌گوید، شکل‌گیری انسان حاشیه‌نشین در محلات حاشیه‌ای رؤیت شد؛ بنابراین می‌توان چنین فرایندی را در شهر اصفهان نیز ردیابی کرد. انسان‌های اجاره‌نشین در طبقات پایین اقتصادی، تبدیل به سوژه‌هایی می‌شوند که قدرت زیست عقلانی و کنشگرانه آنها تا حدی رنگ می‌بازد؛ زیرا زندگی را براساس فعالیت‌های پیش‌بینی‌نشده و سیال پیش می‌برند. به همین دلیل، در بسیاری از اوقات قدرت پیش‌بینی آینده از آنها سلب می‌شود و در تعلیق نسبی، شرایط را سپری می‌کنند. این وضعیت نابرابری، ملاک‌های بیرونی را تشدید و افراد مستعد و شایسته را ناتوان و در اصطلاح سوژه‌زدایی می‌کند. از سوی دیگر، سیاست‌های اجراشده در بخش مسکن نیز برای این قشر از شهروندان آنچنان چاره‌ساز نیست و بر مسئله آنها می‌افزاید. درواقع، این شهروندان در سطح سیستمی و در سطوح خرد، اجاره‌نشین زندگی ناهمتراز را زیست می‌کنند و امید چندانی هم به تغییر وضعیتشان ندارند. این امر کنش‌گری و مطالبه‌گری آنها را تحت شعاع قرار می‌دهد و شکاف ادراکی شناختی آنها را از خود و جامعه می‌افزاید؛ البته می‌توان حدس زد، ادامه چنین وضعیتی در آینده، می‌تواند افراد ذره‌ای شده را در بلوک‌ها و موزائیک‌های مجزا و قطبی شده بر ساخت کند که به‌طور مداوم در حال ترسیم مرزهای دشمنی با دیگران هستند. درواقع، چنین شرایطی می‌تواند بقای اجتماعی جامعه را مخاطره‌آمیز کند یا در ساده‌ترین حالت ممکن نظم درون‌زاد اجتماع و خودبهبوده‌سازی اجتماعی را با مسئله، مواجه و تولید نظم را نیازمند مداخله‌های برون‌زا کند و به‌جای تأمین امنیت، جامعه را به‌ناچار امنیتی کند.

منابع

اسماعیل‌پور، ن و زارع رودبازی، م و نصریان، ز. (۱۳۹۶).

«بررسی و تحلیل سیاست‌های مسکن شهری در کشورهای شرق و جنوب‌شرق آسیا»، مهندسی ساختمان و علوم مسکن، ۱۱ (۲۱)، ۱۹-۳۳. آبادیان، ح. (۱۳۹۷). «اصلاحات ارضی و تبعات اجتماعی مهاجرت روستائیان به شهر تهران»، تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۸ (۲)، ۱-۲۰. توماس، ج. (۱۳۹۷). مردم‌نگاری انتقادی، ترجمه محمدتقی ایمان و مهتا بذرافکن، شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز. جودی‌گلر، پ و زمانیان، ر و فتحی، ح. (۱۳۹۴). «ردیابی انگاشت عدالت در نظریه‌های شهر و شهرنشینی: نظریه شهری انتقادی و نظریه حق به شهر»، فصلنامه هفت شهر، ۴ (۴۹)، ۱۰۰-۱۱۳. حاتمی‌نژاد، ح و راستی، ع. (۱۳۸۵). «عدالت اجتماعی و عدالت فضایی، بررسی و مقایسه نظریات جان رالز و دیوید هاروی»، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، ۳ (۹)، ۳۸-۵۰. حاجی‌حیدری، س و روحانی، ع. (۱۳۹۸). «مطالعه جامعه‌شناختی پیامدهای عاملیت مضاعف و حداکثرسازی سود در شرکت‌های بازاریابی هرمی، مردم‌نگاری انتقادی»، پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، ۸ (۲۷)، ۳۷-۵۶. حیدری، ح و حسن‌زاده، ا. (۱۳۹۵). «رابطه نابرابری درآمدی و رشد اقتصادی در ایران»، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، ۱۶ (۶۳)، ۸۹-۱۲۵. رضایی‌اسکندری، د. (۱۳۸۴). «دیدگاه‌های انتقادی در اقتصاد سیاسی بین‌الملل»، فصلنامه سیاسی-اقتصادی، ۲۱۱-۲۱۲، ۱۳۰-۱۳۷. رضاییان، س و عسگری، ح و درویشی، ب. (۱۳۹۸). «بررسی عوامل تعیین‌کننده اجاره مسکن در شهر ایلام با رویکرد اقتصادسنجی فضایی هدائیک»، فصلنامه علمی-پژوهشی اقتصاد و مدیریت شهری، ۷ (۲)، ۱۵-۲۷. زندگی‌آبادی، ع و مبارکی، ا. (۱۳۹۱). «بررسی عوامل مؤثر بر

- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۸). *نگاهی بر سیاست‌های اجرایی بخش مسکن در برنامه‌های توسعه*. نورعلی‌وند، ع. (۱۳۹۴). *جامعه‌شناسی شهری*، تهران: جامعه‌شناسان.
- هزارجریبی، ج و امامی‌غفاری، ز. (۱۳۹۸). «بررسی تحولات سیاست‌گذاری رفاهی مسکن در ایران: ۱۳۵۸-۱۳۹۲»، *فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، ۱۱ (۳۸)، ۷۵-۱۲۰.
- Chisholm, E., & Howden-Chapman, P., & Fougere, Geoff, F. (2018). Tenants responses to substandard housing: hidden and invisible power and the failure of rental housing regulation *Housing, Theory and Society*, 37(2), 139-161.
- Desmond, M., & Shollenberger, T. (2015). Forced displacement from rental housing: prevalence and neighborhood consequences *Population Association of American Demography*, (52), 1751-1772
- Gabriel, S., & Nothaft, F. (2001). Rental housing markets, the incidence and duration of vacancy, and the natural vacancy rate *Journal of Urban Economics*, 49 (1), 121-149.
- Hardcastle, M.A., & Usher, K., & Holmes, C. (2006). Carspecken's five-stage critical qualitative research method: an application to nursing research. *Qualitative Health Research*, 16 (1), 121-161
- Hogan, B., & Berry, B. (2011). Racial and ethnic biases in rental housing: an audi study of online apartment listings. *City & Community*, 10(4), 351-372
- Jaiyeobaa, B & Aklanoglu, F. (2012). Socio-economic issues in socially produced low income housing: Theory and Case Study in Nigeria, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, (50), 855-864.
- Jones, A., & Teixeira, C. (2015). Housing experiences of single mothers in kelowna's rental housing market, *Canadian Journal of Urban Research*, 24 (2), 117-137.
- شکل‌گیری حاشیه‌نشینی در شهر تبریز و پیامدهای آن، مطالعه موردی: محلات احمدآباد، کوی بهشتی، خلیل‌آباد»، *مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی*، ۲۳ (۱)، ۶۷-۸۰.
- سلطانی، م و ازگلی، م و احمدنیا آلاشتی، س. (۱۳۹۴). «درآمدی بر نقد نظریه سلسه مراتب نیازهای مازلو»، *فصلنامه مطالعات رفتار سازمانی*، ۵ (۱)، ۱۴۵-۱۷۲.
- علوی، س و صمدی، م و بناری، س. (۱۳۹۷). «ارزیابی نقاط ضعف و قوت سیاست‌ها و خط‌مشی‌های مسکن در ایران (برنامه‌های عمرانی قبل و توسعه بعد از انقلاب)»، *جغرافیا و روابط انسانی*، ۱ (۲)، ۸۶۷-۸۸۹.
- فیروزیان، س. (۱۳۹۵). «بررسی رابطه میان نابرابری و پدیدآمدن طبقات اجتماعی»، *چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، سن‌پترزبورگ: روسیه*.
- قلی‌زاده، ع و جعفری‌سرشت، د و عسگری، م. (۱۳۹۸). «نابرابری درآمد و استطاعت خرید مسکن در کلان‌شهرهای ایران با رویکرد شبه‌پنل»، *نشریه علمی (فصلنامه) پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی*، ۲۷ (۹۰)، ۱۰۳-۱۳۶.
- قلی‌زاده، ع و کمیاب، ب. (۱۳۸۷). «بررسی اثر سیاست پولی بر حباب قیمت مسکن در دوره‌های رونق و رکود در ایران»، *فصلنامه اقتصاد مقداری (بررسی‌های اقتصادی سابق)*، ۵ (۳)، ۴۹-۷۷.
- کمیجانی، ا و گرجی، ا و اقبالی، ع. (۱۳۹۲). «اقتصاد سیاسی رشد»، *فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی*، ۲۳ (۶۵)، ۶۱-۸۲.
- گرب، ا. (۱۳۹۴). *نابرابری اجتماعی (دیدگاه نظریه پردازان کلاسیک و معاصر)*، تهران: معاصر.
- محمدی، ا. (۱۳۸۳). «نظریه‌های اقتصاد سیاسی بین‌المللی»، *مجله دانشکده علوم انسانی*، ۱۳ (۵۴)، ۹-۵۵.
- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۸). *اطلاعات قیمت و اجاره مسکن در نقاط شهری کشور*.

<https://jas.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Applied Sociology

E-ISSN: 2322-343X

Vol. 33, Issue 2, No.86, Summer 2022, pp. 69-92

Received: 18.01.2021 Accepted: 08.12.2021

Research Paper

Providing a Competent-Based Human Resource Management Model with a Succession Approach

Hadi Teimouri

Associate Professor, Department of Management, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran
h.teimouri@ase.ui.ac.ir

Arash Shahin

Professor, Department of Management, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran
shahin@ase.ui.ac.ir

Abdollah Karimi

Graduate Student, Department of Management, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran
k_bsi2012@yahoo.com

Introduction

Today, business environment is changing rapidly and increasingly. This has caused organizations to face the fundamental challenges of competing with each other. Therefore, in such circumstances, organizations need to think beyond adaptation to the environment and seek to take advantage of potential opportunities and cope with new changes. In the current competitive environment, human resources have become a vital factor for the success of organizations. Therefore, organizations should always seek to attract competent human resources and properly manage their capabilities in order to achieve their strategies.

Materials & Methods

The present research was of an applied type in terms of purpose and an exploratory mixed study in terms of research method. Thus, in this study, a rich literature was first created in the research field by reviewing the texts and the experimental and theoretical backgrounds and then, an interview method was applied based on thematic analysis to design a native model in the field of human resource management as the initial goal. Afterwards, a questionnaire was used to determine the pattern fit and prioritize the subsystems in the quantitative part. In simple terms, the qualitative and Delphi approach were taken to design the model and identify the components and competencies in the first stage and the quantitative method was applied to implement the model and analyze the data in the next stage. The statistical population in the qualitative sector included banking and academic experts in the field of human resources, who had executive backgrounds at management levels. Seventeen people participated in the semi-structured interview process following targeted snowball sampling. The statistical population in the quantitative section included all senior managers, heads of departments, and heads of the branches of Isfahan Saderat Bank. A total of 400 people were determined to participate in this study by using stratified

random sampling. To analyze the qualitative data, a coding process was taken based on thematic analysis. Structural equation modeling and the related software (SPSS and PLS) were employed to quantify the research data obtained from the questionnaires and data analysis.

Based on the research findings, the model of a competent human resource management system was designed based on a succession approach (recruitment, training, performance, appraisal, and compensation) including the 5 main themes of competency, foresight, comprehensiveness, justice, and flexibility.

Discussion of Results & Conclusions

Achieving an integrated and dynamic model for competent human resource management can simplify complex events by recognizing the relationships between vital elements and facilitate the success rate of the succession program in different situations. Therefore, in this study, two general objectives were pursued: 1) designing a model that could predict the success rate of the staff replacement system according to human resource management subsystems and announce the success rate with an almost certain estimate and 2) designing a competent human resource management system that could lead to the expansion of this system and give more coherence to its activities.

* Corresponding author

Teimouri, H., Shahin, A., & Karimi, A. (2022). Providing a competent-based human resource management model with a succession approach. *Journal of Applied Sociology*, 33(2), 69-92.

Successful implementation of succession programs requires a proper link between human resource management and succession management, while their implementation will be fruitless without human resource actions. In fact, if a logical and correct relationship between the two is not established, the succession program will fail. The establishments of a succession management and rule of meritocracy in the processes of selection, training, performance, appraisal, and compensation would put employees in the psychological circle of security. This means that they ensure the human resource system is based on competencies and the bank will easily accept their promotion and not exclude them from the scope of organizational activity for no reason if they have competence and an ability to work. It can be a motivation and a tool to improve organizational productivity.

Keywords: Competent Human Resources, Competency Management, Succession, Hybrid Method

References

- Ahmadi, S.A., Sadr Mansoori, S., Darvish, H., & Rajabbaigy, M. (2019). Exploring the managerial competencies in the process of talent identification in petroleum industry of Iran. *Strategic Studies in Petroleum and Energy Industry*, 10(39), 63-96 (In Persian).
- Ahmadi, A., Abzari, M., Nasr, I.A., & Safari, A. (2018). The impacts of learning strategies and creativity on knowledge workers innovation in Iranian knowledge-based firms. *International Journal of Business Innovation and Research*, 17(3), 378-393.
- Almessabi, B.N.A.A. (2017). *Critical factors in leadership succession planning: securing the human resources future for government organisations in the Abu Dhabi Emirate*, UAE (Doctoral dissertation). Southern Cross University.
- Barney, J.B. (2001). Is the resource-based "view" a useful perspective for strategic management research? Yes. *Academy of Management Review*, 26(1), 41-56.
- Bohloul, M., Mittas, N., Kakarontzas, G., Theodosiou, T., Angelis, L., & Fathi, M. (2017). Competence assessment as an expert system for human resource management: A mathematical approach. *Expert Systems with Applications*, 70, 83-102.
- Brown, L., George, B., & Mehaffey-Kultgen, C. (2018). The development of a competency model and its implementation in a power utility cooperative: an action research study. *Industrial and Commercial Training*, 50(3), 123-135.
- Cran, B., & Hartwell, C.J. (2019). Global talent management: A life cycle view of the interaction between human and social capital. *Journal of World Business*, Elsevier, 54(2), 82-92.
- Collings, D. G., & Mellahi, K. (2009). Strategic talent management: A review and research agenda. *Human Resource Management Review*, 19(4), 304-311.
- Diya, V. R., & Mansor, M. (2019). Review of history succession planning: replacement planning, talent management and workforce planning. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 9(9), 1298-1303.
- Ferrari, F. (2019). In the mother's shadow: exploring power dynamics in family business succession. *Gender in Management*, 34(2), 121-139.
- Fesharaki, F., & Sehat, S. (2018). Islamic human resource management (IHRM) enhancing organizational justice and employees' commitment: Case of a Qard al-Hasan bank in Iran. *Journal of Islamic Marketing*, 9(1), 204-218.
- Goldman, E., & Scott, A.R. (2016). Competency models for assessing strategic thinking. *Journal of Strategy and Management*, 9(3), 258-280.
- Groves, K.S. (2007). Integrating leadership development and succession planning best practices. *Journal of Management Development*, 26(3), 239-260.
- Helton, K., & Jackson, R. (2007). Navigating pennsylvania's dynamic workforce: Succession planning in a complex environment. *Public Personnel Management*, 36(4), 335-347.
- Huang, T.C. (2001). Succession management systems and human resource outcomes. *International Journal of Manpower*, 22(8), 736-747.
- Karimi, A., Teimouri, H., Shahin, A., & Barzoki, A.S. (2019). Identification and ranking of competency-based recruitment system criteria: an empirical case study'. *Int. J. Learning and Intellectual Capital*, 16(1), 21-39.
- KhayerZahed, R., Teimouri, H., & Barzoki, A.S. (2021). Designing a model of strategic training system with talent management approach: the case of iranian national tax administration. *Int. J. Business Innovation and Research*, 24(4), 593-609.
- Kurz, R., & Bartram, D. (2002). *Competency and individual performance: Modelling the world of work. Organizational effectiveness: The role of psychology*, 227-255. Chichester, UK: Wiley.
- Lara, F.J., Mogorron-Guerrero, H., & Ribeiro-Navarrete, S. (2020). Knowledge of managerial competencies: cross-cultural analysis between American and European students. *Economics Research*, 33(1), 2059-2074.
- Liu, X., & Atinc, G. (2021). CEO selection, reference setting and postsuccession strategic change. *Management Decision*, 59(2), 258-284.
- Mattar, D.M. (2020). The culmination stage of leadership succession. *Journal of Organizational Change Management*, 33(7), 1355-1373.
- Mahmudi, F., Bohloul, N., Beikzad, J., & Rahimi, G. (2020). Providing a process model of surrogacy based on data theory theory (Case Study: Imam Khomeini Relief Committee). *Journal of Educational Administration Research Quarterly*, 11(42), 81-102 (In Persian).
- Robles, M. M. (2012). Executive perceptions of the top 10 soft skills needed in today's workplace. *Business Communication Quarterly*, 75(4), 453-465.
- Sareen, D. B. (2018). Relationship between strategic human resource management and job satisfaction. *International Journal of Current Research in Life Sciences*, 7(03), 1229-1233.
- Seemiller, C. (2018). A competency-based model for youth leadership development. *Journal of Leadership Education*, 17(1), 56-72.
- Sudhir, K.J. (2014). Business Succession Planning In Indian MSM-Fobes: A Study Based On Managerial-Role Employees. *Global Business Review*, 15(3), 517-530.
- Toutian, S., Asghari, H., & Rostami, M. (2019). Presenting a model of succession barriers with a mixed method approach at I. R. I. *Police Headquarters*, 22(2), 157-195 (In Persian).
- Yang, C.C., & Lin, C. Y. Y. (2009). Does intellectual capital mediate the relationship between HRM and organizational performance? Perspective of a healthcare industry in Taiwan. *The International Journal of Human Resource Management*, 20(9), 1965-1984.

مقاله پژوهشی

ارائه الگوی مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری

هادی تیموری^{id*}، دانشیار، گروه مدیریت، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

h.teimouri@ase.ui.ac.ir

آرش شاهین، استاد، گروه مدیریت، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

shahin@ase.ui.ac.ir

عبدالله کریمی، دانش‌آموخته دکتری، گروه مدیریت، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، ایران

k_bsi2012@yahoo.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر ارائه الگوی مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری در صنعت بانکداری است. روش این پژوهش آمیخته (ترکیبی) و جامعه آماری آن در بخش کیفی شامل خبرگان دانشگاهی حوزه منابع انسانی و مدیران ارشد بانک صادرات اصفهان است که تعداد ۱۷ نفر با روش نمونه‌گیری هدفمند در فرایند مصاحبه مشارکت کردند و در بخش کمی، شامل همه مدیران عالی، سرپرستان حوزه‌ها و رؤسای شعب بانک صادرات اصفهان است که تعداد ۴۰۰ نفر با روش نمونه‌گیری طبقه‌ای - تصادفی به‌منزله نمونه در این پژوهش مشارکت کردند. ابزار جمع‌آوری داده‌های موردنیاز شامل مصاحبه و پرسش‌نامه بود. یافته‌های حاصل از کدگذاری تحلیل تماتیک نشان داد نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور مشتمل بر پنج مضمون اصلی شامل شایستگی، آینده‌نگری، جامعیت، عدالت و انعطاف‌پذیری است. همچنین یافته‌های حاصل از معادلات ساختاری نشان‌دهنده این است که از میان مؤلفه‌های مدیریت منابع انسانی، نظام جبران خدمات شایسته‌محور دارای بیشترین مقدار تأثیر بر مدیریت جانشین‌پروری است.

واژه‌های کلیدی: منابع انسانی شایسته‌محور، مدیریت شایستگی، جانشین‌پروری، روش ترکیبی

* نویسنده مسئول

تیموری، ه.؛ شاهین، آ. و کریمی، ع. (۱۴۰۱). «ارائه الگوی مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری». نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۳(۲)، ۶۹-۹۲.

مقدمه و بیان مسئله

امروزه محیط کسب و کار با تغییرات سریع و فزاینده‌ای روبه‌رو و این امر سبب شده است که سازمان‌ها در رقابت با یکدیگر دچار چالش‌های اساسی شوند. در چنین شرایطی سازمان‌ها برای رویارویی با تغییرات جدید باید به فراتر از سازگاری با محیط بیندیشند و به دنبال بهره‌گیری از فرصت‌های بالقوه باشند. در شرایط رقابتی موجود، منابع انسانی به یک عامل حیاتی موفقیت سازمان‌ها تبدیل شده است؛ بنابراین، سازمان‌ها همواره باید به دنبال جذب منابع انسانی شایسته‌محور و مدیریت صحیح توانایی‌های آنها در زمینه تحقق راهبردهای خود باشند (Khyer zahed et al., 594: 2021). امروزه همه سازمان‌ها برای جذب منابع انسانی شایسته‌محور با یکدیگر رقابت می‌کنند و این افراد به محض اینکه احساس کنند شایستگی‌هایشان در یک سازمان شناسایی و تقدیر نمی‌شود، سازمان دیگری را برای فعالیت انتخاب می‌کنند؛ بنابراین، بی‌تردید شناسایی، استخدام، پرورش، ارتقا و نگهداری منابع انسانی شایسته‌محور با هدف بهینه‌کردن توان سازمان برای رویارویی با تغییرات جدید، دغدغه اصلی سازمان‌های امروزی است (Ahmadi et al., 2018). اگر سازمان نتواند محیط مطلوبی را برای منابع انسانی شایسته‌محور فراهم کند، فرار ایشان امر بدیهی و پیش‌بینی‌پذیر خواهد بود. در این زمینه، اقدامات مدیریت منابع انسانی در رشد و بارورکردن استعدادها، سازمان در جهت کسب مزیت رقابتی پایدار نقش بسزایی دارد. از آنجا که منابع انسانی شایسته‌محور که برخوردار از دانش، توانایی و مهارت‌های موردنیاز باشند، اساسی‌ترین منابع رقابتی سازمان‌ها محسوب می‌شوند (Karimi et al., 2019: 22)، توسعه رویکرد مبتنی بر شایستگی در حوزه منابع انسانی و تأثیر آن بر کارکردها و زیرسیستم‌های مختلف مدیریت منابع انسانی از اهداف و مقاصد راهبردی در این حوزه است.

مدیریت منابع انسانی هر سازمان از اساسی‌ترین عناصر سازمانی محسوب می‌شود. مدیریت منابع انسانی در هدایت و

رهبری سازمان‌ها به ویژه سازمان‌هایی که بیشتر بر بعد اقتصادی تمرکز دارند، حساسیت بیشتری دارد؛ زیرا رشد اقتصادی رقابتی و تغییر جمعیتی نیروی کار، رقابت شدیدی برای کارکنان ماهر ایجاد کرده و وجود نظام جانشین‌پروری برای جذب، توسعه و نگهداشت نیروی انسانی شایسته‌محور را برای منصب‌های کلیدی سازمان ضروری کرده است (Groves, 2007). ترک خدمت کارکنان در سطوح مختلف سازمانی به دلایل مختلفی مانند استعفا، ترک شغل، بازنشستگی، ارتقای شغلی به ویژه در پست‌های مدیریتی و کلیدی در موفقیت، بقا و ارتقای سازمان مشکل جدی ایجاد می‌کند. در پاسخ به این تغییرات، یعنی نایاب‌شدن استعدادها، بسیاری از پژوهشگران مدیریت جانشین‌پروری را به منزله روش مهم و کلیدی برای شناسایی کارکنان پرتوان توصیه می‌کنند (Collings & Mellahi, 2009؛ Sudhir, 2014). طبق یک نظرسنجی، بعد از مسائل راهبردی و مالی، مدیریت جانشین‌پروری سومین مبحث بسیار مهم در سازمان تلقی می‌شود. پژوهش‌ها نشان می‌دهند ۵۱ درصد از متخصصان منابع انسانی استعدادیابی و جانشین‌پروری را نمی‌شناسند و فقط ۲۱ درصد آنها این برنامه را به طور رسمی اجرا می‌کنند (Robles, 2012؛ Collings & Mellahi, 2009).

با توجه به ضرورت شناخت فرصت‌ها، چالش‌ها و ظرفیت‌های منابع انسانی، در سال‌های اخیر در صنعت بانکداری توجه خاصی به وجود سیستم نظام مدیریت جانشین‌پروری برای بهبود شرایط رقابتی نشده است. در طی سال‌های گذشته نظام بانکی برنامه‌ریزی علمی برای تأمین منابع انسانی موردنیاز نداشته و این بی‌توجهی و نداشتن برنامه‌ریزی صحیح میان خروجی‌ها (بازنشستگی، اخراج، فوت و ...) با ورودی‌ها، سبب استخدام‌های مقطعی در فواصل بلندمدت شده است. ضمن آنکه هریک از اقدامات منابع انسانی به صورت کاملاً مجزا از یکدیگر و جزیره‌ای صورت گرفته است که حاصل و نتیجه آن سبب اتلاف انرژی و پایین آمدن بهره‌وری سازمانی شده است. این امر موجب شده است بانک‌های داخلی کشور از جمله بانک صادرات درصدد

(Scott, 2016). شایستگی، نه خود رفتار است و نه خود عملکرد؛ بلکه مجموعه الگوهای رفتاری، مجموعه توانایی‌ها، فعالیت‌ها، فرایندها و واکنش‌های موجود است که طیف وسیعی از تقاضاهای کاری را در اختیار برخی از افراد قرار می‌دهد تا از دیگران مؤثرتر عمل کنند (Kurz & Bartram, 2002).

به اعتقاد بهلولی و همکاران (2017) مفهوم شایستگی ارتباط بسیار نزدیک و تنگاتنگی با مفهوم استعداد دارد؛ یعنی اگر افراد به مرتبه بالایی از شایستگی‌های موردنیاز شغل خود دست یابند، قطعاً می‌توان آن‌ها را به منزله بهترین‌ها و به عبارتی استعداد در نظر گرفت. شایستگی‌ها با موفقیت در شغل ارتباط دارند و به منزله پیش‌بینی‌کننده عملکرد مدنظر قرار می‌گیرند.

در پژوهش‌های مختلف انجام‌شده تاکنون، ابعاد و مؤلفه‌های مختلفی برای شایستگی در نظر گرفته شده است که برای نمونه می‌توان به پژوهش لارا و همکاران (2020) اشاره کرد که سه بعد فردی (اعتماد به نفس، خود مدیریتی)؛ بین‌فردی (ارتباط مؤثر، همکاری و مشارکت، شنود مؤثر) و محیطی (هوش تجاری، هوش راهبردی) را به منزله ابعاد شایستگی مدنظر قرار داده‌اند. سیمیلر (2018) چهار بعد بین‌فردی (ارتباطات بهره‌ور، تعامل مناسب، همکاری، مشارکت، ارتباطات زبانی، نوشتن)، درون‌فردی (درک خود، همکاری شخصی، اخلاقیات، اطمینان)، اجتماعی (تنوع، درک شرایط دیگران) و راهبردی (تحقق، چشم‌انداز، تأمل و کاربرد، تجزیه و تحلیل، ارزیابی، حل مسئله، تصمیم‌گیری) را به منزله ابعاد شایستگی مدنظر قرار داده است.

مدیریت جانشین‌پروری

در سازمان‌ها تغییر و تحول امری پذیرفتنی و البته کنترل‌پذیر است که قابلیت مدیریت دارد. روند تغییر به‌مرور زمان در همه فرایندهای سازمانی به‌ویژه تحولات و تغییرات در ترکیب متنوع نیروی انسانی به‌طور کاملاً طبیعی رخ می‌دهد و یکی از شاخص‌ترین موارد آن، خروج تدریجی کارکنان کارآزموده از

استقرار مدیریت جانشین‌پروری در سازمان خود برآید تا از این طریق مزیت رقابتی نسبت به رقبای داخلی کسب و موجبات رشد و تعالی سازمان را فراهم کند؛ بنابراین، با توجه به اهمیت شایستگی‌ها در تدوین نظام جانشین‌پروری، هدف از پژوهش حاضر دستیابی به چارچوبی جامع در حوزه مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری است که می‌تواند سبب بازطراحی و تقویت متقابل بین هریک از زیرسیستم‌های مدیریت منابع انسانی بانک صادرات بر مبنای شایستگی شود. این الگو سبب بهبود عملکرد سازمان و استقرار مدیریت جانشین‌پروری می‌شود و می‌تواند از شیوه‌های معمول آزمون و خطا برای پیاده‌سازی نظام مدیریت جانشین‌پروری که هزینه‌های بالایی به سازمان تحمیل می‌کند، جلوگیری کند.

ادبیات پژوهش

شایستگی

شناخت و پرورش شایستگی‌ها و قابلیت‌های منابع انسانی نقش بسیار تعیین‌کننده‌ای در بقا و ادامه حیات سازمان در محیط‌های رقابتی دارد. مدیران سازمان‌ها با جهانی‌شدن تجارت و تغییر سریع فناوری، با نیاز مستمر به سازماندهی مجدد و رقابت بر مبنای شایستگی روبه‌رو هستند. این تغییرات، مهارت‌ها، شایستگی‌ها و توانایی‌های کارکنان سازمان‌ها را به چالش می‌کشد و در سایه این تغییرات پویا، شایستگی‌های کارکنان نیز باید به‌صورت مستمر تجدید شود. در چنین شرایطی توسعه شایستگی به‌منزله محرک و تسهیل‌کننده تغییر و سازگاری سازمانی و عامل کلیدی تجدید حیات سازمانی مطرح می‌شود؛ زیرا پویاترشدن محیط سازمان‌ها سبب کوتاه‌ترشدن چرخه حیات مهارت‌ها و شایستگی‌های مدیران و کارکنان شده است (Cran & Hartwell, 2019).

شایستگی، شناسایی و توصیف مهارت‌ها و رفتارهای لازم برای مؤثربودن در یک شغل است که به‌منزله یک ابزار توصیفی و تصمیم‌گیری معتبر استفاده می‌شود (Goldman &)

سازمان و ورود تدریجی کارکنان تازه‌کار و جدید به آن است. رسالت یک مدیر موفق و آینده‌نگر در هر موقعیت سازمان هوشمند و پیشرو، هنگامی کامل می‌شود که توانسته باشد برای بازنشستگان و خروجی‌های سرمایه‌های انسانی از سازمان، جانشینان مطمئن و توانمندی را پرورش دهد و در زمان و جایگاه مناسب جایگزین کند. مدیران هوشمند به خوبی می‌دانند که نباید وظیفه پرورش استعدادها را سازمان و مدیران آینده به صورت سلیقه‌ای و غیررسمی در سطوح سازمان اتفاق بیفتد؛ بلکه باید زیر پرچم یک نگرش نظام‌مند و براساس الگوی علمی و طراحی‌شده‌ای که در آن شایستگی‌های موردنیاز سازمان به ویژگی‌ها و استعدادهای افراد سازمانی پیوند داده شده است، اجرا شود (Ferrari, 2019). امروزه سازمان‌ها برای رفع بحران‌ها و فشارهای ناشی از محیط که عموماً غافلگیرکننده، ناگهانی و پیوسته در حال تحول و دگرگونی‌اند، توجه ویژه خود را به جای پرداختن به محیط بیرون به درون سازمان معطوف کرده‌اند و راهبردهای مدرن و متفاوتی را دنبال می‌کنند. بسیاری از سازمان‌ها برای جلوگیری از ایجاد اختلال در روند پیشرفت خود، برنامه‌هایی برای تأمین نیروهای شایسته در مشاغل مختلف از داخل سازمان به کار می‌گیرند. برنامه جانشین‌پروری ازجمله این راهبردهاست (Mattar, 2020) که درصدد شناسایی، توسعه و حفظ استعدادهای منحصربه‌فرد کارکنان و به دنبال آن یافتن مشاغل کلیدی و حساس سازمان است. محیط رقابتی و رقبای هوشمند در عرصه کسب‌وکار امروزه به صورت کاملاً حرفه‌ای به شکار نخبگان زبده و کلیدی سازمان‌های موفق روی آورده‌اند. به‌کارگیری برنامه‌های جانشین‌پروری در سازمان‌ها به‌ویژه در سازمان‌هایی که به صورت تخصصی در بازار کسب‌وکار مشغول به فعالیت‌اند، می‌تواند

سبب نگهداشت نیروهای داخل شود و این موضوعی است که پیاده‌سازی طرح جانشین‌پروری را دارای اهمیت فراوانی کرده است (Ferrari, 2019).

برنامه‌ریزی جانشین‌پروری ابزاری کلیدی برای بقا و پایداری هر سازمانی است (Almessabi, 2017). برنامه‌ریزی جانشین‌پروری نشئت گرفته از راهبرد سرمایه انسانی و به منزله فرایند ارادی برای اطمینان از تداوم رهبری در منصب‌های کلیدی، حفظ و توسعه سرمایه معنوی و دانش برای آینده و تشویق افراد به توسعه است (Helton & Jackson, 2007). به عبارت بهتر، جانشین‌پروری نوعی برنامه‌ریزی نیروی کار است که بر آمادگی کارکنان بر جایگزینی پست‌های بدون تصدی تمرکز و بیشتر در سطوح مدیریت ارشد و مدیران اجرایی قرار دارد (Diya & Mansor, 2019).

به طور خلاصه، تعاریف برنامه‌ریزی جانشین‌پروری نشان می‌دهد این مهم به منزله ابزاری برای کمک به مدیریت دانش، اطمینان از بهترین رهبری، ساخت نیروی کار هوشمند و مولد و استقرار استعدادهای عمل می‌کند؛ به طوری که اهداف سازمانی را می‌توان به آسانی به دست آورد. با برنامه‌ریزی جانشین‌پروری مؤثر، سازمان می‌تواند یک راهبرد برتر برای موفقیت و دستیابی به اهداف حیاتی ایجاد کند؛ بنابراین، برای موفقیت مأموریت سازمانی و ایجاد راهکار مؤثر برای شناسایی و حفظ رهبری برتر در سازمان ضروری است (Almessabi, 2017).

پیشینه پژوهش

چکیده‌ای از مهم‌ترین پژوهش‌های انجام‌شده درباره متغیرهای پژوهش در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱- مطالعات انجام‌شده درباره متغیرهای پژوهش

Table 1- Studies on research variables

عنوان پژوهش (نویسنده، سال)	هدف پژوهش	خلاصه یافته‌ها
طوطیان و همکاران (۱۳۹۹)	ارائه الگوی موانع جانشین‌پروری با رویکرد آمیخته در ستاد فرماندهی ناجا	طبق یافته‌های این پژوهش موانع جانشین‌پروری در ناجا به ترتیب عبارت‌اند از: موانع مدیریتی، موانع ساختاری، نحوه ارزیابی عملکرد، گزینش، استخدام، آموزش، انتصاب و ارتقا
محمودی و همکاران (۱۳۹۸)	ارائه الگوی فرایند جانشین‌پروری به روش نظریه داده‌بنیاد در کمیته امداد امام خمینی	تفویض اختیار، تمرکززدایی، جو حمایتی در سازمان، الگوبرداری از سازمان‌های موفق در حوزه جانشین‌پروری و اهتمام بر توانمندسازی کارکنان. همچنین توجه به چرخه مدیریت دانش و سبک مربیگری مدیران به منزله عوامل مؤثر بر امر جانشین‌پروری که در سازمان تأثیر دارند.
احمدی و همکاران (۱۳۹۸)	طراحی الگوی مناسب برای استعدادیابی مدیران و شناسایی مؤلفه‌های تعیین‌کننده استعداد مدیریت	شایستگی‌های شناسایی شده در ۹ طبقه اصلی شامل مهارت‌های اجتماعی، اشتیاق، خودرهبری، بصیرت، انگیزه درونی، مهارت‌های مدیریتی، قابلیت یادگیری، هوش چندگانه و قابلیت‌های شناختی در نظر گرفته شدند.
لیو و آتینک (2020)	بررسی اقدامات جانشینان مدیرعامل از خارج شرکت و تأثیر آن در میزان نوآوری در شرکت‌های چینی	بین جانشینی مدیرعاملان انتخاب‌شده از خارج شرکت، به‌طور معناداری با نوآوری رابطه منفی وجود داشته است. ضمناً چنانچه مدیران قبلی دارای تصدی طولانی‌مدت بوده باشند، تأثیر حضور مدیرعامل جدید در نوآوری اکیداً منفی ارزیابی می‌شود.
ماتر (2020)	شناسایی و تبیین وضعیت عاطفی کارکنان در مرحله جانشین‌پروری به رهبران جدید	زیردستان در هر زمان در رویارویی با شیوه‌های جدید رهبری دچار شوک می‌شوند. چون عموماً شیوه‌های جدید و رهبران و جانشینان جدید خلاق‌اند و در مقایسه با شیوه‌ها و اقدامات قبلی تضاد دارند و یا با آنها متفاوت‌اند. در این شرایط، زیردستان ممکن است احساسات منفی و حساسیت‌هایی در رویارویی با جانشینان جدید از خود نشان دهند. دلیل احساسات منفی وجود تعصب نوستالژیک زیردستان نسبت به رهبران قدیمی و یا بنیان‌گذاران اصلی سازمان است.
براون و همکاران (2018)	توسعه یک الگوی شایستگی و اجرای آن در صنعت برق	براساس نتایج این پژوهش، شایستگی‌های سطح مدیریتی شامل تفکر تحلیلی، مدیریت تغییر، ادراکی، اجرا، تیزهوشی مالی، شجاعت مدیریتی و پرورش نوآوری است؛ در حالی که شایستگی‌های سطح اجرایی ارشد شامل نفوذ، مدیریت سهامداران، مدیریت هدف و چشم انداز، پشتکار و تفکر راهبردی است.

با وجود اهمیت شایستگی‌ها، مطالعه درباره آن در حوزه مدیریت منابع انسانی به‌ویژه در صنعت بانکداری بسیار محدود است و کمتر پژوهشی به‌طور جامع اقدامات مدیریت منابع انسانی را با تأکید بر جانشین‌پروری بررسی کرده است. به‌طور خاص، با توجه به کمبود پژوهش‌های کافی مرتبط با

پژوهش‌های متعددی در حوزه مدیریت جانشین‌پروری انجام شده است؛ لیکن بیشتر آنها به پیاده‌سازی برنامه‌ریزی جانشین‌پروری با روش کمی پرداخته‌اند و به راهبردها، پیامدها و فرایندهای مدیریتی حاکم بر مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور در قالب سیاست کلی توجه نکرده‌اند. ازطرفی،

موضوع در ایران، وجه تمایز این پژوهش با پژوهش‌های قبلی، تمرکز بر مدیریت منابع انسانی شایسته محور با رویکرد جانشین‌پروری است؛ بنابراین، در این پژوهش طراحی الگوی مدیریت منابع انسانی شایسته محور با هدف استقرار مدیریت جانشین‌پروری می‌تواند نقش کلیدی و مهمی برای مدیران صنعت مدنظر به‌ویژه مدیران بانک صادرات ایران در جهت برنامه‌ریزی راهبردی حوزه منابع انسانی ایفا کند.

سؤال‌های پژوهش

سؤال‌های بررسی شده در این پژوهش عبارت‌اند از:

سؤال اصلی

الگوی نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری در بانک صادرات ایران کدام است؟

سؤال‌های فرعی

- ۱- مؤلفه‌های محوری نظام جذب و استخدام شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری کدام‌اند؟
- ۲- مؤلفه‌های محوری نظام آموزش و توسعه شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری کدام‌اند؟
- ۳- مؤلفه‌های محوری نظام ارزیابی عملکرد شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری کدام‌اند؟
- ۴- مؤلفه‌های محوری نظام جبران خدمات شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری کدام‌اند؟
- ۵- اولویت‌هایک از زیرسیستم‌های مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری کدام است؟

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از لحاظ هدف کاربردی است؛ زیرا درصدد طراحی الگوی نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با

رویکرد جانشین‌پروری است. با توجه به این هدف، از روش پژوهش آمیخته اکتشافی استفاده شده است. بدین صورت که در این طرح ابتدا از طریق بررسی متون و مرور پیشینه تجربی و نظری، به ایجاد ادبیات غنی در حیطه موضوع پژوهش پرداخته شد و سپس با توجه به هدف اولیه که طراحی الگوی بومی در حوزه مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور است، روش مصاحبه (با بهره‌گیری از تحلیل تماتیک برای تحلیل و استخراج الگو) به کار گرفته شد. سپس برای تعیین برآزش الگو و اولویت‌بندی زیرسیستم‌ها در بخش کمی از پرسش‌نامه استفاده شد؛ بنابراین، همان‌طور که بیان شد، روش پژوهش حاضر تلفیقی است. به عبارت ساده‌تر، در مرحله اول از رویکرد کیفی و دلفی برای طراحی الگو و شناسایی شایستگی‌ها و مؤلفه‌ها و در مرحله بعد برای اجرایی کردن الگو و تحلیل داده‌ها از روش کمی استفاده شد. جامعه آماری در بخش کیفی شامل خبرگان بانکی و متخصصان دانشگاهی در حوزه منابع انسانی است که از سوابق اجرایی در سطوح مدیریتی برخوردارند. تعداد ۱۷ نفر با روش نمونه‌گیری هدفمند از نوع گلوله‌برفی در فرایند مصاحبه نیمه ساختاریافته مشارکت کردند. منطق انتخاب اعضای نمونه، علاوه بر خبرگی تخصصی و سازمانی، برخورداری از سوابق اجرایی در سطوح مدیریتی، تعامل حرفه‌ای و مطلع و آگاه‌بودن بر محور پژوهش بوده است. جامعه آماری در بخش کمی، شامل همه مدیران عالی، سرپرستان حوزه‌ها و رؤسای شعب بانک صادرات اصفهان است که تعداد ۴۰۰ نفر با روش نمونه‌گیری طبقه‌ای-تصادفی به‌منزله نمونه در این پژوهش مشارکت کردند که اطلاعات جمعیت شناختی آنها در جدول ۲ گزارش شده است.

جدول ۲- اطلاعات جمعیت‌شناختی نمونه آماری بخش کمی

Table 2- Demographic information of the quantitative statistical sample

جنسیت	سن / سال	سابقه / سال	تحصیلات
زن ۳۶	۳۰-۴۰ (۱۱۵ نفر)	۱۰-۲۰ (۲۰۳ نفر)	دیپلم و کاردانی (۵۵)
مرد ۳۶۴	۴۱-۵۰ (۲۴۰ نفر)	۲۱-۳۰ (۱۸۵ نفر)	کارشناسی (۲۹۵)
	۵۱-۶۰ (۴۵ نفر)	۳۱ به بالا (۱۲ نفر)	کارشناسی ارشد (۴۴)
			دکتری (۶)

در بخش کمی از پرسش‌نامه‌های ترکیبی براساس طیف لیکرت ۵ تایی (پاسخ‌های کاملاً مخالفم تا کاملاً موافقم) استفاده شد. پرسش‌نامه استاندارد استفاده‌شده شامل پرسش‌نامه مدیریت جانشین‌پروری کیم (2006) مشتمل بر ۳۲ سؤال و پرسش‌نامه محقق‌ساخته نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور مبتنی بر پژوهش کیفی مشتمل بر ۹۶ سؤال است.

برای تحلیل داده‌های کیفی از فرایند کدگذاری مبتنی بر تکنیک تحلیل تماتیک استفاده شده است. برای کدگذاری داده‌ها از روش سه‌مرحله‌ای کدگذاری آزاد، کدگذاری توصیفی و کدگذاری محوری (Braun & Clarke, 2006) استفاده شده است. برای سنجش داده‌های کمی پژوهش حاصل از پرسش‌نامه و تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش مدل‌یابی معادلات ساختاری و نرم‌افزارهای مرتبط (SPSS و PLS) استفاده شد.

پایایی و روایی: در این پژوهش از پایایی بازآزمون و توافق درون‌موضوعی برای محاسبه پایایی مصاحبه‌های

انجام شده استفاده شد. با توجه به اینکه میزان پایایی بازآزمون (۸۳ درصد) و پایایی بین کدگذاران (۷۹ درصد) بیشتر از ۶۰ درصد است، قابلیت اعتماد کدگذاری‌ها تأیید می‌شود و می‌توان نتیجه‌گیری کرد که میزان پایایی تحلیل مصاحبه کنونی مناسب است. برای محاسبه پایایی در قسمت کمی پژوهش از آلفای کرونباخ استفاده شد. مطابق محاسبات انجام‌شده به وسیله نرم‌افزار اسپس، ضریب آلفای کل پرسش‌نامه ۰/۹۱ برآورد شد و از آنجا که مقدار آلفای به دست آمده بالاتر از ۰/۷ است، ابزار جمع‌آوری اطلاعات از پایایی پذیرفتنی برخوردار است. برای بررسی روایی پرسش‌نامه از روایی محتوا، صوری و سازه استفاده شد. با استفاده از روش تحلیل عامل تأییدی، روایی سازه این پرسش‌نامه آزموده شد. نتایج حاصل از تحلیل عاملی تأییدی نشان می‌دهد متوسط واریانس استخراج‌شده هر بعد الگو، دارای مقدار بیشتر از ۰/۵ است. پس روایی همگرایی الگو تأیید می‌شود. جدول ۳، خلاصه‌ای از نتایج پایایی و روایی متغیرهای پژوهش را نشان می‌دهد.

جدول ۳- نتایج پایایی و روایی

Table 3- Results of reliability and validity

ضریب پایایی	متوسط واریانس استخراج شده	تعداد آیتم‌ها	مؤلفه‌ها	ابعاد
۰/۹۲	۰/۷۲	۶	شایستگی	جذب و استخدام
۰/۹۰	۰/۷۲	۵	آینده‌نگری	
۰/۹۱	۰/۸۰	۴	جامعیت	
۰/۹۱	۰/۸۰	۴	عدالت	
۰/۷۳	۰/۶۴	۳	انعطاف‌پذیری	
۰/۹۱	۰/۶۴	۸	شایستگی	آموزش
۰/۸۶	۰/۷۰	۴	آینده‌نگری	
۰/۹۳	۰/۷۵	۶	جامعیت	
۰/۸۴	۰/۷۶	۳	عدالت	
۰/۸۳	۰/۶۶	۴	انعطاف‌پذیری	
۰/۹۱	۰/۶۷	۱۰	شایستگی	ارزیابی عملکرد
۰/۸۶	۰/۷۵	۳	آینده‌نگری	
۰/۹۳	۰/۶۱	۶	جامعیت	
۰/۸۴	۰/۷۰	۳	عدالت	
۰/۸۳	۰/۸۳	۲	انعطاف‌پذیری	
۰/۹۲	۰/۶۹	۷	شایستگی	جبران خدمات
۰/۸۹	۰/۷۵	۴	آینده‌نگری	
۰/۹۲	۰/۷۷	۵	جامعیت	
۰/۹۰	۰/۷۲	۵	عدالت	
۰/۹۰	۰/۷۸	۴	انعطاف‌پذیری	
۰/۹۳	۰/۸۲	۴	تعهد مدیران به نظام مدیریت جانشین‌پروری	تعیین خط‌مشی
۰/۹۲	۰/۸۰	۴	شناسایی منصب‌های کلیدی	
۰/۹۰	۰/۷۷	۴	تعیین شایستگی‌های موردنیاز منصب‌های کلیدی	ارزیابی جانشین‌ها
۰/۸۴	۰/۶۸	۴	شناسایی جانشین‌ها	
۰/۸۸	۰/۶۳	۴	روش‌های خارج از محیط کار	توسعه جانشین‌ها
۰/۸۹	۰/۷۵	۴	روش‌های ضمن خدمت	
۰/۹۲	۰/۸۱	۴	ارزیابی فرایند	ارزیابی برنامه
۰/۹۲	۰/۸۰	۴	ارزیابی نتیجه	جانشین‌پروری

یافته‌های پژوهش

آمار جمعیت‌شناختی مصاحبه‌شوندگان (در بخش کیفی)

برای تعیین نمونه‌های پژوهش از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شد که با استفاده از روش گلوله‌برفی و با در نظر

گرفتن قاعده اشباع نظری، نمونه‌گیری و مصاحبه‌ها انجام شد. پژوهش حاضر پس از مصاحبه ۱۵ به اشباع نظری رسید؛ اما پژوهشگر برای حصول اطمینان بیشتر تا ۲ مصاحبه دیگر به فرایند مصاحبه ادامه داد و در نهایت، ۱۷ مصاحبه دارای

کیفیت و اعتبار بالا تحلیل شد که مشخصات آنها در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۴- آمار جمعیت‌شناختی مصاحبه‌شوندگان در بخش کیفی

Table 4- Demographic statistics of the interviewees in the qualitative section

حوزه تخصصی و اجرایی مصاحبه‌شوندگان	سمت	تعداد مصاحبه‌شوندگان
استادان دانشگاه	اعضای هیئت‌علمی گروه مدیریت	۵
مدیران ارشد بانک صادرات ایران	مدیر و معاونان استان‌ها	۴
مدیران منابع انسانی بانک صادرات ایران	رؤسای حوزه‌های اداری	۵
رؤسای حوزه‌های بانک صادرات ایران	رؤسای حوزه‌های شعب	۳

یافته‌ها در بخش کیفی

روش دلفی خبرگان: از تحلیل داده‌های کیفی پژوهش در مرحله کدگذاری، ۱۵۰ کد مفهومی اولیه حاصل شد. در مرحله اعتبارسنجی پژوهش، شاخص‌های هر یک از زیرسیستم‌های نظام چهارگانه مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور در اختیار تعدادی از مصاحبه‌شوندگان قرار گرفت و نظرات آنها درباره کدهای طراحی شده و اجزای به دست آمده دریافت شد. در مرحله دوم دلفی با پنج نفر از خبرگان که فرصت دیدار با آنها وجود داشت، مصاحبه ساختاریافته برگزار و نظرهای آنها درباره شاخص‌ها دریافت شد. در نهایت و پس از جمع‌بندی نتایج، ۱۰۷ کد آزاد (زیرشاخص) در ۵ مضمون اصلی (شایستگی، آینده‌نگری، جامعیت، عدالت، انعطاف‌پذیری) به‌منزله ابعاد نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور در بانک صادرات ایران برگزیده شد.

برای ارزیابی کمی روایی محتوا و اطمینان از اینکه مهم‌ترین و صحیح‌ترین محتوا (ضرورت شاخص اصلی) کدام

است، لازم بود نسبت روایی محتوا (CVR) محاسبه شود. برای تعیین نسبت روایی محتوا، پرسش‌نامه برای ۱۷ نفر از خبرگان ارسال شد. خبرگان شامل ۵ نفر استاد دانشگاه و ۱۲ نفر از خبرگان بانکی بوده‌اند که در زمینه مدیریت منابع انسانی دارای سوابق و آثار علمی از قبیل کتاب، پروژه پژوهشی، مقاله علمی - پژوهشی را داشتند. از متخصصان درخواست شد که درباره شاخص‌های زیرسیستم‌های مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور که در طی مصاحبه‌های عمیق شناسایی شده‌اند، اظهارنظر کنند.

مطابق جدول ۵، CVR همه شاخص‌های اصلی نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور محاسبه و ارزیابی شد که با توجه به تعداد اعضای پانل ارزیابی (متخصصان) اعداد بالاتر از ۰/۳۳ پذیرفتنی واقع شد.

جدول ۵- زیر شاخص‌های حذف‌شده براساس مقادیر CVR و میانگین عددی قضاوت‌ها

Table 5- Sub-indicators deleted based on CVR values and numerical average of judgments

شاخص	زیرشاخص	CVR	میانگین عددی
آینده‌نگری (نظام جذب و استخدام)	ایجاد ثبات در خدمات بانک	-۰/۴	۱/۳۲
جامعیت (نظام جذب و استخدام)	بررسی تقاضا و تحلیل شکاف نیروی موردنیاز	-۰/۱۳	۱/۳۴
آینده‌نگری (نظام آموزش)	ارائه فرصت‌های یادگیری	-۰/۲۷	۱/۱۲
عدالت (نظام آموزش)	توانمندسازی متناسب با شرایط بومی و صنعتی	-۰/۱۳	۱/۳۳
انعطاف‌پذیری (نظام آموزش)	توسعه مرز دانش	-۰/۰۷	۱/۳۷
جامعیت (نظام ارزیابی عملکرد)	رشددهنده و توسعه‌دهنده	-۰/۷۳	۱/۰۷
انعطاف‌پذیری (نظام ارزیابی عملکرد)	آگاهی از اتفاقات و رویدادهای محیطی	-۰/۰۷	۱/۳۵
شایستگی (نظام جبران خدمات)	مناسبات اجتماعی سالم بین سطوح سازمانی	-۰/۲۰	۱/۴
جامعیت (نظام جبران خدمات)	گسترش حمایت‌های اجتماعی	-۰/۴۷	۱/۲۷

براساس نتایج این جدول تعداد ۲ زیرشاخص از نظام جذب و استخدام، ۳ زیرشاخص از نظام آموزش، ۲ زیرشاخص از نظام ارزیابی عملکرد و ۲ زیرشاخص از نظام جبران خدمات که CVR کمتر از صفر داشتند و میانگین قضاوت‌های معیار آنها کمتر از ۱/۵ بود، از لیست زیرشاخص‌ها حذف شدند.

بعد از تعیین و محاسبه CVR و برای اطمینان از اینکه زیرشاخص‌های ابزار به بهترین شکل برای اندازه‌گیری محتوا طراحی شده‌اند، از پرسش‌نامه شاخص روایی محتوا (CVI) استفاده شد. بعد از انجام محاسبات لازم، اندازه CVI، زیرشاخص (راهنمایی برای پیشرفت افراد حاضر) از زیرمجموعه شاخص شایستگی نظام ارزیابی عملکرد (۰/۳۹) و زیرشاخص (توجه به مسائل اجتماعی و دینی) از زیرمجموعه شاخص انعطاف‌پذیری نظام جبران خدمات (۰/۴۸) به دلیل اینکه کمتر از مقدار شاخص روایی ۰/۵۱ بود، از لیست زیرشاخص‌ها حذف شد.

پاسخگویی به سؤال‌های پژوهش در بخش کیفی

براساس تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی حاصل از مصاحبه‌های عمیق و اکتشافی و کدگذاری و تحلیل محتوای متن مصاحبه‌ها و در عین حال مطابقت آنها با مبانی نظری، طبق

نظر مشارکت کنندگان، برای پاسخگویی به سؤال‌های پژوهش، برای هرکدام از نظام‌های مدیریت منابع انسانی (جذب و استخدام، آموزش، ارزیابی عملکرد و جبران خدمات) پنج مضمون اصلی در نظر گرفته شد. این مضمون‌ها را در واقع می‌توان پیکره نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور برآمده از داده‌های پژوهش حاضر قلمداد کرد. همه مفاهیم به پشته‌داده‌های حاصل از متن مصاحبه‌ها و پیشینه پژوهش‌ها توصیف شده‌اند. برای نشان دادن بستری که مفاهیم در آن شکل گرفته‌اند، از نقل قول‌های مصاحبه‌شوندگان برای معرفی یا تعقیب مفاهیم استفاده شده است.

مؤلفه‌های محوری نظام جذب و استخدام شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری کدام‌اند؟

برای پاسخگویی به این سؤال پژوهش، می‌توان مؤلفه‌های شناسایی شده در نظام جذب و استخدام شایسته‌محور را در ۲۲ زیرشاخص و ۵ شاخص طبقه‌بندی کرد. الگوی مفهومی نشان‌دهنده روابط بین ابعاد اصلی و مؤلفه‌های فرعی نظام جذب و استخدام شایسته‌محور حاصل از فرایند کیفی است. شکل ۱ الگوی کدگذاری و پارادایمی براساس یافته‌های کیفی پژوهش را نشان می‌دهد.

بعد (کد محوری)	شاخص (کدهای توصیفی)	زیرشاخص‌ها (کدهای آزاد)
جانشین‌پروری نظام جذب و استخدام شایسته‌محور	شایستگی	۱. وجود معیارهای عینی جذب و استخدام؛ ۲. توانایی شناسایی قابلیت‌ها و استعدادها؛ متقاضیان استخدام؛ ۳. قابلیت پیش‌بینی عملکرد متقاضی در شغل (تخمین روند پیشرفت)؛ ۴. وجود تجزیه و تحلیل مدون و شفاف شغل؛ ۵. طبقه‌بندی مناسب شایستگی‌های موردنیاز مشاغل؛ ۶. اولویت منافع سازمانی بر منافع فردی.
	آینده‌نگری	۷. مسیر شغلی مشخص و شفاف؛ ۸. تعیین کمیت و کیفیت نیروی انسانی موردنیاز سازمان (آینده‌نگری)؛ ۹. تشکیل خزانه‌های استعداد و بهینه‌سازی گسترش استعدادها؛ ۱۰. داشتن رویکرد اکتشافی به آینده‌های ممکن؛ ۱۱. برنامه‌ریزی بلندمدت نیروی انسانی.
	جامعیت	۱۲. هماهنگی بین راهبردهای جذب و استخدام با سایر راهبردهای HR و سازمان؛ ۱۳. توجه به هم‌راستایی بین ارزش‌های فرد و سازمان؛ ۱۴. جامعیت شاخص‌های جذب و استخدام (جسمی - روان‌شناختی)؛ ۱۵. ایجاد زمینه رشد و ارتقای کارکنان.
	عدالت	۱۶. رعایت شایسته‌سالاری مبتنی بر اخلاق اسلامی؛ ۱۷. عدالت محوری و پرهیز از تنگ‌نظری‌ها و نگرش‌های سلیقه‌ای و غیرحرفه‌ای؛ ۱۸. جهت‌گیری یکسان بازار داخل و خارج؛ ۱۹. عدالت رویه‌ای (کاربرد یکسان شاخص‌های جذب و استخدام).
	انعطاف‌پذیری	۲۰. سازگار بودن با شرایط محیطی (قانونی، سیاسی، اجتماعی)؛ ۲۱. استفاده از شیوه‌های مختلف و بروز کارمندیابی متناسب با نیازهای سازمان؛ ۲۲. بازنگری دوره‌ای و اصلاح ضوابط و فرایندهای جذب و استخدام.

شکل ۱- الگوی کدگذاری و پارادایمی نظام جذب و استخدام شایسته‌محور براساس یافته‌های کیفی پژوهش

Fig 1- Coding and paradigm pattern of merit-based recruitment system based on qualitative research findings

مؤلفه‌های محوری نظام آموزش شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری کدام‌اند؟

برای پاسخگویی به این سوال پژوهش، می‌توان مؤلفه‌های شناسایی‌شده در نظام آموزش شایسته‌محور را در ۲۷ شاخص و ۵ زیرشاخص طبقه‌بندی کرد. الگوی مفهومی نشان‌دهنده

روابط بین ابعاد اصلی و مؤلفه‌های فرعی نظام آموزش شایسته‌محور حاصل از فرایند کیفی است. شکل ۲ الگوی کدگذاری و پارادایمی براساس یافته‌های کیفی پژوهش را نشان می‌دهد.

بعد (کد محوری)	شاخص (کدهای توصیفی)	زیرشاخص‌ها (کدهای آزاد)
چالش‌پژوری → نظام آموزش شایسته محور	شایستگی	۱. برگزاری دوره‌های آموزشی متناسب با نیازسنجی انجام شده؛ ۲. ایجاد تغییر رفتاری پایدار در کارکنان؛ ۳. ارزش دادن به دانش و فراگیری در سازمان - تقویت ارزش‌های سازمان؛ ۴. ارائه بازخورد به مربیان آموزشی؛ ۵. انتخاب روش مناسب آموزش متناسب با محتوای دوره؛ ۶. پرداخت پاداش متناسب با یادگیری؛ ۷. سنجش اثربخشی دوره‌های آموزشی؛ ۸. ایجاد فضای امن و پرهیز از ترس و هراس (اشتباه به تجربه، تجربه به افتخار، افتخار به موفقیت).
	آینده‌نگری	۹. سرمایه‌گذاری و تخصیص منابع مالی لازم (تأمین بودجه آموزشی مورد نیاز)؛ ۱۰. بهبود توانایی کارکنان در پاسخگویی به تقاضاهای تغییرپذیر محیطی؛ ۱۱. ایجاد شرایط تسهیم دانش و تجارب بین کارکنان (اشتراک اطلاعات و دانش و تجربه - مستندسازی تجربیات)؛ ۱۲. تعامل با مراکز علمی و دانشگاهی معتبر برای آگاهی از آخرین دستاوردهای علمی در زمینه‌های مختلف.
	جامعیت	۱۳. رعایت تسلسل دوره‌ها (گذراندن دوره‌ها براساس رعایت پیش‌نیازهای دوره)؛ ۱۴. هم‌راستایی با سایر راهبردهای HR و سازمان؛ ۱۵. مسئله محوری (عمل گرا و مبتنی بر مشکلات اساسی محیط کار و سازمان)؛ ۱۶. فضا و تجهیزات آموزشی مناسب؛ ۱۷. تناسب ویژگی مدارس با سرفصل‌ها و محتوای دوره آموزش؛ ۱۸. تناسب زمان دوره‌های آموزشی با محتوای آموزش.
	عدالت	۱۹. عدالت آموزشی (توجه به اصل شمول و فراگیربودن آموزش)؛ ۲۰. ایجاد فرصت به فراگیران برای به کارگیری آموخته‌های جدید (فرصت کاربرد)؛ ۲۱. یکسان‌بودن شرایط فراگیران از نظر دانش و تجربه.
	انعطاف‌پذیری	۲۲. استفاده از ظرفیت مدرسان داخلی تا حد امکان؛ ۲۳. امکان استفاده از ابزارهای جدید آموزش مانند تلفن همراه، به کارگیری رسانه آموزش، توسعه آموزش مجازی، آموزش از راه دور، شیوه‌های خودخوان، وب کنفرانس؛ ۲۴. بازنگری دوره‌ای و اصلاح محتوا و سرفصل‌های آموزشی؛ ۲۵. قابلیت سازگاری با محیط متغیر (درک تغییرات قانونی، ساختاری و اجتماعی).

شکل ۲- الگوی کدگذاری و پارادایمی نظام آموزش شایسته‌محور براساس یافته‌های کیفی پژوهش

Fig 2- Coding and paradigm model of merit-based training system based on qualitative research findings

نشان‌دهنده روابط بین ابعاد اصلی و مؤلفه‌های فرعی نظام ارزیابی عملکرد شایسته محور حاصل از فرایند کیفی است. شکل ۳ الگوی کدگذاری و پارادایمی براساس یافته‌های کیفی پژوهش را نشان می‌دهد.

مؤلفه‌های محوری نظام ارزیابی عملکرد شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پژوری کدام‌اند؟

برای پاسخگویی به این سؤال پژوهش، می‌توان مؤلفه‌های شناسایی شده در نظام ارزیابی عملکرد شایسته‌محور را در ۲۴ شاخص و در ۵ زیرشاخص طبقه‌بندی کرد. الگوی مفهومی

بعد (کد محوری)	شاخص (کدهای توصیفی)	زیرشاخص‌ها (کدهای آزاد)
جانشین‌پروری نظام ارزیابی عملکرد شایسته‌محور	شایستگی	۱. تعیین حد نصاب پذیرفتنی برای شاخص‌های ارزیابی عملکرد؛ ۲. هم‌راستایی شاخص‌ها و اهداف ارزیابی عملکرد؛ ۳. آگاهی کارکنان از شاخص‌های ارزیابی عملکرد؛ ۴. توجه به کرامت انسانی (حمایت از کرامت کارکنان)؛ ۵. مشخص بودن اهداف ارزیابی عملکرد؛ ۶. تناسب شاخص‌ها با شغل سازمانی و عملکرد جایگاه کارکنان؛ ۷. وجود شاخص و معیارهای عینی ارزیابی عملکرد؛ ۸. بازخورد نتایج ارزیابی به کارکنان (بازخورد به طور اختصاصی، منظم و مستمر)؛ ۹. ایجاد فضای امن و بدون استرس در ارزیابی عملکرد؛ ۱۰. به‌روز بودن شاخص‌ها.
	آینده‌نگری	۱۱. سرمایه‌گذاری و تخصیص منابع مالی لازم برای تقدیر از کارکنان با عملکرد بالا (شایسته‌مداری)؛ ۱۲. بهبود توانایی کارکنان در پاسخگویی به تقاضاهای تغییرپذیر محیطی؛ ۱۳. توانایی پیش‌بینی شاخص‌های آینده ارزیابی عملکرد با توجه به تغییرات شرایط محیط کار.
	جامعیت	۱۴. مشارکت کارکنان در تدوین شاخص‌ها؛ ۱۵. هماهنگی بین راهبردهای نظام ارزیابی عملکرد با سایر راهبردهای HR و سازمان؛ ۱۶. رویکرد همه‌جانبه (ارزیابی ۳۶۰ درجه، جامع و فراگیر)؛ ۱۷. جامعیت شاخص‌های ارزیابی عملکرد (عملکردی، اخلاقی، توسعه‌ای و غیره)؛ ۱۸. آموزش ارزیابان؛ ۱۹. حمایت مدیریت ارشد سازمان.
	عدالت	۲۰. عدالت رویه‌ای و کاربرد یکسان شاخص‌های ارزیابی عملکرد درباره کارکنان در جهت ایجاد فضای سالم و رقابتی؛ ۲۱. عدالت محوری و پرهیز از تنگ‌نظری و نگرش‌های سلیقه‌ای؛ ۲۲. گرفتن تصمیم‌های پرسنلی مبتنی بر نتایج ارزیابی عملکرد.
	انعطاف‌پذیری	۲۳. بازنگری دوره‌ای و اصلاح شاخص‌های ارزیابی عملکرد؛ ۲۴. سازگاری شاخص‌های ارزیابی عملکرد با الزامات محیطی.

شکل ۳- الگوی کدگذاری و پارادایمی نظام ارزیابی عملکرد شایسته‌محور براساس یافته‌های کیفی پژوهش

Fig 3- Coding model and paradigm of merit-based performance appraisal system based on qualitative research findings

مؤلفه‌های محوری نظام جبران خدمات شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری کدام‌اند؟

برای پاسخگویی به این سؤال پژوهش، می‌توان مؤلفه‌های شناسایی شده در نظام جبران خدمات شایسته‌محور را در ۲۷ شاخص و ۵ زیرشاخص طبقه‌بندی کرد. الگوی مفهومی

نشان‌دهنده روابط بین ابعاد اصلی و مؤلفه‌های فرعی نظام جبران خدمات شایسته‌محور حاصل از فرایند کیفی است. شکل ۴ الگوی کدگذاری و پارادایمی براساس یافته‌های کیفی پژوهش را نشان می‌دهد.

زیرشاخص‌ها (کدهای آزاد)	شاخص (کدهای توصیفی)	بعد (کد محوری)
۱. تناسب پاداش با نیازهای کارکنان؛ ۲. مکفی بودن یا تناسب پرداخت با شایستگی‌های کارکنان (شایسته داری)؛ ۳. حمایت از حقوق کارکنان؛ ۴. ساختارمند کردن سیستم جبران خدمات؛ ۵. توجه به شأن اجتماعی و احترام به کارکنان؛ ۶. جذب، حفظ و توسعه استعدادهای سازمان؛ ۷. شفافیت.	شایستگی	نظام جبران خدمات شایسته‌محور
۸. سرمایه گذاری و تخصیص منابع مالی لازم برای تأمین نیازهای فعلی و آینده کارکنان؛ ۹. افزایش انگیزه کارکنان در پاسخگویی به تقاضاهای تغییرپذیر محیطی؛ ۱۰. درک دقیق و کامل از وضعیت و جایگاه فعلی؛ ۱۱. توانایی پیش‌بینی نیازهای آینده کارکنان.	آینده‌نگری	
۱۲. جامعیت آیت‌های نظام جبران خدمات (عوامل مدیریتی، سازمانی، اجتماعی، روان‌شناختی)؛ ۱۳. هماهنگی بین راهبردهای نظام جبران خدمات با سایر راهبردهای HR و سازمان؛ ۱۴. برنامه حمایتی مدیران؛ ۱۵. سازگاری و تناسب بین شاخص‌های نظام جبران خدمات؛ ۱۶. توجه به زمان، مکان نوع و نحوه ارائه مزایا.	جامعیت	
۱۷. توجه به سطوح پرداخت خارج از سازمان (برابری بیرونی)؛ ۱۸. پرداخت براساس عملکرد؛ ۱۹. عدالت رویه‌ای (کاربرد یکسان شاخص‌های جبران خدمات در جهت ایجاد فضای سالم رقابتی)؛ ۲۰. پرداخت به کارکنان براساس میزان حرفه‌ای‌گرایی؛ ۲۱. عدالت توزیعی (منصفانه بودن پرداخت یا تناسب پرداخت با میزان ورودی افراد).	عدالت	
۲۲. تنوع مزایا و خدمات رفاهی (سیستم سلف سرویس)؛ ۲۳. توجه به نوسانات محیطی (اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و غیره)؛ ۲۴. توازن میان کار و زندگی کارکنان؛ ۲۵. بازنگری دوره‌ای در شاخص‌های نظام جبران خدمات.	انعطاف‌پذیری	

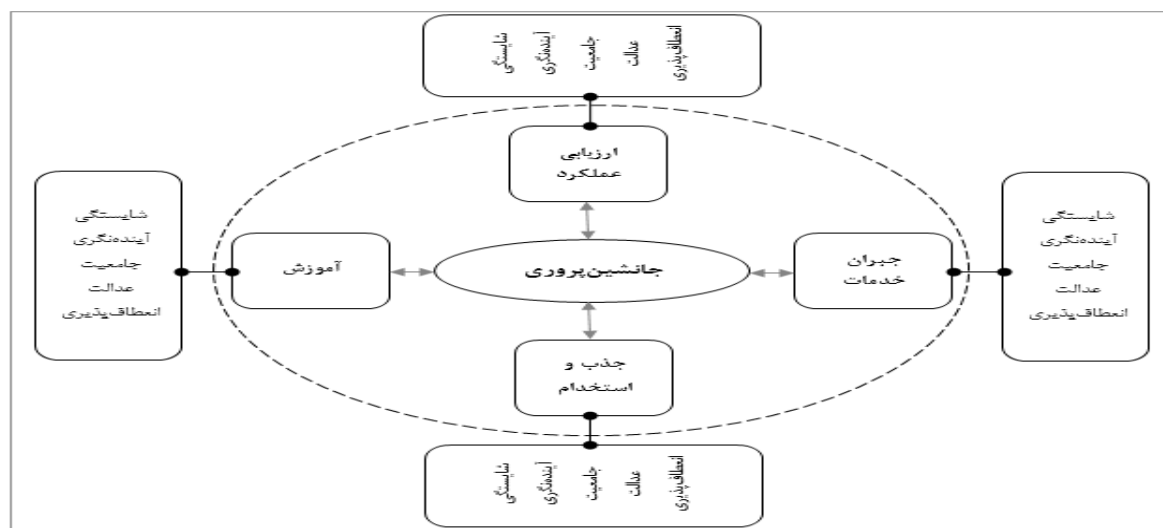
→ جانشین‌پروری

شکل ۴- الگوی کدگذاری و پارادایمی نظام جبران خدمات شایسته‌محور براساس یافته‌های کیفی پژوهش

Fig 4- Coding and paradigm model of merit-based compensation system based on qualitative research findings

جانشین‌پروری بر مبنای مصاحبه‌های انجام‌شده در شکل ۵ مشاهده می‌شود.

ارائه الگو در بخش کیفی: الگوی در نظر گرفته‌شده برای نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد

شکل ۵- الگوی در نظر گرفته‌شده برای نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری

Fig 5- The calculated model of a competent-based human resource management system with a succession approach

یافته‌ها در بخش کمی

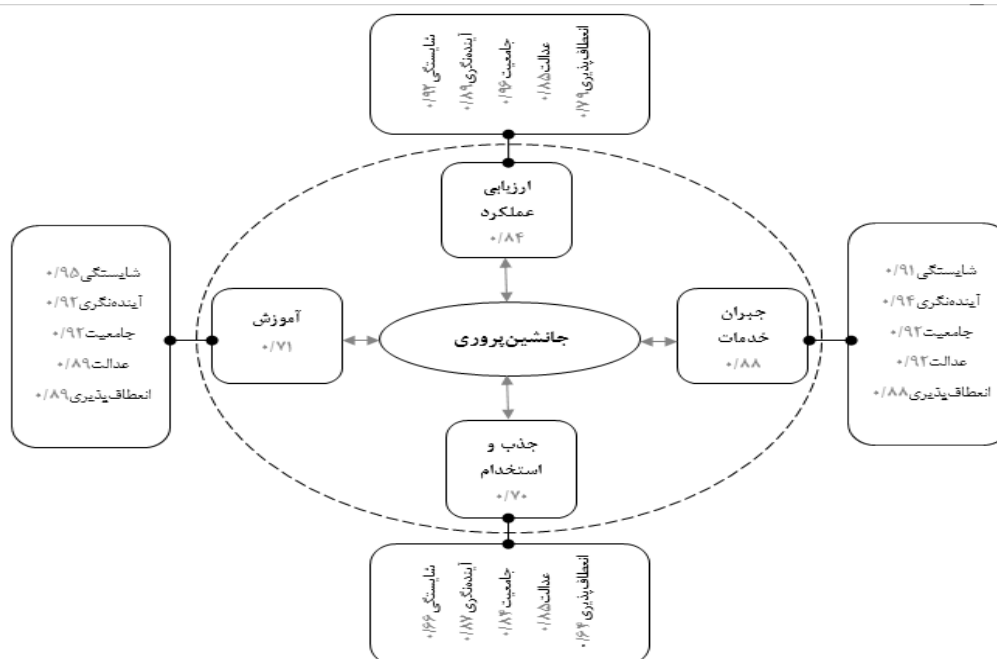
الگوی اندازه‌گیری در بخش کمی: براساس الگوی پیشنهادی و داده‌های جمع‌آوری شده صحت الگو و برازش آن بررسی شد. شکل ۶ الگوی نهایی ضرایب استاندارد نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری را نشان می‌دهد. جدول ۶ خلاصه نتایج الگو در حالت استاندارد و ضرایب معناداری را نشان می‌دهد. نتایج تحلیل عاملی در

حالت استاندارد و آماره تی ویو، روابط میان ابعاد و شاخص‌ها را نشان می‌دهد. همان‌طور که در جدول ۶ مشاهده می‌شود، همه بارهای عاملی معنادار و مناسب‌اند. آماره تی همه مسیرها بیشتر از ۱/۹۶ است؛ بنابراین، با اطمینان ۹۵٪ می‌توان گفت الگوی اندازه‌گیری، صحت الگوی پیشنهادی را تأیید می‌کند.

جدول ۶- خلاصه نتایج الگوی اندازه‌گیری

Table 6- Summary of measurement model results

ابعاد و شاخص‌ها	ضرایب استاندارد	ضرایب معناداری	نتیجه
جذب و استخدام	۰/۷	۱۰/۹۱	مناسب
شایستگی	۰/۶۶	۲۷/۲۹	مناسب
آینده‌نگری	۰/۸۷	۳۴/۵۷	مناسب
جامعیت	۰/۸۴	۲۶/۳۰	مناسب
عدالت	۰/۸۵	۲۹/۹۲	مناسب
انعطاف‌پذیری	۰/۶۴	۶/۵۰	مناسب
آموزش	۰/۷۱	۹/۵۵	مناسب
شایستگی	۰/۹۵	۸۳/۲۴	مناسب
آینده‌نگری	۰/۹۲	۶۷/۵۶	مناسب
جامعیت	۰/۹۲	۵۵/۸۰	مناسب
عدالت	۰/۸۹	۴۲/۰۷	مناسب
انعطاف‌پذیری	۰/۸۹	۴۲/۹۹	مناسب
ارزیابی عملکرد	۰/۸۴	۲۱/۶۸	مناسب
شایستگی	۰/۹۲	۳۲/۹۸	مناسب
آینده‌نگری	۰/۸۹	۵۶/۴۶	مناسب
جامعیت	۰/۹۶	۱۱۴/۰۰	مناسب
عدالت	۰/۸۵	۲۵/۵۲	مناسب
انعطاف‌پذیری	۰/۷۹	۱۸/۲۴	مناسب
جبران خدمات	۰/۸۸	۳۴/۳۰	مناسب
شایستگی	۰/۹۱	۵۴/۲۹	مناسب
آینده‌نگری	۰/۹۴	۸۲/۹۰	مناسب
جامعیت	۰/۹۲	۶۹/۸۵	مناسب
عدالت	۰/۹۲	۵۸/۷۸	مناسب
انعطاف‌پذیری	۰/۸۸	۴۲/۲۲	مناسب

شکل ۶- الگوی نهایی پژوهش

Fig 6- The final research model

اولویت هریک از زیرسیستم‌های مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری کدام است؟

براساس نتایج جدول ۷، بین مؤلفه‌های نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور، عدد معنی‌داری از آزمون t به‌دست‌آمده برای نظام جبران خدمات برابر $34/30$ است که از $1/96$ بزرگ‌تر و میزان تأثیرگذاری مستقیم آن برابر $0/88$ است. در نتیجه، بعد نظام جبران خدمات شایسته‌محور از نظر اولویت، اول است. عدد معنی‌داری از آزمون t به‌دست‌آمده برای نظام ارزیابی عملکرد برابر $21/68$ است که از $1/96$ بزرگ‌تر و میزان تأثیرگذاری مستقیم آن برابر $0/84$ است. در نتیجه، بعد

نظام ارزیابی عملکرد شایسته‌محور از نظر اولویت، دوم است. عدد معنی‌داری از آزمون t به‌دست‌آمده برای نظام آموزش برابر $9/55$ است که از $1/96$ بزرگ‌تر و میزان تأثیرگذاری مستقیم آن برابر $0/71$ است. در نتیجه، بعد نظام آموزش شایسته‌محور از نظر اولویت، سوم است. عدد معنی‌داری از آزمون t به‌دست‌آمده برای نظام جذب و استخدام برابر $10/91$ است که از $1/96$ بزرگ‌تر و میزان تأثیرگذاری مستقیم آن برابر $0/7$ است. در نتیجه، بعد نظام جذب و استخدام شایسته‌محور از نظر اولویت، چهارم است.

جدول ۷- اولویت‌بندی ابعاد نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور

Table 7- Prioritize the dimensions of a competent human resource management system

اولویت	ضرایب معناداری	ضرایب استاندارد	ابعاد
چهارم	۱۰/۹۱	۰/۷	جذب و استخدام
سوم	۹/۵۵	۰/۷۱	آموزش
دوم	۲۱/۶۸	۰/۸۴	ارزیابی عملکرد
اول	۳۴/۳۰	۰/۸۸	جبران خدمات

نتیجه

دستیابی به الگوی یکپارچه و پویایی برای مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور می‌تواند اتفاقات پیچیده را با تشخیص روابط بین عناصر حیاتی ساده و میزان موفقیت برنامه جانشین‌پروری را در شرایط مختلف تسهیل کند؛ بنابراین، در این پژوهش دو هدف کلی دنبال شد: ۱- طراحی الگویی که بتواند میزان موفقیت سیستم جانشین‌پروری کارکنان را با توجه به زیرسیستم‌های مدیریت منابع انسانی پیش‌بینی و با تخمین قریب به یقین میزان موفقیت را اعلام کند. ۲- طراحی نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور که سبب هم‌افزایی این نظام شود و انسجام بیشتری به فعالیت‌های آن بخشد. برای حل این مسائل و طراحی الگوی پویایی که قابلیت تعمیم‌پذیری بالایی داشته باشد، از روش‌های کیفی و کمی به‌صورت همزمان استفاده شد. براساس یافته‌های پژوهش الگوی در نظر گرفته‌شده برای نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری (جذب و استخدام، آموزش، ارزیابی عملکرد و جبران خدمات) شامل پنج مضمون اصلی است. گام اول، توجه به شایستگی‌هاست. حرکت در مسیر تحقق اهداف سازمانی در گرو برخورداری و تربیت نیروی انسانی شایسته و توانمند به‌ویژه در سطح مدیریتی است. حفظ و پیگیری تحولات در وظایف و کارکردهای منابع انسانی، مستلزم آن است که متخصصان منابع انسانی مجموعه جدیدی از شایستگی‌ها را برای تکمیل نقش‌ها و مسئولیت‌های در حال تغییر خویش کسب کنند. گام بعدی در نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور، توجه به آینده‌نگری است. می‌توان به مزایای شاخص آینده‌نگری در استخدام، توسعه و جابه‌جایی استعدادهای موردنیاز سازمان برای رویارویی با تقاضای آینده، استفاده مناسب‌تر از کارکنان، آموزش دوباره کارکنان هم‌جهت با تغییر نیازهای سازمانی، دستیابی به موضوعات حیاتی منابع انسانی در یک مسیر سازماندهی شده و یکپارچه، تعیین الزامات آینده منابع انسانی

در زمینه کمک به آنها، دستیابی به نیروی کار متنوع و تشخیص و بهره‌برداری از منابع بیرونی مناسب توجه کرد. پس از آینده‌نگری، توجه به جامعیت قرار دارد. مدیریت منابع انسانی رویکردی راهبردی به فرایندهای مرتبط در زمینه دستیابی به تعهد منابع کلیدی سازمان و بهره‌گیری بهینه از آن دارد؛ ازاین‌رو، ضمن لزوم داشتن نگاه تخصصی به حوزه منابع انسانی و ایجاد و پرورش نیروی انسانی ماهر در سازمان، ضروری است بررسی جامع چالش‌های موجود این حوزه و تدوین راهبردهای آن همسو با راهبردهای کلان تمامی فرایندهای مرتبط (جذب و استخدام، انگیزش و جبران خدمت، آموزش مؤثر و ...) با رویکرد حفظ ارتباط و یکپارچگی و با هدف اثربخشی هرچه بیشتر، بازنگری و در قالب نظام جامعی در سازمان مستقر شود. گام بعدی توجه به عدالت است. از آنجا که مدیریت منابع انسانی مستلزم تصمیم‌گیری‌ها و رایزنی‌هاست که به‌طور مستقیم بر کارکنان یعنی مهم‌ترین منابع سازمان تأثیر می‌گذارد، مدیران منابع انسانی همیشه با مسئله عدالت کارکنان روبه‌رو هستند. اقدام بعدی در مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور، انعطاف‌پذیری است. در دهه اخیر، تغییرات بسیار زیادی در بازارهای جهانی ایجاد شده است؛ به‌طوری که نیاز به سازگاری و تطابق با فناوری‌های جدید و تمرکز بر کیفیت محصولات و پاسخگویی به مسئولیت‌پذیری در برابر بازار، در شرکت‌ها به‌سرعت در حال افزایش است.

با توجه به الگوی ارائه‌شده می‌توان نتایج زیر را به‌منزله نتایج مستخرج از الگو بیان کرد:

- کارکردهای چهارگانه مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور شامل جذب و استخدام، آموزش، ارزیابی عملکرد و جبران خدمات است. یانگ و لین (2009)، سارین (2018) و فشارکی و صحت (2018) نیز این چهار کارکرد را با عنوان اقدامات مدیریت منابع انسانی به کار برده‌اند.
- ضرایب استانداردشده الگو بیان‌کننده آن است که به

در ۵ مضمون اصلی (شایستگی، آینده‌نگری، جامعیت، عدالت و انعطاف‌پذیری) از مؤلفه‌های مهم نظام جذب و استخدام شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری اهمیت ویژه‌ای دارند. از میان این ۵ مضمون، آینده‌نگری دارای بیشترین تأثیر در نظام جذب و استخدام شایسته‌محور است (۰/۸۷). یکی از اهداف جذب و به‌کارگماری تضمین این مسئله است که سازمان پیوسته تعداد مناسب و در عین حال باکیفیتی از کارکنان را در جای مناسب و زمان مناسب برای انجام موفقیت‌آمیز در اختیار داشته باشد.

- براساس نتایج حاصل از تحلیل داده‌های گردآوری‌شده در این پژوهش، مهم‌ترین شاخص‌های اصلی در نظام آموزش شایسته‌محور در بانک صادرات ایران برگزاری دوره‌های آموزشی متناسب با نیازسنجی انجام شده، ایجاد تغییرات رفتاری پایدار در کارکنان، ارزش‌دادن به دانش و فراگیری در سازمان، ارائه بازخورد به مربیان آموزشی، انتخاب روش مناسب آموزش متناسب با محتوای دوره، پرداخت پاداش متناسب با یادگیری، سنجش اثربخشی دوره‌های آموزشی، سرمایه‌گذاری و تخصیص منابع مالی لازم، بهبود توانایی کارکنان در پاسخگویی به تقاضاهای تغییرپذیر محیطی و ... است. نتایج به‌دست‌آمده با نتایج طوطیان و همکاران (۱۳۹۹) و هوانگ (۲۰۰۱) همسوست.

- نتایج کدگذاری و تحلیل محتوا نشان داد ۲۵ کد آزاد در ۵ مضمون اصلی (شایستگی، آینده‌نگری، جامعیت، عدالت و انعطاف‌پذیری) از مؤلفه‌های مهم نظام آموزش شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. از میان این ۵ مضمون، شایستگی دارای بیشترین تأثیر در نظام آموزش شایسته‌محور کارکنان است (۰/۹۵). در این زمینه، یکی از مراحل فرایند نظام آموزش شایسته‌محور، تعیین الگوی شایستگی است که اولین و مهم‌ترین گام در طراحی برنامه‌های آموزشی است (Byham et al., 2002).

- براساس نتایج حاصل از تحلیل داده‌های گردآوری‌شده

ازای یک واحد تغییر در نظام جذب و استخدام شایسته‌محور، آموزش شایسته‌محور، ارزیابی عملکرد شایسته‌محور و جبران خدمات شایسته‌محور، به ترتیب ۰/۷۰، ۰/۷۱، ۰/۸۴ و ۰/۸۸ واحد تغییر در مدیریت جانشین‌پروری مشاهده خواهد شد. از آنجا که این مقادیر مثبت‌اند، روابط مستقیم است. به عبارت دیگر، با افزایش هریک از ابعاد نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور با استقرار مدیریت جانشین‌پروری در بانک صادرات ایران، میزان ضریب استاندارد مدنظر در جهت مثبت افزایش خواهد یافت. این بدان معنی است که توجه به مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور برای دستیابی و استقرار جانشین‌پروری ضروری است.

- براساس نتایج بین مؤلفه‌های نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور، نظام جبران خدمات شایسته‌محور بیش‌ترین تأثیر را بر متغیر وابسته (مدیریت جانشین‌پروری) نسبت به سایر ابعاد نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور دارد. بعد از آن میزان اثرگذاری مؤلفه‌های دیگر نظام مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور به این ترتیب است: نظام ارزیابی عملکرد شایسته‌محور، نظام آموزش شایسته‌محور، نظام جذب و استخدام شایسته‌محور.

- براساس نتایج حاصل از تحلیل داده‌های گردآوری‌شده در این پژوهش مهم‌ترین شاخص‌های اصلی در نظام جذب و استخدام شایسته‌محور در بانک صادرات ایران، وجود معیارهای عینی جذب و استخدام، توانایی شناسایی قابلیت‌ها و استعدادهای متقاضیان استخدام، قابلیت پیش‌بینی عملکرد متقاضی در شغل، وجود تجزیه و تحلیل شفاف و مدون شغل، طبقه‌بندی مناسب شایستگی‌های موردنیاز مشاغل، اولویت‌بندی منافع سازمانی بر منافع فردی، مسیر شغلی مشخص و شفاف، تعیین کمیت و کیفیت نیروهای انسانی موردنیاز سازمان و ... است. نتایج به‌دست‌آمده، با نتایج پژوهش طوطیان و همکاران (۱۳۹۹) و هوانگ (۲۰۰۱) همسوست.

- نتایج کدگذاری و تحلیل محتوا نشان داد ۲۲ کد آزاد

از مجموع آنچه بیان شد، می‌توان نتیجه گرفت که نقش مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور در حوزه بانکداری اهمیت بسیاری در بهبود عملکرد سازمان و استقرار مدیریت جانشین‌پروری دارد. لازمه اجرای موفقیت‌آمیز برنامه‌های جانشین‌پروری پیوند مناسب میان مدیریت منابع انسانی با جانشین‌پروری است و پیاده‌سازی آن بدون اقدامات منابع انسانی کاری بی‌نتیجه خواهد بود؛ در واقع، در صورتی که ارتباط منطقی و صحیح میان این دو برقرار نشود، برنامه جانشین‌پروری با شکست روبه‌رو خواهد شد. استقرار مدیریت جانشین‌پروری و حاکمیت منطق شایسته‌سالاری در انتخاب، آموزش، ارزیابی عملکرد و جبران خدمات سبب می‌شود کارکنان از لحاظ روانی در یک دایره امنیتی قرار بگیرند. بدین معنا که از این امر اطمینان حاصل می‌کنند که نظام منابع انسانی بر پایه شایستگی‌ها بنا شده است که در صورت داشتن شایستگی و قابلیت کار، بانک به راحتی ارتقای آنها را می‌پذیرد و بدون دلیل آنها را از دایره فعالیت سازمانی خارج نمی‌کند که این امر می‌تواند سبب انگیزش و ابزار برای ارتقای بهره‌وری سازمانی محسوب شود.

با توجه به آنچه بیان شد، الزام توجه به شایستگی‌های هریک از زیرسیستم‌های مدیریت منابع انسانی و به دنبال آن استقرار جانشین‌پروری در صنعت بانکداری در ایران ضروری است؛ بنابراین، با توجه به ۵ مضمون در نظر گرفته‌شده برای تقویت و بسترسازی لازم در زمینه پیاده‌سازی سیستم مدیریت منابع انسانی با رویکرد جانشین‌پروری پیشنهادهای زیر مطرح می‌شود:

- **تمرکز بر نظام جذب و استخدام شایسته‌محور:** بانک از طریق توجه به شایستگی‌ها (از جمله توانایی شناسایی قابلیت‌ها و استعدادهای متقاضیان استخدام، قابلیت پیش‌بینی عملکرد متقاضی در شغل و به عبارتی تخمین روند شغلی، طبقه‌بندی مناسب شایستگی‌های مورد نیاز مشاغل)، توجه به آینده‌نگری (از جمله تعیین کمیت و کیفیت نیروی انسانی

در این پژوهش، مهم‌ترین شاخص‌های اصلی در نظام ارزیابی عملکرد شایسته‌محور در بانک صادرات ایران، تعیین حد نصاب پذیرفتنی برای شاخص‌های ارزیابی عملکرد، هم‌راستایی شاخص‌ها و اهداف ارزیابی عملکرد، آگاهی کارکنان از شاخص‌های ارزیابی عملکرد، توجه به کرامت انسانی، تناسب شاخص‌ها با شغل سازمانی و عملکرد جایگاه کارکنان و ... است.

- نتایج کدگذاری و تحلیل محتوا نشان داد ۲۴ کد آزاد در ۵ مضمون اصلی (شایستگی، آینده‌نگری، جامعیت، عدالت و انعطاف‌پذیری) از مؤلفه‌های مهم نظام ارزیابی عملکرد شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. از میان این ۵ مضمون، جامعیت دارای بیشترین تأثیر در نظام ارزیابی عملکرد شایسته‌محور کارکنان است (۰/۹۶). نتایج این بخش از پژوهش با مطالعات طوطیان و همکاران (۱۳۹۹) و هوانگ (۲۰۰۱) مطابقت دارد.

- براساس نتایج حاصل از تحلیل داده‌های گردآوری‌شده در این پژوهش، مهم‌ترین شاخص‌های اصلی در نظام جبران خدمات شایسته‌محور در بانک صادرات ایران، تناسب پاداش با نیازهای کارکنان، مکفی‌بودن یا تناسب پرداخت با شایستگی‌های کارکنان، حمایت از حقوق کارکنان، ساختارمندکردن سیستم جبران خدمات، توجه به شأن اجتماعی و احترام به کارکنان، جذب و حفظ و توسعه استعدادهای سازمان، شفافیت و ... است.

- نتایج کدگذاری و تحلیل محتوا نشان داد ۲۵ کد آزاد در ۵ مضمون اصلی (شایستگی، آینده‌نگری، جامعیت، عدالت و انعطاف‌پذیری) از مؤلفه‌های مهم نظام جبران خدمات شایسته‌محور با رویکرد جانشین‌پروری از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. از میان این ۵ مضمون، آینده‌نگری دارای بیشترین تأثیر در جبران خدمات شایسته‌محور کارکنان است (۰/۹۴). نتایج این بخش از پژوهش با مطالعات طوطیان و همکاران (۱۳۹۹) و هوانگ (۲۰۰۱) مطابقت دارد.

موردنیاز، تشکیل خزانه‌های استعداد و بهینه‌سازی گسترش استعدادها، برنامه‌ریزی بلندمدت نیروی انسانی)، توجه به جامعیت (ازجمله: توجه به هم‌راستایی بین ارزش‌های فرد و سازمان، ایجاد زمینه رشد و ارتقای کارکنان)، توجه به عدالت (ازجمله: عدالت‌محوری و پرهیز از تنگ‌نظری‌ها و نگرش‌های سلیقه‌ای و غیرحرفه‌ای) و در نهایت، توجه به انعطاف‌پذیری (ازجمله: استفاده از شیوه‌های مختلف و به‌روز کارمندیابی متناسب با نیازهای سازمان و بازنگری دوره‌ای و اصلاح ضوابط و فرایندهای جذب و استخدام)، اقدام به ایجاد نظام جذب و استخدام شایسته‌محور مطلوب کند.

- **تمرکز بر نظام آموزش شایسته‌محور:** بانک از طریق توجه به شایستگی‌ها (ازجمله برگزاری دوره‌های آموزشی متناسب با نیازسنجی صورت‌گرفته، ارزش‌دادن به دانش و فراگیری در بانک، ارائه بازخورد به مربیان آموزشی، پرداخت پاداش متناسب با یادگیری، سنجش اثربخشی دوره‌ها)، توجه به آینده‌نگری (ازجمله تأمین بودجه آموزشی موردنیاز، ایجاد شرایط تسهیم دانش و تجارب بین کارکنان، اشتراک اطلاعات و دانش و تجربه و مستندسازی تجربیات)، توجه به جامعیت (ازجمله: گذراندن دوره‌ها براساس رعایت پیش‌نیازهای دوره، تناسب زمان دوره‌های آموزشی با محتوای آموزش)، توجه به عدالت (ازجمله: عدالت آموزشی که توجه به اصل شمول و فراگیربودن آموزش است، ایجاد فرصت به فراگیران برای به‌کارگیری آموخته‌های جدید) و در نهایت، توجه به انعطاف‌پذیری (ازجمله: بازنگری دوره‌ای و اصلاح محتوا و سرفصل‌های آموزشی، قابلیت سازگاری آموزش‌ها با محیط متغیر) اقدام به ایجاد نظام آموزش شایسته‌محور مطلوب کند.

- **تمرکز بر نظام ارزیابی عملکرد شایسته‌محور:** بانک از طریق توجه به شایستگی‌ها (ازجمله وجود شاخص‌ها و معیارهای عینی ارزیابی عملکرد، بازخورد نتایج ارزیابی به کارکنان به‌طور اختصاصی و منظم و مستمر، آگاهی کارکنان از شاخص‌های ارزیابی عملکرد)، توجه به آینده‌نگری (ازجمله

بهبود توانایی کارکنان در پاسخگویی به تقاضاهای تغییرپذیر محیطی، توانایی پیش‌بینی شاخص‌های آینده ارزیابی عملکرد با توجه به تغییرات شرایط محیط کار)، توجه به جامعیت (رویکرد همه‌جانبه شامل ارزیابی ۳۶۰ درجه، جامع و فراگیر، هماهنگی بین راهبردهای نظام ارزیابی عملکرد با سایر راهبردهای منابع انسانی و بانک، آموزش ارزیابان) توجه به عدالت (ازجمله: گرفتن تصمیمات پرسنلی مبتنی بر نتایج ارزیابی عملکرد) و در نهایت، توجه به انعطاف‌پذیری (ازجمله: بازنگری دوره‌ای و اصلاح شاخص‌های ارزیابی عملکرد، سازگاری شاخص‌های ارزیابی عملکرد با الزامات محیطی) در ایجاد نظام ارزیابی عملکرد شایسته‌محور گام مؤثری را بردارد.

- **تمرکز بر نظام جبران خدمات شایسته‌محور:** بانک از طریق توجه به شایستگی‌ها (ازجمله مکفی بودن یا تناسب پرداخت با شایستگی‌های کارکنان، تناسب پاداش با نیازهای کارکنان)، توجه به آینده‌نگری (ازجمله سرمایه‌گذاری و تخصیص منابع مالی لازم برای تأمین نیازهای فعلی و آینده کارکنان، درک دقیق و کامل از وضعیت و جایگاه فعلی، توانایی پیش‌بینی نیازهای آینده کارکنان) توجه به جامعیت (هماهنگی بین راهبردهای نظام جبران خدمات با سایر راهبردهای منابع انسانی و سازمان، برنامه حمایتی مدیران)، توجه به عدالت (ازجمله: توجه به سطوح پرداخت خارج از سازمان یا همان برابری‌های بیرونی، پرداخت براساس عملکرد و میزان حرفه‌ای‌گرایی، منصفانه‌بودن پرداخت یا تناسب پرداخت با میزان و رودی افراد) و در نهایت توجه به انعطاف‌پذیری (ازجمله: تنوع مزایا و خدمات رفاهی، توجه به نوسانات محیط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و ...، توازن میان کار و زندگی کارکنان) در ایجاد نظام جبران خدمات شایسته‌محور گام مؤثری را بردارد.

محدودیت‌های پژوهش

- از مهم‌ترین محدودیت‌های این پژوهش و همچنین سایر

(ره)، فصلنامه تحقیقات مدیریت آموزشی، ۱۱(۴۲)،

۸۱-۱۰۲

- Ahmadi, A., Abzari, M., Nasr, I. A., & Safari, A. (2018). The impacts of learning strategies and creativity on knowledge workers innovation in Iranian knowledge-based firms. *International Journal of Business Innovation and Research*, 17, 378-393.
- Almessabi, B. N. A. A. (2017). *Critical factors in leadership succession planning: securing the human resources future for government organisations in the abu dhabi emirate*. UAE (Doctoral Dissertation). Southern Cross University.
- Bohloul, M., Mittas, N., Kakarontzas, G., Theodosiou, T., Angelis, L., & Fathi, M. (2017). Competence assessment as an expert system for human resource management: a mathematical approach. *Expert Systems with Applications*, 70, 83-102.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2), 77-101.
- Brown, L., George, B., & Mehaffey-Kultgen, C. (2018). The development of a competency model and its implementation in a power utility cooperative: an action research study. *Industrial and Commercial Training*, 50 (3), 123-135.
- Byham, W. C. Nelson, G. & Pease, M. (2002). Cultivating leaders with an acceleration pool. *Health Forum Journal*, 43 (5), 28-30.
- Crane, B., & Hartwell, C. J. (2019). Global talent management: a life cycle view of the interaction between human and social capital. *Journal of World Business, Elsevier*, 54 (2), 82-92.
- Collings, D. G., & Mellahi, K. (2009). Strategic talent management: a review and research agenda. *Human Resource Management Review*, 19 (4), 304-311.
- Diya, V. R., & Mansor, M. (2019). Review of history succession planning: replacement planning, talent management and workforce planning. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 9 (9), 1298-1303.
- Ferrari, F. (2019). In the mother's shadow: exploring power dynamics in family business succession. *Gender in Management*, 34 (2), 121-139.
- Fesharaki, F. & Sehhat, S. (2018). Islamic human resource management (ihrm) enhancing organizational justice and employees' commitment: case of a qard al-hasan bank in Iran. *Journal of Islamic Marketing*, 9 (1), 204-218.
- Goldman, E., & Scott, A. R. (2016). Competency models for assessing strategic thinking. *Journal of Strategy and Management*, 9 (3), 258-280.
- Groves, K. S. (2007). Integrating leadership

پژوهش‌هایی که به روش کیفی صورت می‌گیرند، وجودنداشتن قابلیت تعمیم یافته‌ها به سایر جوامع آماری مشابه است. همچنین می‌توان ادعا کرد که یافته‌های بخش کیفی پژوهش حاضر را نمی‌توان به زمان آینده نیز تعمیم داد.

- جامعه آماری این پژوهش، محدود به بانک صادرات ایران استان اصفهان است؛ در صورتی که پژوهشگر به سایر مدیریت شعب استان‌ها دسترسی داشت، ممکن بود ابعاد گسترده‌تری برای الگوی پیشنهادی مدیریت منابع انسانی شایسته‌محور یافت شود.

- در حالت کلی، مسائل سازمانی از دیدگاه انسانی مفاهیمی انتزاعی و ذهنی‌اند؛ به همین دلیل، بسیاری مواقع جداکردن مرز میان واقعیت و خیال دشوار می‌شود. در این پژوهش نیز باید این نکته را مدنظر داشت که ممکن است کارکنان در پاسخگویی به سؤالات پرسش‌نامه نتوانسته باشند به‌طور کامل از پیش‌فرض‌های ذهنی خود رهایی یابند و تنها ادراکات ذهنی خود را به منزله واقعیت موجود بیان کرده باشند؛ البته پژوهشگر امیدوار است استفاده همزمان از دو روش کیفی و کمی در تحلیل اطلاعات و حجم بالای نمونه از میزان این محدودیت کاسته باشد. با وجود این، این امر یکی از محدودیت‌های پژوهش حاضر است.

منابع

- احمدی، ع؛ صدرمنصوری، س؛ درویش، ح. و رج بیگی، م. (۱۳۹۸). «شناسایی شایستگی‌های مدیریتی در فرایند استعدادیابی؛ مورد مطالعه: صنعت نفت ایران»، مدیریت منابع انسانی در صنعت نفت، ۱۰(۳۹)، ۹۶-۶۳.
- طوطیان، ص؛ اصغری، ح. و رستمی، م. (۱۳۹۹). «ارائه الگوی موانع جانشین‌پروری با رویکرد آمیخته در ستاد فرماندهی ناجا»، دانش/انتظامی، ۲۲(۲)، ۱۷۳-۲۰۰.
- محمودی، ف؛ بهلولی، ن؛ بیکزاده، ج. و رحیمی، غ. (۱۳۹۸). «ارائه الگوی فرایندی جانشین‌پروری به روش تئوری داده‌بنیاد؛ مورد مطالعه: کمیته امداد امام خمینی

- indian msm-fobes: a study based on managerial-role employees. *Global Business Review*, 15 (3), 517-530
- Yang, C. C., & Lin, C. Y. Y. (2009). Does intellectual capital mediate the relationship between hrn and organizational performance? perspective of a healthcare industry in taiwan. *The International Journal of Human Resource Management*, 20 (9), 1965-1984.
- development and succession planning best practices. *Journal of Management Development*, 26 (3), 307-319.
- Helton, K., & Jackson, R. (2007). Navigating pennsylvania's dynamic workforce: succession planning in a complex environment. *Public Personnel Management*, 36 (4), 335-347.
- Huang, T. C. (2001). Succession management systems and human resource outcomes. *International Journal of Manpower*, 22 (8), 736-747.
- Karimi, A., Teimouri, H., Shahin, A., & Barzoki, A. S. (2019). Identification and ranking of competency-based recruitment system criteria: an empirical case study. *Int. Journal Learning and Intellectual Capital*, 16 (1), 21-39.
- Khayer Zahed, R., Teimouri, H., & Barzoki, A. S. (2021). Designing a model of strategic training system with talent management approach: the case of Iranian National Tax Administration. *Int. Journal Business Innovation and Research*, 24 (4), 593-609.
- Kim, Y. (2006). *Measuring the value of succession planning and management: A qualitative study of U.S affiliates of foreign multinational companies (Doctoral dissertation)*. The Pennsylvania State University.
- Kurz, R., & Bartram, D. (2002). Competency and individual performance: modeling the world of work. In I. T. Robertson, M. Callinan & D. Bartram (Eds.), *Organizational Effectiveness: The Role of Psychology* (pp. 227-255). Chichester, UK: Wiley.
- Lara, F. J., Mogorron-Guerrero, H., & Ribeiro-Navarrete, S. (2020). Knowledge of managerial competencies: cross-cultural analysis between american and european students. *Economics Research*, 33 (1), 2059-2074.
- Liu, X. & Atinc, G. (2021). CEO selection, reference setting and postsuccession strategic change. *Management Decision*, 59 (2), 258-284.
- Mattar, D. M. (2020). The culmination stage of leadership succession. *Journal of Organizational Change Management*, 33 (7), 1355-1373.
- Robles, M. M. (2012). Executive perceptions of the top 10 soft skills needed in today's workplace. *Business Communication Quarterly*, 75 (4), 453-465.
- Sareen, D. B. (2018). Relationship between strategic human resource management and job satisfaction. *International Journal of Current Research in Life Sciences*, 7 (03), 1229-1233.
- Seemiller, C. (2018). A competency-based model for youth leadership development. *Journal of Leadership Education*, 17 (1), 56-72.
- Sudhir, K. J. (2014). Business succession planning in

<https://jas.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Applied Sociology

E-ISSN: 2322-343X

Vol. 33, Issue 2, No.86, Summer 2022, pp. 93-116

Received: 11.10.2021

Accepted: 25.01.2022

Research Paper

The Relationship between the Economic Action Pattern and Resilience in the Face of Crisis

Mojtaba Mirzaie

Ph.D. Student in Economic Sociology and Development, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
m_mirzaie1990@yahoo.com

Mahdi Kermani

Assistant Professor, Department of Social Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
m-kermani@um.ac.ir

Gholamreza Sedighourae

Assistant Professor, Department of Social Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
sedighourae@um.ac.ir

Ahmadreza Asgharpour Masouleh

Assistant Professor, Department of Social Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
asgharpour@um.ac.ir

Introduction

After the 2008 crisis, the concept of resilience was introduced as one of the most important key factors in reducing vulnerability to crises. After this period, studies were more intensively done around this concept, to which special attention was paid in social sciences and sociology. Yet, studying the concept of resilience and paying attention to it in different dimensions is more important to countries with a high risk. One of the most risky countries with both natural and unnatural causes is Iran, a country that frequently faces various economic shocks and crises in terms of both its geographical location and type of connection to the outside world. Each type of crisis can threaten livelihoods of families and reduce welfare in the society. Lack of attention to the concept of resilience has caused the Iranian society to undergo a crisis period in recent years. It no longer has its normal function. In such an event, people's participations in the overcoming process of crisis have decreased and the negative effects of risks have increased. Due to the high impact of resilience on enhancing social resistance and the declining trend of social harms, as well as the need for the further study of the Iranian society in this area, the present research focused on the concept of resilience despite providing its accurate description. Also, it tried to identify the extent of its impact on the economic actions of households in adverse economic conditions with regard to its current situation in various dimensions.

Materials and Methods

The current investigation was of a survey type, besides being of an applied type due to the possibility of using its results by the authorities. The statistical population of this study included all the household heads in Mashhad City in 2022. According to the statistical yearbook of 2016, this city had a population of 3001184 people and consisted of 817250 families. It should be noted that the sample individuals had the necessary dispersion to obtain valid and generalizable information and data. In other words, different social classes were sufficiently present in the sample. Using Cochran's formula, the sample size was calculated to include 399

people, which increased to 450 people so as to better allocate the sample to the subgroups of the statistical population and prevent error reduction. Finally, by removing the unusable items, the sample size was determined to consist of 427 people. Also, a proportionally allocated stratified sampling method was applied. In this way, an attempt was made to equally examine the different social classes of the households.

Discussion of Results and Conclusions

In summary, it should be noted that the subjects' economic actions were analyzed in the 3 areas of resistance, recovery,

* Corresponding author

Mirzaie, M., Kermani, M., Sedigh Ourae, G., Asgharpour, A. (2022). The relationship between the economic action pattern and resilience in the face of crisis. *Journal of Applied Sociology*, 33(2), 93-116.

and creative economic actions, the application of each of which was affected by different variables. The important point to be mentioned in this section was the household heads' tendencies to use resistance and then recovery actions. In other words, in the current situation, the heads of the households first tried to use resistance economic actions to earn a living and lead their daily lives. The majority of people sought to provide subsistence for themselves and their families on a daily basis and was less inclined to take long-term economic actions. This was understandable in our society, where most people had an income of less than 5 million tomans. By increasing the cost of living in the society, only the extended use of resistance actions could sustain household economy. The results also showed that the households tended to use economic recovery actions. This tendency, however, was more prevalent in the middle-class households. In other words, the households that were relatively better off financially tried to return to their pre-crisis conditions (recent economic turmoil and Corona epidemic) by using actions based on recovery strategies. Regarding creative actions, the results revealed that the use of these actions was increasing with the increase of the households' social class.

Creative economic activities had the highest average level in the upper classes and the lowest average level in the lower classes. This result is in line with those obtained by Royle et al. (2017). The researchers also found that by changing the social classes of the households and individuals, their types of action and economic action strategies altered. Finally, according to the results of the present study, it should be noted that paying attention to the concept of resilience can be very effective in overcoming the difficult and critical situations in societies. In addition to reducing the destructive effects of various economic shocks, resilience of any societies and their individuals provides the conditions for their growth and progress.

Keywords: Resilience, Resistance Strategy, Recovery Strategy, Individual Resilience, Head of Household

References

- Adger, W. N. (2000). Social and ecological resilience: are they related?, *Progress in Human Geography*, 24 (3), 347-364.
- Aguirre, B. E. (2006). *On the concept of resilience*, University of Delaware.
- Almedom, A. M. (2005). Resilience, hardiness, sense of coherence, and posttraumatic growth: all paths leading to light at the end of the tunnel?. *Journal of Loss and Trauma*, 10 (3), 253-265.
- Berkes, F., & Colding, J., & Folke, C. (Eds.). (2008). *Navigating social-ecological systems: building resilience for complexity and change*, Cambridge: University press.
- Breton, M. (2001). Neighborhood resiliency, *Journal of Community Practice*, 9 (1), 21-36.
- Briguglio, L., Cordina, G., Farrugia, N., & Vella, S. (2009). Economic vulnerability and resilience: concepts and measurements, *Oxford Development Studies*, 37 (3), 229-247.
- Brown, K. (2015). *Resilience, development and global change*, Routledge.
- Carpenter, S., Walker, B., Anderies, J. M., & Abel, N. (2001). From metaphor to measurement: resilience of what to what?, *Ecosystems*, 4 (8), 765-781.
- Dagdeviren, H., & Donoghue, M. (2019). Resilience, agency and coping with hardship: evidence from europe during the great recession, *Journal of Social Policy*, 48 (3), 547-567.
- Farnsworth, L. M. (2013). *An assessment of intrapersonal and interpersonal resilience factors among trans people: a literature review and quantitative investigation*, Oregon State University.
- Folke, C. (2006). Resilience: the emergence of a perspective for social-ecological systems analyses, *Global Environmental Change*, 16 (3), 253-267.
- Folke, C. (2016). Resilience (republished), *Ecology and Society*, 21 (4), 1-30.
- Gautam, Y., & Andersen, P. (2016). Rural livelihood diversification and household well-being: Insights from humla, nepal, *Journal of Rural Studies*, 44 (1), 239-249.
- Gunderson, L. H., & Holling, C. S. (Eds.). (2002). *Panarchy: understanding transformations in human and natural systems*, Island press.
- Gukurume, S. (2015). Livelihood resilience in a hyperinflationary environment: experiences of people engaging in money-burning (kubhena mari) transactions in harare, zimbabwe, *Social Dynamics*, 41 (2), 219-234.
- Harrison, E. (2013). Bouncing back? recession, resilience and everyday lives. critical social Policy, *Critical Social Policy*, 33 (1), 97-113.
- Hallegatte, S. (2014). Economic resilience: definition and measurement. *world bank Policy Research Working Paper*, (6852), 1-46.
- Holling, C. S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. annual review of ecology and systematics, *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4 (1), 1-23.
- Hatami, Y., & Zakerhaghighi, K. (2020). Evaluating the components of urban resilience in the concept and approach of transition, case study: district one of Hamedan city. *Geography and Development*, 18 (58), 155-174. (In Persian)
- Hatami Nejad, H., Farhadikhah, H., Arvin, M., & Rahim Pour, N., (2017). Investigation the dimensions influencing urban resilience using Interpretive Structural Modeling (ISM) (Case study: Ahwaz city). *Disaster Prev. Manag. Know.* 7 (1), 35-45. (In Persian)
- Hooper, L. M. (2009). Individual and family resilience: definitions, research, and frameworks felevant for all counselors, *Alabama Counseling Association Journal*, 35 (1), 19-26.
- Kapoor, S. (2010). The financial crisis-causes & cures, Friedrich-Ebert-Stiftung: EU Office Brussels.
- Keck, M., & Sakdapolrak, P. (2013). What is social resilience? lessons learned and ways forward, *Erdkunde*, 67 (1), 5-19.
- Kimhi, S., & Shamai, M. (2004). Community resilience and the impact of stress: adult response to israel's withdrawal from lebanon, *Journal of Community Psychology*, 32 (4), 439-451.
- Landau, J. & Saul, J. (2004). Facilitating family and community resilience in F. Walsh & M. McGoldrick (Eds.), *Living beyond loss: Death in the family* (pp. 285-309).
- Lowndes, V., & McCaughie, K. (2013). Weathering the perfect storm? austerity and institutional resilience in local government, *Policy & Politics*, 41 (4), 533-549.

- Mačerinskienė, I., Ivaškevičiūtė, L., & Railienė, G. (2014). The financial crisis impact on credit risk management in commercial banks. *KSI transactions on knowledge society, KSI Transactions on Knowledge Society*, 7 (1), 5-16.
- Maguire, B., & Hagan, P. (2007). Disasters and communities: understanding social resilience, *Australian Journal of Emergency Management*, 22 (2), 16-20.
- Mansouri, S., & Afghah, S. (2018). Investigating Iran's economic and social resilience with a passive defense approach. *Defense Economics*, 2(6), 73-98. (In Persian)
- Matyas, D., & Pelling, M. (2015). Positioning resilience for 2015: the role of resistance, incremental adjustment and transformation in disaster risk management policy, *Disasters*, 39 (1), 1-18.
- Mirzaie, M., Sedighuraee, G., Kermani, M., & Asgharpourmasouleh, A. (2021). Strategies for coping with economic crises: The qualitative meta synthesis of scientific articles from 2005 to 2020. *Journal of Economic & Developmental Sociology*, 10(1), 297-320. (In Persian)
- Mohammadi, T., Shakeri, A., Taghavi, M., & Ahmadi, M. (2017). Explaining the concepts, dimensions and components of economic resilience. *Basij Strategic Studies*, 20(75), 89-120. (In Persian)
- Omand, D. (2005). Developing national resilience, *The RUSI Journal*, 150 (4), 14-18.
- Pimm, S. L. (1984). The complexity and stability of ecosystems, *Nature*, 307 (5949), 321-326.
- Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2009). This time is different: eight centuries of financial folly, Princeton: University Press.
- Revilla, J. C., & Martín, P., & de Castro, C. (2018). The reconstruction of resilience as a social and collective phenomenon: poverty and coping capacity during the economic crisis, *European Societies*, 20 (1), 89-110.
- Rose, A. (2007). Economic resilience to natural and man-made disasters: multidisciplinary origins and contextual dimensions, *Environmental Hazards*, 7 (4), 383-398.
- Saja, A. A., Teo, M., Goonetilleke, A., & Ziyath, A. M. (2018). An inclusive and adaptive framework for measuring social resilience to disasters, *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 28 (1), 862-873.
- Van Bergeijk, P. A., Brakman, S., & van Marrewijk, C. (2017). Heterogeneous economic resilience and the great recession's world trade collapse, *Papers in Regional Science*, 96 (1), 3-12.
- Walker, B., & Salt, D. (2012). *Resilience thinking: sustaining ecosystems and people in a changing world*, Island press.

<http://dx.doi.org/10.22108/jas.2022.130949.2194>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20085745.1401.33.2.7.2>

مقاله پژوهشی

رابطه الگوی کنش اقتصادی و تاب‌آوری در مواجهه با بحران

مجتبی میرزائی، دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه

فردوسی مشهد، مشهد، ایران

m_mirzaie1990@yahoo.com

مهدی کرمانی ^{ID}، استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد،

مشهد، ایران

m-kermani@um.ac.ir

غلامرضا صدیق اورعی، استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی

مشهد، مشهد، ایران

sedighourae@um.ac.ir

احمد رضا اصغرپور ماسوله، استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی

مشهد، مشهد، ایران

asgharpour@um.ac.ir

چکیده

در جامعه امروزی به دلیل اوضاع خاص و تغییرات شدید و مکرر، جوامع با بحران‌ها و موقعیتی از نداشتن اطمینان مواجه می‌شوند. اوضاعی که بی‌توجهی برای مقابله با آن بخش‌های مختلف جامعه را تهدید می‌کند که از جمله آن می‌توان به کنش‌های اقتصادی مردم و خانوارها اشاره کرد. با این حال، وجود ویژگی تاب‌آوری در جامعه و داشتن جامعه‌ای تاب‌آور به شدت از اثرگذاری‌های منفی بحران‌ها می‌کاهد. باتوجه به همین مسئله، در تحقیق حاضر کوشش شده است تا شرایط تاب‌آوری جامعه ایران و اثر آن بر نوع کنش‌های اقتصادی خانوار بررسی شود. پژوهش حاضر به روش پیمایشی و با استفاده از ابزار پرسشنامه با حجم نمونه ۴۲۷ نفر در بین سرپرستان خانوار مشهدی (بالای ۱۸ سال) در سال ۱۴۰۰ انجام گرفته و از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای و تصادفی استفاده و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از نرم‌افزارهای SPSS و Smart PLS استفاده شده است. نتایج تحقیق نشان داد که بیشتر کنش‌های اقتصادی در بین سرپرستان خانوار از نوع کنش‌های اقتصادی مقاومتی است. میانگین این کنش‌ها در بین افراد مطالعه‌شده، برابر با ۴۲/۰۲ درصد است که از میانگین دو راهبرد کنشی دیگر، یعنی راهبرد بازایی و راهبرد خلاقیت بیشتر است. نتایج بیانگر این بود که در طبقات پایین، کنش‌های مقاومتی و در طبقات متوسط، کنش‌های بازایی و در طبقات بالا، کنش‌های خلاقیت بیشتری استفاده می‌شود. نتایج مربوط به الگوی معادل‌های ساختاری نیز نشان داد که تاب‌آوری فردی (ضریب $\beta = ۰/۴۳۶$) بیشترین اثرگذاری را به صورت معکوس بر کنش‌های مقاومتی داشته است. همچنین، نتایج نشان داد که جامعه بررسی‌شده به لحاظ وضعیت تاب‌آوری اوضاع مساعدی ندارد. تاب‌آوری در سطح فردی، میانگین ۵۹/۴۴ درصد، در سطح اجتماعی، میانگین ۵۱/۶۱ درصد و در سطح اقتصادی نیز میانگین ۲۶/۳۰ درصد را نشان داده است.

واژه‌های کلیدی: تاب‌آوری، راهبرد مقاومتی، راهبرد بازایی، تاب‌آوری فردی، سرپرست خانوار.

* نویسنده مسؤول

میرزائی، م.؛ کرمانی، م.؛ صدیق اورعی، غ. و اصغرپور ماسوله، ا. (۱۴۰۱). «رابطه الگوی کنش اقتصادی و تاب‌آوری در مواجهه با بحران». نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۳(۲)، ۹۳-۱۱۶.

مقدمه و بیان مسئله

با آغاز دهه اول قرن بیست و یکم بیشتر کشورهای دنیا شاهد بحران‌های بی‌سابقه اقتصادی، مالی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بوده‌اند (Mačerinskienė et al., 2014; Kapoor, 2010; Reinhart & Rogoff, 2009). به‌خصوص در سال‌های بعد از ایجاد بحران مالی ۲۰۰۸، مخاطره‌ها و تغییرات ایجادشده در حوزه اقتصادی بر سایر حوزه‌ها مثل حوزه سیاسی، زیست‌محیطی و به‌خصوص اجتماعی اثرگذار بود (میرزایی و همکاران، ۱۴۰۰). بعد از این بحران، بسیاری از کشورهای اروپایی چون اسپانیا، ایتالیا، ایرلند، پرتغال و انگلستان با اثرهای بسیار منفی مواجه شدند. اثرهایی که به شروع اقدام‌های ریاضتی در این کشورها انجامید و درنهایت، در نتیجه محرومیت‌های شدید مادی، سطح زندگی و رفاه مردم به‌شدت کاهش یافت؛ اما در همین دوره، کشورهایی چون آلمان و لهستان به‌نسبت تحت‌تأثیر این بحران قرار نگرفتند و درمقایسه با سایر کشورهای اروپایی روند عادی و گذشته خود را داشتند (Donoghue, 2019; Dagdeviren). این مسئله نشان داد که برخی کشورها درمقابل بحران‌های مختلف، میزان مقاومت متفاوتی را درمقایسه با سایر کشورها دارند؛ به‌طوری که برخی به‌طور کامل تحت‌تأثیر قرار می‌گیرند، برخی کمتر و برخی کشورها نیز از چنین شوک‌هایی اثر نمی‌پذیرند (van Bergeijk et al., 2017).

همین مسئله توجه محققان را به مطالعات تطبیقی درباره کشورهای اروپایی و اوضاع آنها در بحران اقتصادی سوق داد. در این مطالعات مفهوم تاب‌آوری یکی از مهم‌ترین عوامل کلیدی در کاهش آسیب‌پذیری درمقابل بحران‌ها معرفی شد. بعد از این دوره، مطالعات حول محور این مفهوم با شدت بیشتری صورت گرفت و علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی نیز به این مفهوم توجه خاصی کردند.

از این‌رو استفاده از مفهوم تاب‌آوری در علوم اجتماعی تا حدودی جدید است. ریشه این مفهوم در علوم طبیعی پیدا می‌شود که در آن توضیح داده شده است که چگونه افراد دربرابر

تحوالات غیرمترقبه مانند بلایا، بحران‌ها و خطرهای پاسخ می‌دهند (Holling, 1973; Berkes et al., 2008)؛ اما در علوم اجتماعی کاربرد مفهوم تاب‌آوری با افزایش اختلال‌های اجتماعی، بلایای طبیعی و رکودهای بزرگ اقتصادی که بر رفاه خانوار اثرگذار بوده، تسریع شده است و از این رویکرد به‌طور فزاینده‌ای برای درک راه‌های تحمل و غلبه بر سختی استفاده می‌شود. محبوبیت رویکرد تاب‌آوری تاحدی به‌دلیل نگاه مثبت آن به افراد در شرایط دشواری است (Lowndes & Mccaughie, 2013; Rose, 2007). رویکرد تاب‌آوری برخلاف سایر مطالعات، نشان‌دهنده این است که افراد قربانی نیستند، بلکه عاملانی هستند که قادرند اوضاع خود را کنترل کنند و وضعیت خود را بهبود بخشند (Dagdeviren, 2013; Harrison, 2019; Donoghue, 2019).

نکته مهم این است که بحران‌ها و تنش‌های پی‌درپی اقتصادی در دنیا، باعث ضرورت بحث و بررسی به نظریه‌ها و ایده‌های انعطاف‌پذیری و تاب‌آوری در زمینه‌های مختلف اقتصادی و سیاسی و البته اجتماعی را سبب شده است. به‌نحوی که بسیاری از جوامع برای دستیابی به توسعه و موفقیت، پیاده‌سازی سیاست‌های تاب‌آوری در برابر تغییرها و آسیب‌ها را در دستور کار خود قرار داده‌اند (Briguglio et al., 2009) و از آنجایی که آسیب‌ها و بحران‌های اجتماعی و درنهایت برهم‌خوردن رفاه اجتماعی، یکی از تبعات سنگین نامالایم‌های اقتصادی است، ضرورت مطالعه تاب‌آوری به امری اجتناب‌ناپذیر تبدیل شده است. با توجه به این امر، می‌توان با افزایش مقاوم‌سازی و ایجاد ثبات و سازگاری در برابر تنش‌ها، خطرهای، ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های یک جامعه را بازسازی کرد و از آنها در برابر شوک‌های پیش‌بینی نشده استفاده کرد. در این صورت، هرچه تاب‌آوری یک اجتماع بیشتر باشد، آسیب‌پذیری اجتماعی آن جامعه از بحران‌ها و تنش‌ها کاهش خواهد یافت.

مطالعه مفهوم تاب‌آوری و توجه به آن در ابعاد مختلف برای کشورهایی با مخاطره‌های زیاد، اهمیت بیشتری دارد.

یکی از مخاطره‌آمیزترین کشورها چه به لحاظ طبیعی^۱ و چه غیرطبیعی، کشور ایران است. کشوری که هم به لحاظ موقعیت جغرافیایی و هم به دلیل نوع ارتباط‌هایش با دنیای خارج، به طور مکرر با شوک‌های مختلف اقتصادی و بحران‌ها مواجهه است. بحران‌هایی که هر کدام به تهدید معیشت خانوار و کاهش رفاه افراد جامعه منتهی می‌شود.

در سال‌های گذشته نیز بی‌توجهی به مفهوم تاب‌آوری، سبب شده است جامعه ایران در دوره بحران، کارکرد نرمال خود را نداشته باشد. در چنین رخدادی، مشارکت افراد در خروج از بحران یادشده، کاهش می‌یابد و این امر به تعمیق بخشیدن اثرهای منفی مخاطره‌ها کمک می‌کند (ماهانماه برنامه، ۱۳۹۴). به عبارتی، نبود تاب‌آوری، جامعه را به سمت محدودیت‌های آن رهنمون می‌کند.

در تحقیق حاضر به دلیل ضریب زیاد اثرگذاری تاب‌آوری بر افزایش مقاومت اجتماعی و روند روبه‌کاهش آسیب‌های اجتماعی و همچنین نیاز جامعه ایران به مطالعه و بررسی بیشتر در این حوزه، کوشش شده است تا با تمرکز بر مفهوم تاب‌آوری باوجود ارائه توصیف دقیقی از وضعیت موجود مفهوم تاب‌آوری در ابعاد مختلف در جامعه مدنظر، میزان اثرگذاری آن بر کنش‌های اقتصادی خانوارها در شرایط نامطلوب اقتصادی، بررسی شود.

تاب‌آوری

درباره مفهوم تاب‌آوری، رویکردهای مفهومی متنوعی مطرح شده است. در بسیاری از متون، بیشتر تاب‌آوری را به عنوان بازگشت به عقب و یا بازگشت به عملکرد قبل از بحران تفسیر می‌کنند (Hooper, 2009). در این نوع نگاه، تمرکز بیشتر بر تلاش برای مقاومت در برابر تغییر و کنترل آن برای حفظ ثبات است. تاب‌آوری بیشتر منابع ذهنی، انعطاف‌پذیری و

نوآوری‌ها را برای تحول فراهم می‌کند و می‌تواند در تبدیل یک بحران به یک فرصت نیز مؤثر باشد (Folke, 2016). در مجموع، رویکردهای متنوعی درباره تاب‌آوری مطرح شده است که به طور کلی به سه دسته اصلی خلاصه می‌شوند که این رویکردها جنبه‌های مشترکی در ایستادگی، مقاومت و واکنش مثبت به فشار یا تغییر دارند.

هالینگ در قالب مفهوم تاب‌آوری، تداوم سیستم‌ها و توانایی آنها را در جذب تغییر و آشفتگی و همچنین حفظ روابط بررسی کرد (Holling, 1973). این رویکرد تاب‌آوری را توانایی بازگشت به حالت قبل می‌داند و آن را به صورت مقدار اختلالی تعریف می‌کند که یک سیستم قبل از اینکه به حالت دیگر منتقل شود، می‌تواند تحمل یا جذب کند. چنین درکی از واژه ثبات با معنای ضمنی آن تفاوت اساسی دارد (Carpenter et al., 2001). به عبارتی، ثبات وضعیتی را تشریح می‌کند که سیستم برای بازگشت به حالت تعادل پس از یک اختلال موقت در آن قرار و عنصر زمان نیز برای بازگشت به تعادل اهمیت فراوانی دارد. تغییر منطق از پایداری و ثبات به تاب‌آوری بر آن دسته از ویژگی‌هایی تأکید می‌کند که سیستم را قادر می‌سازد در اختلال و بی‌ثباتی زندگی کند و همچنین انعطاف‌پذیری و شانس ماندگاری را در سیستم افزایش می‌دهد (keck & Sakdapolrak, 2013).

بعدها اتحادیه تاب‌آوری^۲ که بر روی تاب‌آوری سیستم‌های اجتماعی-زیست‌محیطی کار می‌کند، تاب‌آوری را به منزله ظرفیت یک سیستم برای جذب آشفتگی و سازماندهی مجدد درحالی تعریف می‌کند که در تغییر است تا همچنان همان عملکرد، ساختار، هویت و بازخورد را حفظ کند. مطالعات تجربی و مفاهیم نظری این حوزه باعث شکل‌گیری الگوی فراتروریک با عنوان چرخه انطباقی^۳ شد (keck & Sakdapolrak, 2013).

چرخه انطباقی^۴ ماهیت تکاملی تاب‌آوری را توضیح

^۲ Resilience Alliance

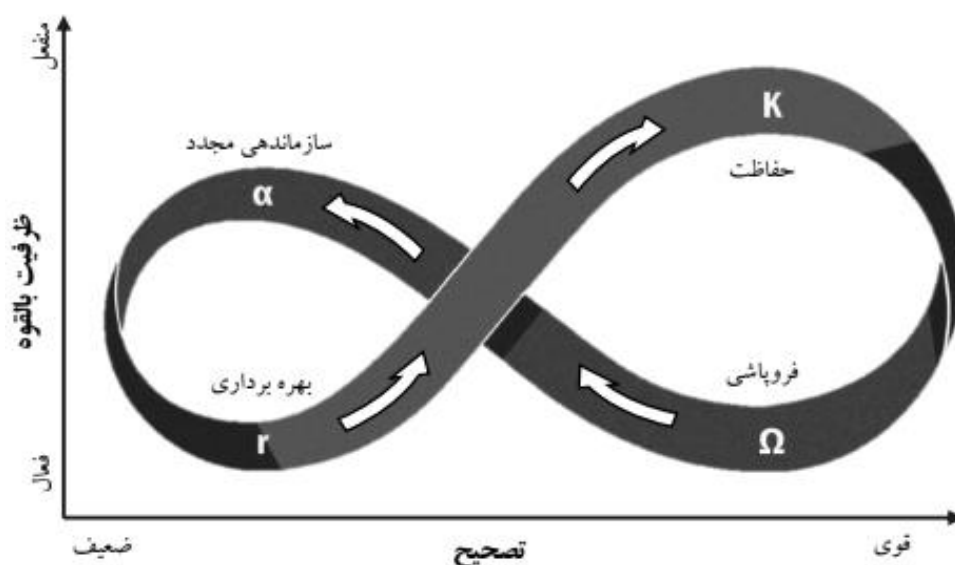
^۳ Adaptive cycle

^۴ الگوی اکتشافی که چرخه چهارفازی درونزا از سیستم‌های اجتماعی-زیست‌محیطی و سایر سیستم‌های تطبیقی پیچیده را به تصویر می‌کشد.

^۱ ایران باتوجه به موقعیت جغرافیایی و زمین‌شناسی خود، ازجمله ده‌کشور سانحه‌خیز جهان به شمار می‌رود که همواره با آسیب‌های فراوانی مواجه شده است (حاتمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۶).

اجتماعی-زیست‌محیطی که می‌تواند با یک چرخه انطباقی تاب‌آوری نشان داده شود، چهار مرحله مجزا مشخص شده است: ۱) رشد یا بهره‌برداری (r)؛ ۲) حفاظت (k)؛ ۳) فروپاشی یا رهاشدن (Ω)؛ ۴) سازمان‌دهی مجدد (α).

می‌دهد. این چرخه بین دوره‌های طولانی، تجمع و تبدیل منابع و دوره‌های کوتاه‌تر که فرصت‌هایی برای نوآوری ایجاد می‌کند، متناوب است و به‌منزله واحد اساسی برای درک رفتار سیستم‌های پیچیده از سلول‌ها تا اکوسیستم‌ها و جوامع پیشنهاد می‌شود. برای پویایی‌های اکوسیستم و سیستم

شکل ۱- چرخه انطباقی تاب‌آوری

Fig 1- Adaptive resilience cycle

درمقابل تغییر تلقی می‌کند که در آن جامعه به‌جای بازگشت ساده به حالت قبل، می‌تواند حالت جدیدی را در خود پدید آورد که در محیط موجود پایدارتر است (Matyas & Pelling, 2015). این رویکرد به تاب‌آوری، درک چگونگی واکنش یک جامعه را به تغییرات میسر می‌سازد و می‌پذیرد که تغییر اجتناب‌ناپذیر است و به‌جای اینکه تغییر را یک عامل فشار بدانند، آن را چیزی درنظر می‌گیرد که جامعه به آن برای احیا به حالت اصلی‌اش نیاز دارد (Brown, 2015).

در دومرحله نخست، ساختارها و کارکردهای سیستم شکل می‌گیرند و توسعه می‌یابند. با ادامه مرحله حفاظت، سیستم دربرابر تکانه‌های بیرونی، انعطاف کمتری خواهد داشت. درنتیجه، با بروز تنش، مرحله فروپاشی یا رهاشدگی رخ می‌دهد و سیستم به مرحله سازمان‌دهی مجدد وارد می‌شود. اگر این چرخه به‌صورت مداوم و در سلسله مراتب بالاتری در طی زمان تکرار شود و با چرخه‌های متعدد انطباقی مواجه باشیم، در اصطلاح به آن پانارشی می‌گویند (Sakdapolrak, 2013)؛ بنابراین رویکرد بازیابی از تاب‌آوری درباره توانایی جامعه برای بازگشت به گذشته است. رویکرد دیگرگونی^۱، تاب‌آوری را ظرفیت برخورد جامعه

¹ Transformation

جدول ۱- خلاصه رویکردهای مفهومی به تاب‌آوری

Table 1- Summary of Conceptual Approaches to Resilience

رویکرد	خلاصه
پایداری	این رویکرد از مطالعات اکولوژیکی بسط یافته است که تاب‌آوری را توانایی بازگشت به حالت قبل و به‌صورت مقدار اختلالی تعریف می‌کند که یک سیستم قبل از اینکه به حالت دیگری منتقل شود، می‌تواند تحمل یا جذب کند.
بازیابی	این رویکرد درباره توانایی جامعه برای بازگشت به گذشته از تغییر یا عامل فشار و برگشت به‌حالت اولیه آن است و معیار است که با زمان صرف‌شده یک جامعه برای بازیابی از تغییر اندازه‌گیری می‌شود.
گذار	بیشتر با تاب‌آوری اجتماعی و ظرفیت جامعه برای واکنش به تغییر است. به عبارت دیگر، رویکرد گذار، تاب‌آوری را عامل محرک تغییرات در جامعه معرفی می‌کند. به‌جای بازگشت ساده به‌حالت قبل، می‌تواند به‌معنای تغییر به‌حالت جدید باشد که در محیط موجود پایداری است. این رویکرد بیشتر درباره سازگاری و انطباق جوامع با حوادث است. در سیستم اجتماعی-اکولوژیک تاب‌آور، اختلال، پتانسیلی برای ایجاد فرصت برای تجربه کارهای جدید برای نوآوری و توسعه پدید می‌آورد که با مفاهیمی مانند نوسازی، احیا و خودسازماندهی همراه است.

مربوط می‌شود. مقاومت فاصله بین سطح عملکرد جامعه، قبل از بحران و یک آستانه تحمل است که فراتر از آن، جامعه قادر به بازگشت به حالت معمول خود نخواهد بود. در جوامع با مقاومت زیاد، فاصله بین عملکرد جامعه و آستانه تحمل زیاد است و برای جوامع با مقاومت کمتر این فاصله نزدیک‌تر است (Maguire & Hagan, 2007)؛ اما بازیابی به توانایی جامعه در عبور از بحران مربوط می‌شود (Kimhi & Shamai, 2004). این خاصیت از تاب‌آوری به‌طور مستقیم به ایده بازگشت جامعه به سطح عملکرد خود، قبل از بحران اشاره دارد (Berton, 2001). جامعه تاب‌آورتر، سریع و کارآمد به حالت قبل از بحران برمی‌گردد؛ در حالی که جامعه کمتر تاب‌آور، با سرعت کمتری بهبود می‌یابد یا دراصل بهبود نخواهد یافت (Aguirre, 2006)؛ البته در اینجا بهبودی مطلوب فقط بازگشت به نقطه تعادل اولیه نیست، بلکه می‌توان با سازگاری با اوضاع جدید و یادگیری از تجربه فاجعه، به سطوح بالاتری از عملکرد دست یافت. این همان ویژگی خلاقیت (دگرگونی) در مفهوم تاب‌آوری است (Kimhi & Shamai, 2004).

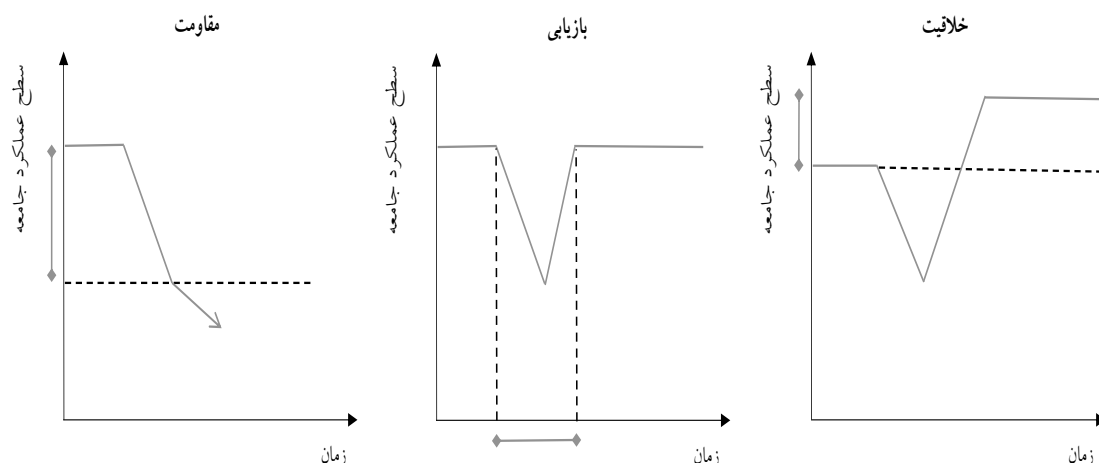
درنهایت، باید بیان کرد که تاب‌آوری در حوزه اجتماعی به‌عنوان ظرفیت یک نهاد اجتماعی (مثل خانواده، گروه، جامعه) برای برگشت یا پاسخ مثبت به ناملایم‌ها تعریف می‌شود (Almedom, 2005; Landau & Saul, 2004; Omand, 2005). در اینجا تاب‌آوری با سه ویژگی از نحوه پاسخگویی مردم به تهدیدها شناخته می‌شود: مقاومت^۱، بازیابی^۲ و خلاقیت^۳ (Kimhi & Shamai, 2004).

به فرض معین بودن حد آستانه تحمل یک جامعه، آنگونه که در شکل ۲ نشان داده شده است، مقاومت به تلاش یک جامعه برای ایستادگی در برابر یک بحران و پیامدهای آن

¹ Resistance

² Recovery

³ Creativity

شکل ۲- ویژگی‌های تاب‌آوری

Fig 2- Characteristics of social resilience

پایینی را درباره قابلیت تغییر و انطباق پس از مخاطره دارند. بر این اساس، افراد بررسی‌شده به سختی با شرایط و بحران به‌وجودآمده، کنار می‌آیند و بیشتر زمان خود را صرف انجام‌دادن امور غیرضروری و درکل ترک محل حادثه می‌کنند. نتایج، وضعیت نامطلوب جامعه آماری را در مؤلفه بازگشت به عقب پس از مخاطره نشان می‌دهد.

در تحقیق منصوری و افقه (۱۳۹۶) با بیان اینکه در دنیای کنونی جوامع در تلاطم‌ها، تغییرات و مخاطره‌های متنوع قرار می‌گیرند، پیشنهاد تحقق رشد پایدار را برای مقابله با این مخاطره‌ها، شناخت وضعیت و به کارگیری ابزارهای جدید می‌دانند. نتایج این تحقیق، وضعیت ناهمگن و خطرناک تاب‌آوری در شاخص‌های اجتماعی و اقتصادی کشور را نشان داد. به‌طوری که در بسیاری از بخش‌ها وضعیت «بی‌ثبات و بی‌تاب» ارزیابی شده است. براساس این نتایج واسطه‌گری‌های مالی، بخش ساختمان، میزان بیکاری، واردات، متوسط درآمد و مخارج خانوارهای شهری و روستایی، اقدام به خودکشی و سرقت، وضعیت بسیار نامناسبی را نشان می‌دهد.

در مطالعات خارجی نیز باید به مطالعه گوکروم^۱ (2015)،

درنهایت، باتوجه به مطالب مذکور باید در درجه اول تاب‌آوری را به‌عنوان یک ظرفیت جذب‌کننده، سازگار و تحول‌پذیر معرفی کرد و در درجات بعدی آن را به‌عنوان توانایی نهادهای اجتماعی یا فرآیندهای اجتماعی برای پیش‌بینی، پاسخگویی و بهبودی از مخاطره‌ها تعریف کرد. به هر حال، نهادها و فرآیندهای اجتماعی باید برای جلوگیری و کاهش آسیب‌های ناشی از مخاطره‌ها در آینده، به‌طور پیشگیرانه‌ای مقاوم باشند. این امر شامل توانایی‌هایی از ارزیابی ریسک، پیشگیری و آمادگی قبل از فاجعه و ظرفیت‌های جذب‌کننده، سازگار و تحول‌پذیر پس از فاجعه است.

پیشینه تجربی

به‌طور کلی، به دلیل اهمیت مفهوم تاب‌آوری و همچنین نحوه مواجهه افراد و خانوارها با بحران‌ها، مطالعات چندی در این زمینه صورت گرفته است که در ادامه بررسی خواهد شد.

در مطالعات داخلی ابتدا باید به مطالعه حاتمی و ذاکرحقیقی (۱۳۹۹) اشاره کرد. این تحقیق که با هدف ارزیابی مؤلفه‌های تاب‌آوری شهری در اوضاع بروز حوادث انجام شده است، نشان داد، افراد بررسی‌شده (۳۸۴ نفر) توانایی

¹ Gukurume

با عنوان تاب‌آوری معیشتی در یک محیط ابرتورمی در منطقه هراره در زیمبابوه اشاره کرد. نتایج این تحقیق نشان داد که در حوالی سال ۲۰۰۷ و اوج گرفتن بحران‌های بی‌سابقه اقتصادی و سیاسی که تورم بی‌سابقه‌ای را برای مردم به همراه داشت، بیشتر مردم با چالش‌های معیشتی مواجه شدند. در این دوره در کنار اینکه هر روزه بر حجم بیکاری افزوده می‌شد، دستمزد دریافتی مردم نیز بسیار ناچیز بود. در چنین شرایطی، فاجعه‌ای معیشتی عبورناپذیری ایجاد شده بود. با این حال، نکته‌ای که در این مقاله وجود دارد، وجود تاب‌آوری در بین مردم هراره برای عبور منطقی از بحران اقتصادی بود. بر این اساس، استراتژی سوزاندن پول و یا استفاده از نقل و انتقال الکترونیکی پول در مبادله‌ها، در دستور کار مردم قرار گرفت. امری که منجر به کاهش تورم و همچنین کاهش ارزش کالاهای مصرفی شد و به حفظ معیشت مردم انجامید.

مطالعه دیگری از داگدورین و دونگو^۱ (2019) با عنوان تاب‌آوری، عاملیت و مواجهه با دشواری در طی رکود بزرگ در اروپا صورت گرفته است. در این تحقیق از رویکرد تاب‌آوری در زمینه کنار آمدن با مشکلات در دوران رکود بزرگ استفاده شده است. نتایج این تحقیق به لحاظ نظری بین سه شکل مختلف از کنش در اوضاع سختی تمایز قائل شده است: جذب‌کننده، سازگار یا انطباقی و تحول‌پذیر. مطابق تحقیق، بیشتر سازوکارهای مقابله‌ای در دو گروه جذب‌کننده و سازگار قرار دارند. به علاوه، اینکه شرایط خانوادگی (درآمد و دسترسی به منابع) در نوع سازوکار مواجهه، اثر بسزایی می‌گذارد. در نهایت، نتایج نشان‌دهنده در معرض فقر قرار گرفتن بسیاری از خانواده‌های طبقه متوسط بود و اینکه سیاست ریاضت اقتصادی و همچنین کاهش هزینه‌های عمومی در این امر اثرگذار بوده است.

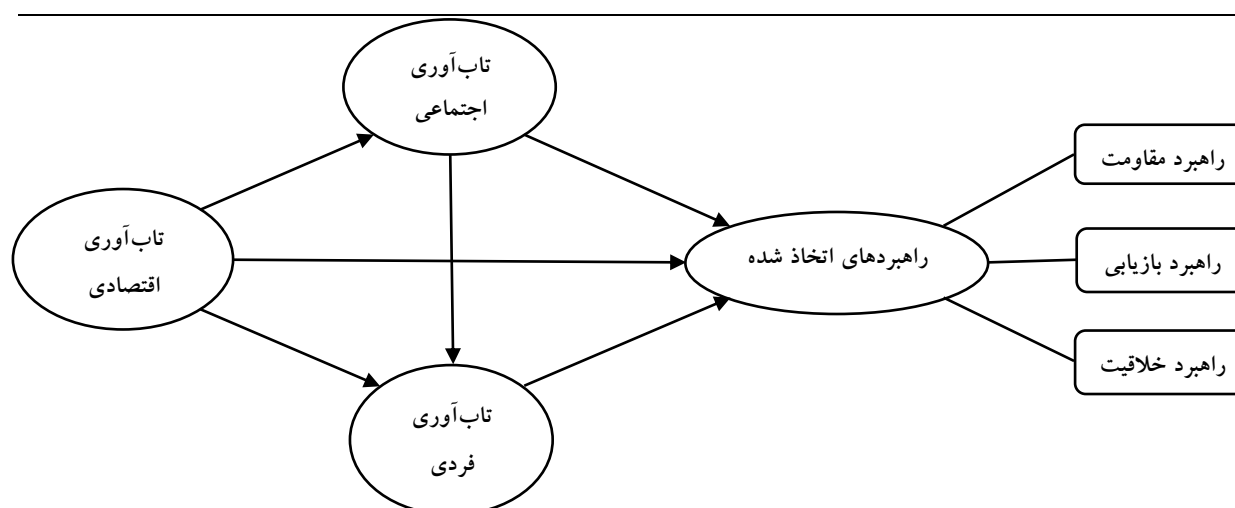
مطالعه دیگری از رویلا و همکارانش^۲ (2018) با عنوان

بازسازی تاب‌آوری به عنوان یک پدیده اجتماعی و جمعی در کشور اسپانیا صورت گرفته است. نتایج این مطالعه نشان داد که ویژگی‌های اجتماعی و جمعی بر روشی مؤثر است که کنشگران اجتماعی برای بهبودی از شرایط نامطلوب به کار می‌گیرند. نتایج همچنین بیانگر تفاوت کنش‌ها و استراتژی‌های مواجهه با بحران باتوجه به موقعیت اجتماعی افراد و خانواده‌ها نیز بود. این تحقیق همچنین نشان داد، بخش زیادی از منابع افراد از عضویت آنها در گروه‌های مختلف اعم از خانواده، انجمن‌های محلی و ... به دست می‌آید.

در جمع‌بندی مطالعات تجربی و نظری در این حوزه باید مطرح کرد که تاب‌آوری به عنوان مفهومی جدی در زمان‌های بحران شناخته می‌شود. مفهومی که توجه به آن می‌تواند اثرگذاری برنامه‌های توسعه‌ای را دوچندان کند و در زمان مخاطره‌ها، آسیب‌های ناشی از آن را در سطح خرد و کلان کاهش دهد. همین امر، نیز تحقیق حاضر را بر آن داشته است تا با طرح الگوی تحقیق زیر به مفهوم تاب‌آوری و راهبردهای مواجهه با بحران توجه ویژه‌ای شود.

¹ Dagdeviren & Donoghue

² Revilla et al.

شکل ۳- مدل تحقیق

Fig 3- Research model

روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نوع پیمایشی است و باتوجه به امکان استفاده از نتایج ارائه‌شده مسئولان، از نوع کاربردی است. جامعه آماری این پژوهش، کلیه شهروندان سرپرست خانوار شهر مشهد در سال ۱۴۰۰ است. مطابق سالنامه آماری سال ۱۳۹۵ شهر مشهد ۳۰۰۱۱۸۴ نفر جمعیت دارد و از ۸۱۷۲۵۰ خانوار تشکیل شده است. گفتنی است، که افراد نمونه پراکندگی لازم را برای دستیابی به اطلاعات و داده‌های معتبر

و تعمیم‌شدنی داشتند. به عبارتی، از طبقات اجتماعی مختلف به اندازه کافی در نمونه مدنظر حضور داشته‌اند. در این پژوهش، برای تعیین دقیق اجزای فرمول کوکران برخلاف روش‌های رایج در بین محققان (که حداکثر واریانس را ملاک قرار می‌دهند؛ یعنی ۰/۰۵) از آزمون مقدماتی با حجم نمونه ۶۰ نفر استفاده شد و واریانس فرمول کوکران به‌طور واقعی و دقیق تعیین شد.

$$n = \frac{Nt^2s^2}{Nd^2 + t^2s^2} = \frac{(817250)(3.84)(0.26)}{(817250)(0.0025) + (3.84)(0.26)} = 399.16$$

پهنه‌های برخوردار، نیمه‌برخوردار و کم‌برخوردار شهر مشهد بود که این شناخت خود نتیجه مطالعات پیش‌بینی مستقل و مشترک اعضای تیم پژوهش و همچنین شهرت عمومی مناطق مراجعه‌شده به برخورداری، نیمه‌برخوردار و یا کم‌برخوردار در اذهان عمومی است. این نحوه از نمونه‌گیری در تعمیم نتایج بسیار اثرگذار خواهد بود.

اعتبار ابزار تحقیق حاضر از نوع صوری^۱ بوده و با مراجعه به صاحب‌نظران مربوط حاصل شده است. برای محاسبه روایی، گویه‌های تحقیق نیز از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است.

درنهایت، حجم نمونه تحقیق با استفاده از فرمول کوکران ۳۹۹ نفر محاسبه شد که به دلیل اختصاص بهتر نمونه به زیرگروه‌های جامعه آماری و همچنین جلوگیری از کاهش خطا و کاهش پرسشنامه‌ها به ۴۵۰ نفر افزایش پیدا کرد. درنهایت، با حذف موارد استفاده‌نشده، حجم نمونه تحقیق ۴۲۷ درنظر گرفته شد.

روش نمونه‌گیری در تحقیق حاضر به صورت طبقه‌ای، تصادفی متناسب بوده است. بدین صورت که سعی شده است تا به طور برابر از بین طبقات مختلف اجتماعی خانوارهایی بررسی شوند. در این روش آنچه در نحوه طبقه‌بندی و توزیع نمونه‌ها، مبنای عمل قرار گرفته است، شناخت تیم پژوهش از

¹ Face validity

جدول ۲- نتایج آزمون آلفای کرونباخ

Table 2- Cronbach's alpha test results

متغیرها	تعداد گویه‌ها	تعداد کل گویه‌ها	آلفای کرونباخ
راهبرد مقاومت	۷		۰/۹۶۳
کنش‌های اقتصادی	۷	۲۱	۰/۷۳۹
راهبرد بازایی	۷		۰/۷۲۹
راهبرد خلاقیت	۳		
انسجام اجتماعی	۴		
حمایت اجتماعی	۳		
شبکه‌های اجتماعی	۷	۲۵	۰/۷۲۷
تاب‌آوری اجتماعی	۳		
مکانیسم اجتماعی	۲		
عدالت اجتماعی	۳		
باورهای اجتماعی - مذهبی	۴		
تاب‌آوری فردی	۴	۱۹	۰/۸۶۶
ساختار اقتصادی - اجتماعی	۴		
صلاحیت اجتماعی	۴		
منابع اجتماعی	۴		
انسجام خانواده	۴		
تاب‌آوری اقتصادی	۳	۴	۰/۶۶۴
صلاحیت شخصی	۴		
سبک ساختاری	۴		
-	-	-	-

گفتنی است که در تحقیق حاضر برای سنجش متغیرهای تحقیق، درکنار ابزارسازی، از مطالعات معتبر علمی استفاده شده است. برای اندازه‌گیری تاب‌آوری اجتماعی از مطالعه ساجا و همکاران^۱ (2018)، اندازه‌گیری متغیر تاب‌آوری فردی از مطالعه فارن‌ورث^۲ (2013) و برای سنجش متغیر تاب‌آوری اقتصادی از مطالعات هالی‌گیت^۳ (2014) و محمدی و همکاران (۱۳۹۶) استفاده شده است. درکنار این امر اعتبار گویه‌های متغیرهای تحقیق نیز با تحلیل عاملی تأییدی بررسی شد و گویه‌های با بارهای عاملی ضعیف از فرآیند تحلیل حذف شد. درباره تفکیک تاب‌آوری به تاب‌آوری فردی، اجتماعی و اقتصادی نیز باید بیان کرد که تاب‌آوری فردی درواقع، شرایط محقق‌شده در سطح فردی است و بینش فرد، توانایی رویارویی با مشکلات و گرفتاری‌های زندگی فردی را اندازه‌گیری می‌کند؛ درحالی که تاب‌آوری اجتماعی بینش فرد، به اوضاع اجتماعی مؤثر بر توان عمومی آحاد جامعه در

رویارویی با مسائل مختلف جاری در جامعه است. تاب‌آوری اقتصادی نیز در برگیرنده انضمامی‌ترین ادراک از تاب‌آوری حول امر اقتصادی و معیشتی در زندگی خودشان و دیگران با اوضاع مشابه است. این نوع از نگاه به مراتب شرایط مساعدتری را برای سنجش تاب‌آوری فراهم می‌سازد که تحقیق حاضر نیز بر پایه آن صورت گرفته است.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های توصیفی

براساس نتایج، میانگین سنی نمونه تحقیق ۴۶/۳۲ سال و دامنه سنی آنها ۱۸ تا ۷۰ سال است. ۹۱/۳ درصد پاسخگویان مرد و ۸/۷ درصد زن و ۸۹/۹ درصد نیز متأهل بوده‌اند. به‌لحاظ تعداد اعضای خانوار، بیشترین درصد را اعضای ۴ نفره تشکیل داده‌اند. میانگین اعضای خانوار در این تحقیق برابر با ۳/۵ است. از نظر وضعیت اشتغال سرپرستان خانوار، بیشترین درصد و فراوانی متعلق به خانوارهای یک والد شاغل با ۷۱/۷ درصد است. خانوارهای دو والد شاغل نیز با ۲۲/۲ درصد و دو والد بیکار با ۶/۱ درصد در رتبه بعدی قرار دارند.

¹ Saja

² Farnsworth

³ Hallegatte

همچنین، در بین نمونه تحقیق ۳۱/۶ درصد خود را متعلق به طبقه بالا و ۳۱/۶ درصد نیز خود را متعلق به طبقه پایین دانسته‌اند. مابقی افراد نیز بیشتر خود را در طبقات متوسط روبه پایین ارزیابی کرده‌اند. به لحاظ میزان درآمد میانگین خانوارها ۸/۵ میلیون تومان ارزیابی شده است. با این حال، بیشتر خانوارها (۴۳/۸ درصد) درآمدی کمتر از ۵ میلیون تومان دارند. از لحاظ میزان هزینه خانوار نیز میانگین برابر ۸ میلیون تومان گزارش شده است که البته ۴۷/۱ درصد افراد نیز در اینجا هزینه‌ای کمتر از ۵ میلیون تومان دارند. در تحقیق حاضر برای اندازه‌گیری متغیر کنش‌های مواجهه با بحران و ابعاد آن، از ۲۱ گویه در طیف لیکرت شش قسمتی

استفاده شده است. برای سنجش این متغیر، ابتدا مطالعه‌ای کیفی صورت گرفته است که از تحلیل‌های حاصل از آن، ابزار مورد انتظار محققان برای سنجش مفهوم مدنظر طراحی شد. در نهایت، با کمک تحلیل عاملی تأییدی و بررسی بارهای عاملی گویه‌ها، گویه‌های تحلیل‌شده و ابعاد متغیر، تعیین شد. بر این اساس، این سه عامل در مجموع ۵۸/۳۶ درصد از واریانس نمرات مقیاس مدنظر را تبیین می‌کنند. بدین ترتیب که راهبرد مقاومت با مقدار ویژه ۸/۳۳ بیشترین درصد واریانس (۳۶/۸۰)، راهبرد بازیابی با مقدار ویژه ۲/۹۸ واریانس (۱۴/۲۱) درصدی را تبیین و راهبرد خلاقیت نیز با مقدار ویژه ۱/۵۴، (۷/۳۷) درصد از واریانس کل را تبیین می‌کند.

جدول ۳- گویه‌های کنش‌های مواجهه با بحران

Table 3- Items of crisis response actions

گوینده‌ها	بار عاملی	مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد تجمعی
در ایجاد تعادل از هزینه‌های فرزندانم نیز کم کرده‌ام.	۰/۸۴۸			
بسیار پیشامده که از خانواده و دوستانم پول قرض گرفته‌ام.	۰/۸۶۵			
سطح مصرف کالاهای ضروری؛ اما گران چون گوشت و روغن و ... را کم کرده‌ایم.	۰/۹۳۸			
به تازگی تمایلی به خرید لباس نداریم و بیشتر لباس‌های قدیمی را استفاده می‌کنیم.	۰/۹۱۷	۸/۳۳	۳۶/۸۰	۳۶/۸۰
سعی می‌کنم برای دریافت کالای ارزان و تعاونی در صف‌های طولانی منتظر بمانم.	۰/۸۶۶			
در یکی دو سال اخیر خرید لوازم ارزان و خوراک ارزان (با کیفیت پایین) را بیشتر تجربه کردم	۰/۹۱۰			
یارانه و حمایت معیشتی به جزئی اصلی از تأمین نیازهای خانوادهم تبدیل شده است.	۰/۸۸۹			
در طول یکی دو سال اخیر، بسیاری افراد، سرمایه‌های خود را فروخته‌اند.	۰/۸۲۲			
در یکی دو سال گذشته، برای رفع مشکلاتم، سرمایه‌هایم را فروخته‌ام.	۰/۴۷۶			
در ماه‌های گذشته به جای پس‌انداز کردن، از آنچه پس‌انداز داشته‌ام، مشغول هزینه کردن هستم.	۰/۵۲۶			
برای تأمین هزینه‌های زندگی‌ام در دو شغل یا بیشتر مشغول به کار هستم.	۰/۵۴۸	۲/۹۸	۱۴/۲۱	۴۹/۰۶
در یکی دو سال اخیر، با این احساس درگیر بوده‌ام که درآمد نیاز خانوادهم را تأمین نمی‌کند.	۰/۸۱۰			
در یکی دو سال اخیر، تغییری در اولویت‌های زندگی‌ام ایجاد نشده است.	۰/۶۴۷			
نگذاشته‌ام شرایط موجود در جامعه روی نوع خواسته‌ها و اهدافم اثر بگذارد.	۰/۶۶۷			
سعی می‌کنم، همیشه بیشتر از حد نیازم خرید کنم (انباری خانه ما پر از کالاهای مصرفی است).	۰/۸۶۲			
در یکی دو سال اخیر، به کار خرید و فروش روی آوردم (ماشین، خونه، دلار و ...).	۰/۴۱۹			
شغل خودم را در یکی دو سال اخیر توسعه داده‌ام.	۰/۵۴۵			
بنابر آنچه دیده‌ام، باور دارم که پول درآوردن منهای روش آن، هنر است.	۰/۷۸۸	۱/۵۴	۷/۳۷	۵۸/۳۶
ایده‌ها و تجربه‌های جذابی برای درآمدزایی با فضای مجازی داشته‌ام.	۰/۸۰۱			
اگر شرایط مهیا باشد، مهاجرت یکی از گزینه‌های حل مشکلاتم است (به مهاجرت فکر می‌کنم).	۰/۸۱۷			
در دو سال اخیر، به سرمایه‌گذاری و کارهای شراکتی (تعاونی) اقدام کرده‌ام	۰/۵۸۵			

به دلیل ماهیت خاص این متغیر به عنوان متغیر وابسته تحقیق، نمی توان یک میانگین کلی از آن ارائه داد؛ بنابراین میانگین هر بُعد از این متغیر بررسی خواهد شد. درباره راهبرد مقاومت باید بیان کرد که در بین افراد مطالعه شده، بیشترین میانگین با ۴۲/۰۲ درصد است. بدین صورت که افراد بررسی شده در اوضاع کنونی بیشتر تمایل به استفاده از کنش های مقاومتی دارند. کنش هایی که بیشتر متمایل به تأمین معیشت روزانه و

تلاش برای حداقل معیشت است. درباره راهبرد بازیابی نیز باید بیان کرد که میانگین استفاده افراد مطالعه شده از آن برابر ۳۸/۱۱ درصد است. به عبارتی دیگر، افراد برای مقابله با اثرهای بحران بر زندگی آنها از این نوع کنش ها نیز استفاده کرده اند. افراد جامعه، راهبرد خلاقیت را به عنوان یکی دیگر از کنش های مطرح شده در دوره بحران، بررسی کرده اند. هر چند که میانگین پایین تری (۳۷/۵۴ درصد) دارند.

جدول ۴- یافته های توصیفی مرتبط با متغیر کنش های مواجهه با بحران و ابعاد آن

Table 4- Descriptive findings related to the variables of crisis response actions and its dimensions

متغیر	تعداد گویه	میانگین خام	میانگین درصدی	میانگین درصدی کل	مینیم	ماکزیم
راهبرد مقاومت	۷	۲۱/۷۱	۴۲/۰۲	۳۵/۷۱	۶	۴۰
راهبرد بازیابی	۷	۲۰/۳۴	۳۸/۱۱	۳۲/۳۸	۱۳	۴۲
راهبرد خلاقیت	۷	۲۰/۱۴	۳۷/۵۴	۳۱/۹۰	۸	۴۰

برای اندازه گیری متغیرهای مستقل تحقیق نیز از طیف لیکرت شش قسمتی استفاده شده است. در این قسمت تاب‌آوری اجتماعی و ابعاد آن با ۲۵ گویه سنجیده شد. در این متغیر نمره ۱۵۰، نشان دهنده بیشترین میزان تاب‌آوری اجتماعی و نمره ۲۵ نشان دهنده کمترین میزان آن است. همانطور که در جدول ۵ نشان داده شده است، میانگین این شاخص برای افراد مطالعه شده، عدد ۵۱/۶۱ درصد را نشان

می دهد که حاکی از آن است که میزان تاب‌آوری اجتماعی در جامعه از نگاه افراد مطالعه شده متوسط ارزیابی شده است. بررسی میزان تاب‌آوری اجتماعی به تفکیک ابعاد آن نیز حاکی از این است که بیشترین میانگین، مربوط به ساختار اقتصادی- اجتماعی با ۷۸ درصد و کمترین آن مربوط به انسجام اجتماعی با ۳۹/۲۰ درصد است. به عبارتی، افراد مطالعه شده، معتقدند که انسجام اجتماعی در جامعه کنونی پایین است.

جدول ۵- یافته های توصیفی مرتبط با متغیر تاب‌آوری اجتماعی و ابعاد آن

Table 5- Descriptive findings related to the social resilience variable and its dimensions

متغیر	تعداد گویه	میانگین خام	میانگین درصدی	مینیم	ماکزیم
انسجام اجتماعی	۳	۸/۸۸	۳۹/۲۰	۷	۱۴
حمایت اجتماعی	۴	۱۱/۷۹	۳۸/۹۵	۶	۲۰
شبکه های اجتماعی	۳	۱۰/۸۱	۵۲/۰۶	۴	۱۶
مکانیسم اجتماعی	۷	۲۳/۱۲	۴۶/۰۵	۱۵	۴۷
عدالت اجتماعی	۳	۱۲/۹۵	۶۶/۳۳	۷	۲۰
باورهای اجتماعی- مذهبی	۲	۷/۳۳	۵۳/۳	۳	۱۲
ساختار اقتصادی- اجتماعی	۳	۱۴/۷۰	۷۸	۶	۱۷
تاب‌آوری اجتماعی کل	۲۵	۸۹/۵۲	۵۱/۶۱	۷۰	۱۳۲

برای اندازه گیری متغیر تاب‌آوری فردی و ابعاد آن نیز از

۱۹ گویه استفاده شده است. نمره ۱۱۴ در این متغیر،

نشان‌دهنده بیشترین میزان تاب‌آوری فردی و نمره ۱۹ نشان‌دهنده کمترین میزان آن است؛ همانطور که جدول ۶ نشان می‌دهد، میانگین این شاخص برای افراد مطالعه‌شده عدد ۵۹/۴۴ درصد را نشان می‌دهد که حاکی از آن است که میزان تاب‌آوری فردی در افراد مطالعه‌شده متوسط روبه‌بالا ارزیابی شده است. بررسی میزان تاب‌آوری فردی به تفکیک ابعاد آن نیز حاکی از این است که بیشترین میانگین مربوط به سبک

ساختاری با ۷۶/۹۳ درصد و کمترین آن مربوط به صلاحیت اجتماعی با ۴۷/۰۵ درصد است آنچه در این متغیر درخور توجه است، پایین بودن میانگین صلاحیت اجتماعی افراد است که بیانگر این موضوع بوده که در افراد مطالعه‌شده، پتانسیل انجام دادن کارهای جمعی و گروهی و ایجاد شبکه‌های ارتباطی برای افراد دشوار است.

جدول ۶- یافته‌های توصیفی مرتبط با متغیر تاب‌آوری فردی و ابعاد آن

Table 6- Descriptive findings related to individual resilience variable and its dimensions

متغیر	تعداد گویه	میانگین خام	میانگین درصدی	مینیم	ماکزیم
صلاحیت اجتماعی	۴	۱۳/۴۱	۴۷/۰۵	۹	۲۰
منابع اجتماعی	۴	۱۵/۹۲	۵۹/۶	۸	۲۲
انسجام خانواده	۴	۱۵/۶۱	۵۸/۰۵	۸	۲۲
صلاحیت شخصی	۴	۱۶/۰۱	۷۰/۵	۸	۲۴
سبک ساختاری (منظم و با برنامه‌بودن)	۳	۱۴/۵۴	۷۶/۹۳	۵	۱۸
تاب‌آوری فردی کل	۱۹	۷۵/۴۷	۵۹/۴۴	۴۲	۱۰۶

برای اندازه‌گیری متغیر تاب‌آوری اقتصادی نیز از ۴ گویه استفاده شده است. نمره ۲۴ در این متغیر، نشان‌دهنده بیشترین میزان منفعت‌طلبی عمومی و نمره ۴ نشان‌دهنده کمترین میزان آن است. همانطور که در جدول ۷ نشان داده شده است،

میانگین این شاخص برای افراد مطالعه‌شده، عدد ۲۶/۳ درصد را نشان می‌دهد که حاکی از آن است که میزان تاب‌آوری اقتصادی مردم از نگاه افراد مطالعه‌شده تحقیق حاضر بسیار پایین ارزیابی شده است.

جدول ۷- یافته‌های توصیفی مرتبط با متغیر تاب‌آوری اقتصادی مردم

Table 7- Descriptive findings related to the economic resilience variable of the people

متغیر	تعداد گویه	میانگین خام	میانگین درصدی	مینیم	ماکزیم
تاب‌آوری اقتصادی مردم	۴	۹/۲۶	۲۶/۳	۴	۲۰

یافته‌های استنباطی

الگوهای معادله‌های ساختاری برای تبیین متغیرهای وابسته

برای بررسی دقیق اثرهای متغیرهای مستقل بر متغیرهای وابسته (راهبردهای مقاومتی، بازیابی و خلاقیت)، از نرم‌افزار آماری Smart PLS و الگوی معادله‌های ساختاری استفاده شده است.

در شکل ۴ الگوهای معادله‌های ساختاری راهبردهای اقتصادی ترسیم شده است. این الگوها با استفاده از نرم‌افزار اسمارت پی ال اس رسم شده است. در این الگوها درکنار

بررسی اثر متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته، می‌توان تحلیل عاملی تأییدی را برای ابعاد متغیرها نیز صورت داد. در تحقیق حاضر نیز برای ترسیم الگوی معادله‌های ساختاری ابتدا بار عاملی ابعاد متغیرهای مستقل تحقیق بررسی شد که در بیشتر متغیرها، ابعاد با بار عاملی زیاد و مناسب به متغیرهایشان تعلق داشتند. در مرحله بعد، اثر متغیرهای مستقل بر وابسته با ضرایب استانداردشده (Beta) بررسی شد.

نتایج این قسمت نشان می‌دهد که:

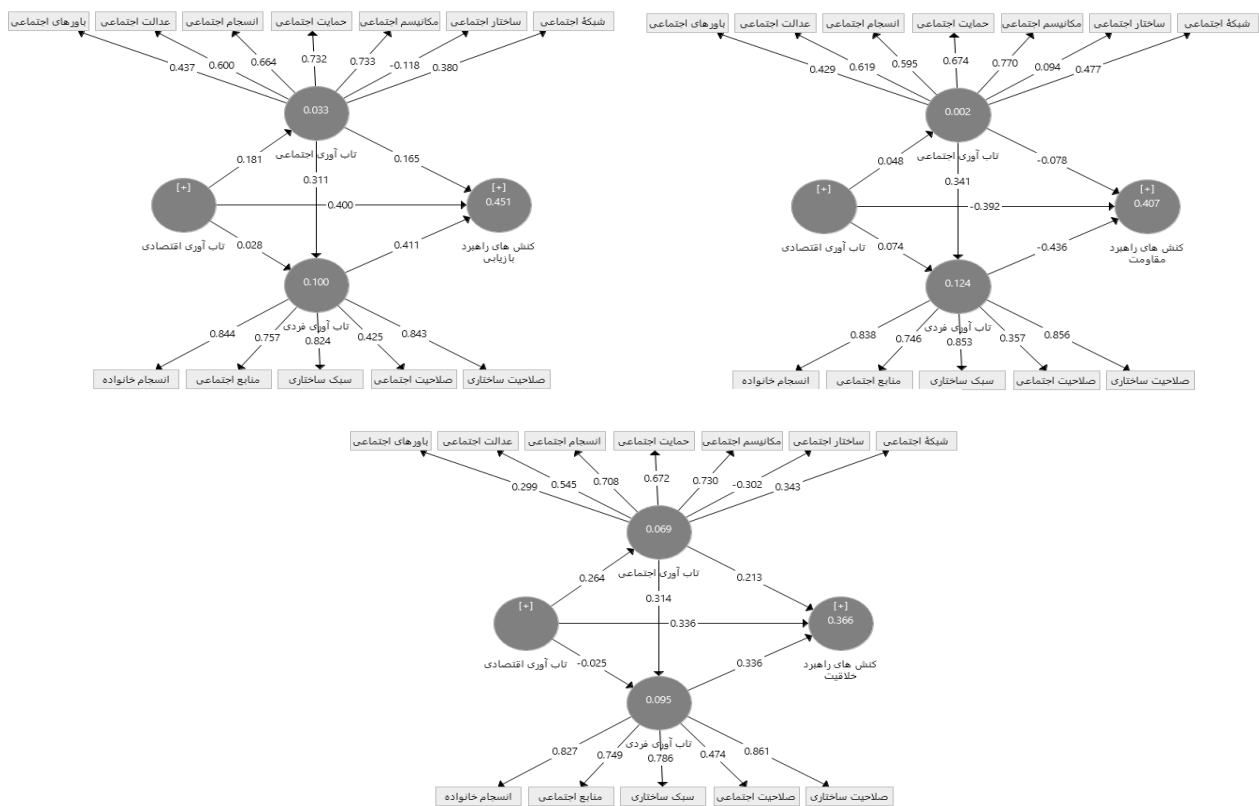
الف) در الگوی معادله‌های ساختاری مرتبط با راهبردهای

تبیین کردند. بر این اساس، متغیر تاب‌آوری فردی با ضریب $0/411$ بیشترین اثرگذاری را داشته است و بعد از آن نیز متغیر تاب‌آوری اقتصادی با ضریب $0/400$ و تاب‌آوری اجتماعی با ضریب $0/165$ قرار دارند. این نتایج بیانگر آن است که تقویت هرکدام از این متغیرها، تمایل خانوارها را به سمت کنش‌های بازایی‌کننده اقتصاد خانوار سوق می‌دهد.

ج) در الگوی معادله‌های ساختاری مرتبط با راهبردهای خلاقیت، نتایج نشان می‌دهد که هر سه متغیر مستقل، اثرگذاری معناداری را بر تبیین تغییرات متغیر وابسته داشته‌اند. این متغیرها حدود $0/36$ درصد از تغییرات متغیر راهبرد خلاقیت را نشان دادند. بر این اساس، متغیرهای تاب‌آوری فردی و تاب‌آوری اقتصادی هرکدام با ضریب $0/336$ و $0/213$ اثرگذاری معناداری را داشته‌اند. بدین صورت که تقویت هرکدام از این متغیرها، تمایل خانوارها را به سمت کنش‌های خلاقیت‌زا سوق می‌دهد.

مقاومتی، متغیرهای پیش‌بین، علی‌رغم داشتن اثرگذاری مستقیم، با سایر متغیرها نیز بر نوع کنش‌های اقتصادی مردم اثر می‌گذارند. نتایج نشان می‌دهد که این متغیرها به‌طور کلی $0/40$ درصد از تغییرات متغیر راهبرد مقاومت را تبیین می‌کنند. در این تبیین‌کنندگی، متغیر تاب‌آوری فردی با ضریب $0/436$ بیشترین اثرگذاری را داشته است. بدین صورت که افزایش در تاب‌آوری، تمایل افراد در استفاده از کنش‌های اقتصادی مقاومتی کاهش می‌یابد. همچنین، تاب‌آوری اقتصادی و اجتماعی نیز اثرگذاری معکوسی بر راهبردهای مقاومتی دارند و تقویت هرکدام از این متغیرها به کاهش استفاده و کاربرد کنش‌های مقاومتی در سطح خانوار منجر می‌شود.

ب) در الگوی معادله‌های ساختاری مرتبط با راهبردهای بازایی، نتایج نشان می‌دهد که هر سه متغیر مستقل، اثرگذاری معناداری را بر تبیین تغییرات متغیر وابسته داشته‌اند. این متغیرها حدود $0/45$ درصد از تغییرات متغیر راهبرد بازایی را

شکل ۴- الگوهای معادله‌های ساختاری راهبردهای اقتصادی

Fig 4- Structural equation models of economic strategies

در جدول ۸ نیز تعدادی از مهم‌ترین معیارهای برازش الگو و همچنین تفسیر آنها و مقدارش در الگو مفروض آمده است. به طور کلی می‌توان گفت که عمده شاخص‌های برازش الگوهای حاضر در تحقیق پذیرفتنی است

جدول ۸- شاخص‌های نیکویی برازش الگوی راهبردهای مقاومت، بازیابی و خلاقیت

Table 8- Goodness indicators of model fit of resistance, recovery and creativity strategies

راهنمای مدل‌سازی معادلات: مقادیر بار، ضرایب مسیر و ضریب همبستگی												متغیرها	
راهبرد مقاومت				راهبرد بازیابی				راهبرد خلاقیت				مقدار استاندارد	شاخص‌ها
راهبرد مقاومت	تاب‌آوری اجتماعی	تاب‌آوری فردی	تاب‌آوری اقتصادی	راهبرد بازیابی	تاب‌آوری اجتماعی	تاب‌آوری فردی	تاب‌آوری اقتصادی	راهبرد خلاقیت	تاب‌آوری اجتماعی	تاب‌آوری فردی	تاب‌آوری اقتصادی		
۰/۹۶۵	۰/۷۱۷	۰/۷۸۶	۰/۷۹۹	۰/۷۱۷	۰/۷۸۶	۰/۷۹۹	۰/۷۴۹	۰/۷۱۵	۰/۷۱۷	۰/۷۹۹	۰/۶۸۶	آلفای کرونباخ	پایایی
تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأید	تأیید	تأیید	نتیجه	
۰/۹۷۱	۰/۷۳۶	۰/۸۶۱	۰/۷۸۷	۰/۸۳۴	۰/۷۱۱	۰/۸۶۴	۰/۸۰۳	۰/۷۸۳	۰/۶۴۶	۰/۸۶۳	۰/۷۸۵	پایایی ترکیبی	روایی همگرایی
تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	نتیجه	
۰/۸۲۷	۰/۵۱۵	۰/۵۶۹	۰/۵۸۸	۰/۵۵۶	۰/۴۱۸	۰/۵۷۱	۰/۵۰۵	۰/۵۸۵	۰/۵۲۹	۰/۵۶۶	۰/۴۸۵	AVE	پایایی همگرایی
تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	پذیرفتنی	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	تأیید	نتیجه	
کمتر از	۰/۰۶۸				۰/۰۷۱				۰/۰۷۶			SRMR	پایایی همگرایی
نتیجه	تأیید				تأیید				تأیید			نتیجه	
نزدیک	۰/۷۰۸				۰/۸۷۱				۰/۸۵۶			NFI	پایایی همگرایی
به یک	تأیید				تأیید				تأیید			نتیجه	
استون	بالاتر از											استون	پایایی همگرایی
گیسر	۰/۳											گیسر	
Q ²												Q ²	
نتایج مربوط به شاخص استون گیسر نیز در تمام متغیرها اعداد پذیرفتنی را نشان می‌دهد.													

نتایج مربوط به شاخص استون گیسر نیز در تمام متغیرها اعداد پذیرفتنی را نشان می‌دهد.

۱- composite reliability

۲- میانگین واریانس استخراجی

در راهبرد بازیابی، متغیر تاب‌آوری اجتماعی بیشترین اثرگذاری غیرمستقیم را به صورت مثبت دارد در این راهبرد نیز به لحاظ اثرهای کلی، متغیر تاب‌آوری اقتصادی بیشترین اثرگذاری را دارد. بدین صورت که تقویت تاب‌آوری اقتصادی تمایل به کاربرد کنش‌های اقتصادی بازیابی‌کننده را افزایش می‌دهد. همچنین، نتایج مربوط به راهبرد خلاقیت نشان می‌دهد که

جدول ۹ برآورد کلی از اثرهای متغیرهای مستقل تحقیق بر متغیر وابسته راهبردهای اقتصادی را نشان می‌دهد. این جدول نشان می‌دهد که در راهبرد مقاومتی، متغیر تاب‌آوری اجتماعی بیشترین اثرگذاری غیرمستقیم را دارد؛ اما این اثرگذاری جهتی معکوس دارد. همچنین، نتایج نشان می‌دهد که در راهبرد مقاومتی به لحاظ اثر کلی، متغیر تاب‌آوری فردی بیشترین اثرگذاری را دارد.

متغیر تاب‌آوری اجتماعی بیشترین اثرگذاری غیرمستقیم را به‌صورت مثبت دارد. در این راهبرد نیز به‌لحاظ اثرهای کلی، متغیر تاب‌آوری اقتصادی بیشترین اثرگذاری را نشان می‌دهد.

جدول ۹- برآورد ضرایب اثرهای مستقیم، غیرمستقیم و اثرهای کل بر راهبردهای اقتصادی

Table 9- Estimation of coefficients of direct and indirect effects and total effects on economic strategies

متغیرها	تاب‌آوری اجتماعی	تاب‌آوری اقتصادی	تاب‌آوری فردی	اثرات تحلیل‌شده
اثرهای مستقیم	-۰/۰۷۸	-۰/۳۹۲	-۰/۴۳۶	
راهبرد مقاومت	اثرهای غیرمستقیم	-۰/۱۴۸	-۰/۰۴۲	-
اثرهای کل	-۰/۲۲۶	-۰/۴۳۴	-۰/۴۳۶	۰/۴۰۷
اثرهای مستقیم	۰/۱۶۵	۰/۴۰۰	۰/۴۱۱	
راهبرد بازیابی	اثرهای غیرمستقیم	۰/۱۲۷	۰/۰۶۳	-
اثرهای کل	۰/۲۹۲	۰/۴۶۳	۰/۴۱۱	۰/۴۵۱
اثرهای مستقیم	۰/۲۱۳	۰/۳۳۶	۰/۳۳۶	
راهبرد خلاقیت	اثرهای غیرمستقیم	۰/۱۰۵	۰/۰۷۵	-
اثرهای کل	۰/۳۱۸	۰/۴۱۱	۰/۳۳۶	۰/۳۶۶

درکنار بررسی اثر متغیرهای تحقیق به‌صورت کلی، میزان اثرگذاری و نوع رابطه بین ابعاد متغیرها (تاب‌آوری اجتماعی، فردی و اقتصادی) و کنش‌های اقتصادی به‌عنوان متغیرهای وابسته بررسی شد. جدول ۱۰ برآورد کلی این نتایج را نشان می‌دهد.

جدول ۱۰- ضرایب رگرسیونی الگوهای تبیین‌کننده راهبردهای اقتصادی مواجهه با بحران

Table 10- Regression coefficients of models explaining economic strategies for crisis management

متغیرها	الگوها	راهبرد مقاومتی	راهبرد بازیابی	راهبرد خلاقیت
انسجام اجتماعی	-۰/۱۵۰**	۰/۰۶۱	۰/۰۸۱	
حمایت اجتماعی	-۰/۲۵۶**	۰/۱۴۸**	-۰/۰۴۹	
شبکه‌های اجتماعی	-۰/۰۴۲	-۰/۱۳۷**	۰/۰۲۰	
مکانیسم اجتماعی	-۰/۰۵۴	-۰/۰۹۵	۰/۰۴۱	
عدالت اجتماعی	۰/۲۲۱**	۰/۰۴۴	-۰/۰۹۱	
باورهای اجتماعی-مذهبی	۰/۱۳۱**	-۰/۰۴۴	-۰/۰۷۳	
ساختار اجتماعی	-۰/۲۶۴**	-۰/۱۹۹	۰/۱۲۸*	
صلاحیت اجتماعی	-۰/۰۳۷	۰/۰۸۵	۰/۱۷۴**	
منابع اجتماعی	-۰/۱۳۷**	۰/۱۱۷*	-۰/۰۳۹	
انسجام خانواده	۰/۳۰۸**	-۰/۱۳۹*	۰/۰۷۱	
صلاحیت شخصی	-۰/۲۲۷**	-۰/۰۳۳	۰/۴۳۳**	
سبک ساختاری	-۰/۳۰۷**	۰/۰۹۷	-۰/۱۲۶*	

براساس جدول ۱۰، نتایج نشان می‌دهد که (الف) راهبرد مقاومتی با ابعاد تاب‌آوری اجتماعی، بیشتر

نتایج نشان می‌دهد که در اوضاع کنونی سرپرستان خانوار بیشتر تمایل به تأمین معیشت روزانه خود و خانواده خود هستند و سعی دارند حداقل معیشتی را برای اعضای خانواده خود فراهم کنند. امری که در تحقیقات حاتمی و ذاکر حقیقی (۱۳۹۹) و منصوری و افقه (۱۳۹۶) نیز تأیید شدنیست و در آنها نیز شهروندان و جامعه بیشتر تمایل‌های مقاومتی در برابر بحران‌ها دارند و اوضاع مساعدی به لحاظ تاب‌آوری ندارند.

در بخش استنباطی تحقیق حاضر، می‌توان متغیرهای اثرگذار را بر راهبردهای اقتصادی افراد در الگوی معادله‌های ساختاری بررسی کرد. نتایج مربوط به این بخش نشان داد که درباره کنش‌های اقتصادی حوزه راهبرد مقاومت، اثرگذارترین متغیر، تاب‌آوری فردی است. در این بخش تاب‌آوری فردی (۰/۴۳۶-) رابطه‌ای قوی و منفی را با کاربرد کنش‌های اقتصادی راهبرد مقاومت نشان داد. بدین صورت که افراد هرچه تاب‌آوری بیشتری داشته باشند، تمایل آنها به انجام دادن کنش‌های اقتصادی مقاومتی کمتر می‌شود. به عبارتی، تاب‌آوری فردی زیاد، باعث می‌شود افراد تنها به کنش‌های معیشتی روزانه اکتفا نکنند. کنش‌های اقتصادی افراد با تاب‌آوری زیاد، بیشتر سمت‌وسوی بازیابی‌کننده و خلاق دارد. تاب‌آوری اقتصادی نیز ارتباطی معنادار و معکوس را با کاربرد کنش‌های حوزه راهبرد مقاومتی نشان داد که بیانگر اهمیت زیاد اثر ظرفیت اقتصادی بر نوع کنش‌های اقتصادی خانوارهاست. تاب‌آوری اقتصادی زیاد، خانوارها را به سمت انجام دادن کنش‌های خلاق و بازیابی‌کننده سوق می‌دهد و تاب‌آوری اقتصادی پایین، خانوارها را به اتخاذ استراتژی‌های مقاومتی برای رفع نیازهای روزانه مجبور می‌کند. در راهبرد بازیابی نیز نتایج بیانگر وجود ارتباط معنادار و مستقیم بین متغیرهای تاب‌آوری فردی، تاب‌آوری اقتصادی و تاب‌آوری اجتماعی با کنش‌های حوزه راهبرد بازیابی است. به این صورت که تقویت هر کدام از این متغیرها در جامعه هدف و افزایش میانگین آنها، تمایل افراد را به سمت کنش‌های بازیابی‌کننده افزایش می‌دهد. در این راهبرد تاب‌آوری فردی

تیین‌کنندگی برای راهبرد مقاومتی متعلق به ساختار اجتماعی (به صورت منفی) و کمترین تبیین‌کنندگی متعلق به باورهای اجتماعی و مذهبی (به صورت مثبت) است. درباره تاب‌آوری فردی نیز انسجام خانواده به صورتی مثبت بر راهبرد کنش‌های مقاومتی بیشترین اثرگذاری و بُعد منابع اجتماعی کمترین اثر را داشته است.

ب) راهبرد بازیابی با ابعاد تاب‌آوری اجتماعی تنها بُعد حمایت اجتماعی (۰/۱۴۸) و بُعد شبکه اجتماعی (۰/۱۳۷-) اثرگذاری معنادار داشته‌اند. درباره تاب‌آوری فردی نیز این اثرگذاری در ابعاد انسجام خانواده (۰/۱۳۹-) و منابع اجتماعی (۰/۱۱۷) خلاصه شده است.

ج) راهبرد خلاقیت با ابعاد تاب‌آوری اجتماعی تنها بُعد ساختار اجتماعی (۰/۱۲۸) اثرگذاری معنادار داشته است. درباره تاب‌آوری فردی نیز این اثرگذاری در ابعاد صلاحیت اجتماعی (۰/۱۷۴)، صلاحیت شخصی (۰/۴۳۳) و سبک ساختاری (۰/۱۲۶-) خلاصه شده است.

نتیجه

هدف از انجام دادن تحقیق حاضر، بررسی انواع کنش‌های اقتصادی در بین سرپرستان خانوار شهر مشهد بود. این تحقیق با تحلیل و بررسی نتایج حاصل از جمع‌آوری داده‌ها از ۴۲۷ سرپرست خانوار تکمیل شده است. در این تحقیق کوشش شده است تا اثرگذاری تاب‌آوری بر نوع کنش‌های اقتصادی افراد در طول بحران، بررسی شود. به عبارتی دیگر، میزان تبیین‌کنندگی تاب‌آوری اجتماعی، اقتصادی و فردی بررسی شود و اهمیت تاب‌آوری به عنوان یکی از اساسی‌ترین مفاهیم در زمان‌هایی نشان داده شود که جوامع با چالش مواجه هستند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که کنش‌های اقتصادی در بین سرپرستان خانوار از نوع کنش‌های اقتصادی مقاومتی است. میانگین این کنش‌ها در بین افراد مطالعه‌شده، برابر با ۴۲/۰۲ درصد است که از میانگین دو راهبرد کنشی دیگر، یعنی راهبرد بازیابی و راهبرد خلاقیت بیشتر است. به عبارتی،

طبقه اجتماعی خانوارها افزایش می‌یابد، کاربرد این کنش‌ها در آنها نیز بیشتر می‌شود. کنش‌های اقتصادی خلاق بیشترین میانگین را در طبقات بالا و کمترین میانگین را در طبقات پایین دارند. نتیجه‌ای که همراستا با نتایج تحقیقات رویلا و همکاران (2018) است. این محققان نیز دریافتند که با تغییر در طبقه اجتماعی خانوار و افراد نوع کنش و استراتژی‌های کنشی اقتصادی آنها متغیر می‌شود.

درنهایت، باتوجه به نتایج تحقیق حاضر باید بیان کرد که توجه به مفهوم تاب‌آوری می‌تواند در عبور جوامع از اوضاع سخت و بحرانی بسیار مؤثر باشد. تاب‌آوردن یک جامعه و افرادش درکنار اینکه منجر به کاهش اثرهای تخریبی شوک‌های مختلف اقتصادی می‌شود، اوضاع را برای سوق‌دادن جامعه به سمت پیشرفت و رشد نیز فراهم می‌کند. تاب‌آوری نه‌تنها نحوه مواجهه با بحران‌ها را برای افراد فراهم می‌کند، جامعه را نیز آماده استقبال از ایده‌های جدید می‌کند. جامعه تاب‌آور، یک جامعه فرصت‌طلب است که از هر اوضاعی برای ارتقا وضعیت رفاهی خود سود می‌جوید. بر این اساس و باتوجه به اینکه میانگین تاب‌آوری در جامعه ما چندان زیادنبوده و باتوجه به پایین بودن تاب‌آوری اقتصادی جامعه، لازم است توجه بیشتری به این مفهوم در ابعاد مختلف اجتماعی، فردی و اقتصادی شود. این توجه در جامعه ما که در زمان‌بندی‌های کوتاه‌مدت، با بحران‌های مختلف مواجه می‌شود، نیز باید دوچندان باشد؛ بنابراین تقویت این مفهوم در جامعه، درنهایت، باعث کاهش آسیب‌های ناشی از بحران‌ها و گسترش کنش‌های خلاق در سطح جامعه می‌شود که به تدریج نیز اوضاع را برای توسعه فراهم خواهد کرد.

منابع

چشم‌انداز اقتصاد ایران در بستر اقتصاد مقاومتی. (۱۳۹۴). چشم‌انداز اقتصاد ایران در بستر اقتصاد مقاومتی، ماهنامه برنامه، دوره جدید، شماره ۴۷۸. حاتمی، ی و ذاکر حقیقی، ک. (۱۳۹۹). «ارزیابی مؤلفه‌های

(۰/۴۱۱) بیشترین اثرگذاری را بر کاربرد کنش‌های اقتصادی حوزه راهبرد بازیابی دارد و سپس تاب‌آوری اقتصادی (۰/۴۰۰) و تاب‌آوری اجتماعی (۰/۱۶۵) قرار دارند. نتایج مرتبط با راهبرد خلاقیت نیز بیانگر ارتباط معنادار مستقیم بین متغیرهای تاب‌آوری فردی، تاب‌آوری اقتصادی و تاب‌آوری اجتماعی با کنش‌های اقتصادی حوزه راهبرد خلاقیت است. بدین صورت که تقویت این متغیرها در جامعه، تمایل افراد را برای انجام‌دادن کنش‌های اقتصادی خلاق افزایش می‌دهد.

در یک جمع‌بندی کلی درباره تحقیق حاضر باید بیان کرد که کنش‌های اقتصادی افراد بررسی‌شده در سه حوزه کنش‌های اقتصادی مقاومتی، کنش‌های اقتصادی بازیابی و کنش‌های اقتصادی خلاق، تجزیه و تحلیل شده است که کاربرد هر کدام از این کنش‌ها تحت تأثیر متغیرهای مختلف است. نکته گفتنی این قسمت، تمایل سرپرستان خانوار به کاربرد کنش‌های مقاومتی و سپس بازیابی است. به عبارتی، در شرایط کنونی سرپرستان خانوار ابتدا سعی در استفاده از کنش‌های اقتصادی مقاومتی برای گذران زندگی روزمره و تأمین معاش روزانه را دارند. بیشتر افراد به دنبال تأمین مایحتاج روزانه خود و خانواده هستند و به کنش‌های بلندمدت اقتصادی تمایل چندانی نشان نمی‌دهند. این در جامعه ما نیز که بیشتر افراد، درآمدی کمتر از ۵ میلیون تومان دارند، نیز درک کردنی است؛ زیرا به دلیل افزایش هزینه‌های زندگی در جامعه، تنها گسترش کاربرد کنش‌های مقاومتی است که می‌تواند اقتصاد خانوار را سرپا نگه دارد. همچنین، نتایج نشان می‌دهد که خانوارها به کاربرد کنش‌های اقتصادی بازیابی‌کننده تمایل دارند؛ اما این تمایل بیشتر در خانوارهایی است که در طبقه اجتماعی متوسط قرار دارند. به عبارتی، خانوارهایی که به لحاظ مالی شرایط بهتری را دارند، سعی می‌کنند تا با استفاده از کنش‌های حوزه راهبردهای بازیابی، شرایط اقتصادی خانوار خود را به شرایط قبل از بحران (تلاطم‌های اقتصادی اخیر و اپیدمی کرونا) بازگردانند. درباره کاربرد کنش‌های خلاق نیز نتایج بیانگر این است که هرچه

- (2009). Economic vulnerability and resilience: concepts and measurements, *Oxford Development Studies*, 37 (3), 229-247.
- Brown, K. (2015). *Resilience, development and global change*, Routledge.
- Carpenter, S., Walker, B., Anderies, J. M., & Abel, N. (2001). From metaphor to measurement: resilience of what to what?, *Ecosystems*, 4 (8), 765-781.
- Dagdeviren, H., & Donoghue, M. (2019). Resilience, agency and coping with hardship: evidence from europe during the great recession, *Journal of Social Policy*, 48 (3), 547-567.
- Farnsworth, L. M. (2013). *An assessment of intrapersonal and interpersonal resilience factors among trans people: a literature review and quantitative investigation*, Oregon StateL University.
- Folke, C. (2006). Resilience: the emergence of a perspective for social-ecological systems analyses, *Global Environmental Change*, 16 (3), 253-267.
- Folke, C. (2016). Resilience (republished), *Ecology and Society*, 21 (4), 1-30.
- Gautam, Y., & Andersen, P. (2016). Rural livelihood diversification and household well-being: Insights from humla, nepal, *Journal of Rural Studies*, 44 (1), 239-249.
- Gunderson, L. H., & Holling, C. S. (Eds.). (2002). *Panarchy: understanding transformations in human and natural systems*, Island press.
- Gukurume, S. (2015). Livelihood resilience in a hyperinflationary environment: experiences of people engaging in money-burning (kubhena mari) transactions in harare, zimbabwe, *Social Dynamics*, 41 (2), 219-234.
- Harrison, E. (2013). Bouncing back? recession, resilience and everyday lives. critical social Policy, *Critical Social Policy*, 33 (1), 97-113.
- Hallegatte, S. (2014). Economic resilience: definition and measurement. *world bank Policy Research Working Paper*, (6852), 1-46.
- Holling, C. S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *annual review of ecology and systematics*, *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4 (1), 1-23.
- Hooper, L. M. (2009). Individual and family resilience: definitions, research, and frameworks felevant for all counselors, *Alabama Counseling Association Journal*, 35 (1), 19-26.
- Kapoor, S. (2010). The financial crisis-causes & cures, Friedrich-Ebert-Stiftung: EU Office Brussels.
- Keck, M., & Sakdapolrak, P. (2013). What is social resilience? lessons learned and ways forward, *Erdkunde*, 67 (1), 5-19.
- Kimhi, S., & Shamai, M. (2004). Community resilience and the impact of stress: adult response to israel's withdrawal from lebanon, *Journal of*
- تاب‌آوری شهری در مفهوم رویکرد گذار، مطالعه موردی: منطقه یک شهر همدان، فصلنامه جغرافیا و توسعه، ۱۸ (۵۸)، ۱۵۵-۱۷۴.
- حاتمی‌نژاد، ح و فرهادی‌خواه، ح و آروین، م و رحیم‌پور، ن. (۱۳۹۶). «بررسی ابعاد مؤثر بر تاب‌آوری شهری با استفاده از مدل ساختاری تفسیری، نمونه موردی: شهر اهواز»، فصلنامه دانش پیشگیری و مدیریت بحران، ۷ (۱)، ۳۵-۴۵.
- لاجوردی، ح. (۱۳۹۶). اندازه‌گیری و مقایسه تاب‌آوری و آسیب‌پذیری اقتصاد ایران و کشورهای صادرکننده نفت (اوپک) در برابر شوک‌های نفتی، پایان‌نامه دوره دکتری، سمنان: دانشگاه سمنان.
- محمدی، ت و شاکری، ع و تقوی، م و احمدی، م. (۱۳۹۶). «تبیین مفهوم، ابعاد و مؤلفه‌های تاب‌آوری اقتصادی»، فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، ۲۰ (۷۵)، ۸۹-۱۲۰.
- منصوری، س ا و افقه، س م. (۱۳۹۶). «بررسی وضعیت تاب‌آوری اقتصادی و اجتماعی ایران با رویکرد پدافند غیرعامل» فصلنامه اقتصاد دفاع، ۲ (۶)، ۷۳-۹۸.
- میرزایی، م و صدیق‌اورعی، غ و کرمانی، م و اصغرپور، ا. (۱۴۰۰). «راهبردهای انطباق با بحران‌های اقتصادی: فراترکیب کیفی مقالات علمی از سال ۲۰۰۵ تا ۲۰۲۰»، جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، ۱۰ (۱)، ۲۹۳-۳۱۶.
- Adger, W. N. (2000). Social and ecological resilience: are they related?, *Progress in Human Geography*, 24 (3), 347-364.
- Aguirre, B. E. (2006). *On the concept of resilience*, University of Delaware.
- Almedom, A. M. (2005). Resilience, hardness, sense of coherence, and posttraumatic growth: all paths leading to light at the end of the tunnel?. *Journal of Loss and Trauma*, 10 (3), 253-265.
- Berkes, F., & Colding, J., & Folke, C. (Eds.). (2008). *Navigating social-ecological systems: building resilience for complexity and change*, Cambridge: University press.
- Breton, M. (2001). Neighborhood resiliency, *Journal of Community Practice*, 9 (1), 21-36.
- Briguglio, L., Cordina, G., Farrugia, N., & Vella, S.

- Community Psychology*, 32 (4), 439-451.
- Landau, J. & Saul, J. (2004). Facilitating family and community resilience in F. Walsh & M. McGoldrick (Eds.), *Living beyond loss: Death in the family* (pp. 285-309).
- Lowndes, V., & McCaughie, K. (2013). Weathering the perfect storm? austerity and institutional resilience in local government, *Policy & Politics*, 41 (4), 533-549.
- Mačerinskienė, I., Ivaškevičiūtė, L., & Railienė, G. (2014). The financial crisis impact on credit risk management in commercial banks. KSI transactions on knowledge society, *KSI Transactions on Knowledge Society*, 7 (1), 5-16.
- Maguire, B., & Hagan, P. (2007). Disasters and communities: understanding social resilience, *Australian Journal of Emergency Management*, 22 (2), 16-20.
- Matyas, D., & Pelling, M. (2015). Positioning resilience for 2015: the role of resistance, incremental adjustment and transformation in disaster risk management policy, *Disasters*, 39 (1), 1-18.
- Omand, D. (2005). Developing national resilience, *The RUSI Journal*, 150 (4), 14-18.
- Pimm, S. L. (1984). The complexity and stability of ecosystems, *Nature*, 307 (5949), 321-326.
- Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2009). This time is different: eight centuries of financial folly, Princeton: University Press.
- Revilla, J. C., & Martín, P., & de Castro, C. (2018). The reconstruction of resilience as a social and collective phenomenon: poverty and coping capacity during the economic crisis, *European Societies*, 20 (1), 89-110.
- Rose, A. (2007). Economic resilience to natural and man-made disasters: multidisciplinary origins and contextual dimensions, *Environmental Hazards*, 7 (4), 383-398.
- Saja, A. A., Teo, M., Goonetilleke, A., & Ziyath, A. M. (2018). An inclusive and adaptive framework for measuring social resilience to disasters, *International journal of disaster risk reduction*, 28 (1), 862-873.
- Van Bergeijk, P. A., Brakman, S., & van Marrewijk, C. (2017). Heterogeneous economic resilience and the great recession's world trade collapse, *Papers in Regional Science*, 96 (1), 3-12.
- Walker, B., & Salt, D. (2012). *Resilience thinking: sustaining ecosystems and people in a changing world*, Island press.

<https://jas.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Applied Sociology

E-ISSN: 2322-343X

Vol. 33, Issue 2, No.86, Summer 2022, pp. 117-136

Received: 21.06.2021 Accepted: 14.11.2021

Research Paper

Investigating the Relationship between Poverty and Environmental Performance Index (EPI) in Countries with Different Incomes

Ali Azizi *

Assistant Professor, National Institute for Population Research (NIPR), Tehran, Iran

Aliazizi89@psri.ac.ir

Farzam Pourasghar Sangachin

Ph.D. in Environmental Planning, Faculty of Environment, University of Tehran, Tehran, Iran

farzampo1344@gmail.com

Introduction

Environmental sustainability is an essential element of sustainable development. Poverty and environmental degradation are perhaps the two main obstacles to achieving sustainable development. In addition to having a negative impact on obtaining sustainable development, poverty and environmental degradation have complex relationships. Therefore, during the last few decades, the role of people, especially poor people, and consequently poor countries in environmental degradation has become one of the most challenging issues among economists, biologists, and environmental experts. However, the relationship between poverty and environmental degradation is still unclear and is often challenged by various researchers. It should be noted that environmental degradation is a complex issue and other factors such as new technologies, customs, national programs, and strategies are also involved in this process. Most classical hypotheses and paradigms consider poverty to be the driving force of environmental degradation. This approach can be clearly seen in the Sustainable Development Goals (SDGs), which regards sustainable development to be dependent on eradicating poverty. In contrast, new approaches and theories have maintained that the negative roles of the poor and poor countries in environmental degradation are less than those of the rich and rich countries. Ecological Footprint (EF) index in accordance with the Treadmill of Production theory is the most important approach that emphasizes this belief. The differences in the views and results, as well as various indicators, have made it necessary to study the relationship between poverty and environmental degradation. Therefore, in this study, the relationship between poverty, income, and Environmental Performance Index (EPI) was quantitatively examined at the country level by reviewing the literature and research background.

Materials & Methods

In the present research, EPI (EPI) and the Percentage of Population below national Poverty (PPP) lines were used to examine the relationship between poverty and environmental degradation. The EPI data for 155 countries were obtained from a report issued by Yale University in 2020. Their national PPP data were also obtained from the World Bank website. Pearson correlation and linear regression were applied in SPSS software to analyze the relationship between the two parameters. Then, using World Bank income grouping, the study countries were divided into the 4 groups of low-income, lower-middle-income, upper-middle-income,

and high-income countries. Correlation analysis was separately utilized for each group. The Ecological Footprint (EF) of each group was also taken from the Global Footprint Network (GFN) site and analyzed.

Discussion of Results & Conclusions

The findings showed that the overall correlation between the EPI and PPP was -0.505. Thus, reduction of poverty could improve the EPIs of the countries. The regression analysis between the two variables also revealed that about 25% of the changes in the dependent variable could be explained by the independent variable. In addition, correlation analysis with

* Corresponding author

Azizi, A., & Farzam Pourasghar Sangachin, F. (2022). Investigating the relationship between poverty and environmental performance index (epi) in countries with different incomes. *Journal of Applied Sociology*, 33(2), 117-136.

respect to the income group of the countries demonstrated that there was a negative and significant relationship between poverty in the low-income countries and their EPI scores. Therefore, the poor countries could increase their EPI scores by eradicating poverty. In the other groups, this relationship was weak and not significant. The findings also indicated that the average EF of the low-income countries was a little more than 1 in global hectare (1.06 gha/person), but they had a higher biocapacity (5.63 gha/person). The lower-middle-income, upper-middle-income, and high-income groups had a footprint of 1.85, 2.75, and 4.98 global hectare, respectively. Therefore, the average EF of the groups increased with an increase in the incomes. The high- compared to the low-income countries put 5 times more pressure on ecological resources. Thus, the high-income and rich countries had a more negative effect on global environmental degradation in comparison with the low-income and poor countries.

Keywords: Poverty, Environmental Degradation, Environmental Performance Index (EPI), Ecological Footprint (EF)

References

- Foroutankia, S., & Navah, A. (2016). *Environmental sociology*. Jameshenasan Publications. Tehran (In Persian).
- Aghyarihir, T., Honarvar, H., & AlizadehAghdam, M. (2017). Mediating role of consumerism on the relationship between materialism and ecological footprint (The case of urmia citizens). *Environmental Education and Sustainable Development*, 6(1), 9-18 (In Persian).
- Ahmadian, D., & Haghighatian, M. (2016). Sociological analysis of the role of cultural factors on urban environmental behaviors (Case study: citizens of Kermanshah city). *Urban Sociological Studies*, 6(18), 51-76 (In Persian).
- Ahmadiard, A. (2000). *Investigating the effect of rural household economy on deforestation in the southwest of Khanmirza watershed in Chaharmahal and Bakhtiari province*. Master Thesis, Gorgan University, Iran (In Persian).
- Baloch, M. A., Khan, S. U. D., Ulucak, Z. S., & Ahmad, A. (2020). Analyzing the relationship between poverty, income inequality, and CO2 emission in Sub-Saharan African countries. *Science of The Total Environment*, 740(2020) 1-7.
- Bhattacharya, H., & Innes, R. (2006). *Is there a nexus between poverty and environment in rural India? Agricultural and Applied Economics Association Conferences*. 1-37.
- Boshag, M., Taghdisi, A., & Taghvaei, M. (2017). Rural poverty model and its implications for environmental instability; case study: charmahal-bakhtiari province. *Journal of Housing and Rural Environment*, 36 (159): 133-145 (In Persian).
- Bucknall, J., Kraus, C., & Pillai, P. (2000). *Poverty and Environment*. Washington, DC. World Bank.
- Dastras, F., & Khajenoori, B. (2019). Investigating the relationship between sociological factors and environmental behavior of citizens of Shiraz. *Journal of Applied Sociology*, 30(4), 35-58 (In Persian).
- Davoodifarsani, E., & Nooripoor, M. (2017). The relationship between rural economic poverty and rangelands degradation the case of central district of Farsan County. *Strategic Rssearch on Social Problems in Iran University of Isfahan*, 5(4), 69-78 (In Persian).
- Davoodi, A. (2015). *The study of the relationship between rural socio- economic poverty and rangelands degradation: the case of central district of Farsan County*. Master Thesis, Yasouj University, Iran (In Persian).
- Duraiappah, A. K. (1998). Poverty and environmental degradation: a review and analysis of the nexus. *World Development*, 26(12), 2169-2179.
- Ebrahimi, M. (2010). Environmental sociology. *Iranian Journal of Sociology*, 11(3), 176-186 (In Persian).
- Ebrahimi, M., Babaeiagheshmaili, M., & Kafili, V. (2017). Income inequality and environmental quality: a case study of Iran. *Journal of Econometric Modelling*, 2(1), 59-79 (In Persian).
- Etongo, D., Djenontin, I. N. S., & Kanninen, M. (2016). Poverty and environmental degradation in Southern Burkina Faso: An assessment based on participatory methods. *Land*, 5(3), 1-23.
- Farahani, R. (2016). *Investigation of the relationship between poverty and environmental quality in the metropolis Tehran*. Master Thesis, AllamehTabataba'i University, Iran (In Persian).
- Firouzabadi, S., & Azimzadeh, D. (2013). Poverty and the environment The case study in Sarkhoon and Bidele in Chahrmahal VaBakhtiari Province. *Community Development (Rural and Urban Communities)*, 4(2), 99-120 (In Persian).
- Gharehbakhsh, H., Mollaei, M., & Taghavi, L. (2020). Interactions of Tehran urban management indices and environmental performance indices (EPI). *Human & Environment*, 18(1), 35-48 (In Persian).
- Hannigan, J. (2006). *Environmental sociology*. Translated by Anbari, M., Mohammadi, A., Rostami, M. University of Tehran Press (in Persian).
- Jafari NasabKermani, M. (2019). *Investigation dynamic impacts of income inequality and economic growth on the environmental destruction in Iran: Structural vector autoregressive model*. Master Thesis, Ferdowsi University of Mashhad, Iran (In Persian).
- JafariSamimi, A., & Ahmadpour, S. (2011). The relationship between environmental performance index (EPI) and economic growth in developed countries. *Iranian Energy Economics*, 1(1), 55-72 (In Persian).
- Javaherian, Z., FatehVahdati, S.A., Rahmati, A., & Zamani, L. (2016). *Sustainable development goals*. HAK Publication (In Persian).
- Kabiri, A., & Karimzadeh, S. (2017). Sociological analysis of the relationship between social capital and environmental concerns. *Journal of Applied Sociology*, 28(1), 53-66 (in Persian).
- KaramiMovafagh, S. (2016). *Survey the relationship between Poverty, Income inequality and Environmental destruction in Iran*. Master Thesis, BU-Ali Sina University, Iran (In Persian).
- Kheiry, M., Dehbashi, V., & Ismailpour Moghaddam, H. (2018). Analysis of the effect of income inequality on environmental quality in Iran (presenting a practical model in environmental planning). *New Attitudes in Human Geography*, 10(2), 13-31 (In Persian).

- Kozegarkaleji, L., Moslemi, A., Moradi, M., Rafie Mehr, H., & Amini Zadeh, A. (2018). Ecological footprint, a road to the sustainability of cities (case study: Tabriz city). *Environmental Sciences*, 16(3), 25-44 (In Persian).
- Mbuligwe, S. E. (2011). *Prioritizing community environmental and health needs: novel approaches and methods*. Encyclopedia of Environmental Health, Elsevier, Pages 677-687.
- Mohamadi Dehabasani, S. (2013). *Poverty and distruction of enviroment (Case Stady: Jalalvand District – Kermanshah)*. Master Thesis, Razi University, Iran (In Persian).
- Mohammadi, S. (2016). Impact of income inequality on enviromental pollution in Iran. Master Thesis, Allameh Tabataba'i University, Iran (In Persian).
- Nasrollahi, Z., & Haddian, A. (2018). The effect of population growth on environment in Iran and other countries in the MENA region. *Quarterly Journal of the Macro and Strategic Policies*, 6(21), 40-60 (In Persian).
- Nosratinejad, F., Serajzadeh, S., & Dayhol, M. (2019). Sociological explanations of environmental behavior (Case Study: Tehran citizens). *Sustainable Development & Geographic Environment*, 1(3), 1-21 (In Persian).
- Qi, X. H., Lin, R. P., Cheng, Y., & Ye, S. L. (2013). The review of the relationship between poverty and environment. *Sci. Geogr. Sin*, 33, 1498-1505.
- Reardon, T., & Vosti, S. A. (1995). *Links between rural poverty and the environment in developing countries: asset categories and investment poverty*. Translated by Fariyabi, F. Political-economic information, 135-136, 140-153 (in Persian).
- Rees, W. E. (1992). Ecological footprints and appropriated carrying capacity: what urban economics leaves out. *Environment and Urbanization*, 4(2), 121-130.
- Rizk, R., & Slimane, M. B. (2018). Modelling the relationship between poverty, environment, and institutions: a panel data study. *Environmental Science and Pollution Research*, 25(31), 31459-31473.
- Sasanpour, F. (2011). *Principles of Sustainability of metropolitan development by emphasis on Tehran metropolis*. Tehran Urban research and planning center publication (In Persian).
- Schnaiberg, A., & Gould, K. A. (2009). Treadmill Predispositions and Social Responses. *Environmental Sociology: From Analysis to Action*, 51-60.
- Sharifinia, Z., & Mahdavi, M. (2011). The role of social and rural economic poverty in the environment destruction (case study: the surveyed pasture of shoorrood in shibab district of zabol township). *Human Geography Research*, 43(2), 67-84 (In Persian).
- Shittu, W., Adedoyin, F. F., Shah, M. I., & Musibau, H. O. (2021). An investigation of the nexus between natural resources, environmental performance, energy security and environmental degradation: Evidence from Asia. *Resources Policy*, 73, 102227.
- Wackernagel, M., & Rees, W. (1998). *Our ecological footprint: reducing human impact on the earth*. Canada: New society publishers.
- Wendling, Z. A., Emerson, J. W., de Sherbinin, A., Esty, D. C., et al. (2020). *2020 Environmental performance index*. Canada: New Haven, Yale University Press.
- World Bank. (2007). *Poverty and the environment: understanding linkages at the household level*. Washington, DC: The World Bank.
- World Bank. (2021). *Poverty headcount ratio at national poverty lines (% of population)*. <https://data.worldbank.org>
- Zahedi, S. (2011). Globalization and Sustainable Development. *Strategic Studies of Public Policy*, 2(3), 1-18 (In Persian).

<http://dx.doi.org/10.22108/jas.2021.129190.2128>

<https://dori.net/dor/20.1001.1.20085745.1401.33.2.1.6>

مقاله پژوهشی

بررسی رابطه فقر و شاخص عملکرد محیط زیست در کشورهای با گروه درآمدی مختلف^۱

علی عزیزی^{ID*}، استادیار، گروه جمعیت، اقلیم و محیط زیست، مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور، تهران، ایران

aliazizi89@psri.ac.ir

اصغر فرزام پوراصغر سنگاچین، دانش‌آموخته دکتری برنامه‌ریزی محیط زیست، دانشکده محیط زیست، دانشگاه تهران، تهران، ایران

ایران

farzampo1344@gmail.com

چکیده

نظریه‌ها و شاخص‌های متعددی برای تفسیر ارتباط بین فقر، درآمد و تخریب محیط زیست ارائه شده است. در پژوهش حاضر ضمن پرداختن به برخی از این نظریه‌ها و شاخص‌ها، رابطه فقر با شاخص عملکرد محیط زیست در کشورهای با درآمد مختلف بررسی شده است. شاخص عملکرد محیط زیست دارای متغیرهای بسیاری است که داشتن نمره بالاتر در این شاخص به منزله عملکرد بهتر و پایداری در زمینه محیط زیست است و به نوعی می‌توان به منزله عملکرد کشورها در تخریب محیط زیست از آن بهره برد. بدین منظور، داده‌های مربوط به شاخص عملکرد محیط زیست از گزارش ۲۰۲۰ دانشگاه ییل تهیه و داده‌های نسبت جمعیت زیر خط فقر ملی نیز از سایت بانک جهانی استخراج شد. در ادامه برای تحلیل ارتباط این دو متغیر از همبستگی پیرسون و رگرسیون خطی استفاده شد. یافته‌های پژوهش نشان داد همبستگی بین دو متغیر ۰٫۵۰۵- است. در نتیجه با کاهش فقر شاخص عملکرد محیط زیست کشورها نیم واحد بهبود می‌یابد. تحلیل رگرسیونی بین نسبت جمعیت زیر خط فقر ملی به منزله متغیر مستقل و شاخص عملکرد محیط زیست به منزله متغیر وابسته نیز نشان داد حدود ۲۶ درصد از تغییرات متغیر وابسته را متغیر مستقل تبیین می‌کند. تحلیل رگرسیونی با توجه به گروه‌بندی درآمدی کشورها به وسیله بانک جهانی نیز نشان داد در کشورهای با درآمد کم، بین درآمد و شاخص عملکرد محیط زیست آنها ارتباط منفی و معناداری وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: فقر، تخریب محیط زیست، شاخص عملکرد محیط زیست، ردپای اکولوژیک

* نویسنده مسؤول

^۱ این مقاله از طرح پژوهشی «تحلیلی بر کنش‌های متقابل فقر و تخریب محیط زیست در کشورهای با گروه درآمدی متفاوت» مصوب مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور برگرفته شده است.

عزیزی، ع. و پوراصغر سنگاچین، ف. (۱۴۰۱). «بررسی رابطه فقر و شاخص عملکرد محیط زیست در کشورهای با گروه درآمدی مختلف»، نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۳(۲)، ۱۱۷-۱۳۶.

مقدمه و بیان مسئله

عنصر اساسی توسعه پایدار، پایداری محیط زیست است (World Bank, 2007: 11). بین چالش‌های موجود در مسیر توسعه پایدار دو مانع اصلی زیر مطرح است: فقر و تخریب محیط زیست^۱ این دو علاوه بر اینکه تأثیری منفی بر دستیابی به توسعه پایدار دارند، روابط پیچیده‌ای نیز دارند (Qi et al., 2013: 2013؛ بسحاق و همکاران، ۱۳۹۶؛ داوودی‌فارسانی و نوری‌پور، ۱۳۹۵: ۶۹)؛ از این رو، کشورها در تلاش‌اند تا در زمینه دستیابی به توسعه پایدار، پایداری محیط را نیز در نظر بگیرند. در این زمینه ۱۹۳ کشور مجمع عمومی سازمان ملل متحد در تاریخ ۲۰۱۵، دستورالعمل ۲۰۳۰ با عنوان تغییر جهان ما را برای توسعه پایدار تصویب کردند که شامل ۱۷ هدف توسعه پایدار است (جواهریان و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰). از سوی دیگر، اولین و اصلی‌ترین هدف توسعه پایدار، پایان فقر در همه اشکال آن و در هر مکانی است. هریک از کشورهای جهان چشم به راه ریشه‌کن کردن فقر هستند تا حتی افراد فقیر و آسیب‌پذیر نیز از حقوق برابر منابع اقتصادی، شرایط زندگی سالم و همچنین دسترسی به زیرساخت‌ها و فناوری اساسی برخوردار شوند.

تخریب محیط زیست شامل آثار فیزیکی (مثل تغییر شکل سطح زمین)، آثار تخریب زیبایی (مثل تخریب منظره) و آثار اکولوژیکی (مثل اختلال در تنوع زیستی و جنگل‌زدایی) است (Mbuligwe, 2011)؛ به عبارتی، هرگونه تغییر در کیفیت و کمیت محیط زیست را می‌توان در قالب تخریب محیط زیست تعریف کرد. فقر و تخریب محیط زیست ارتباط تنگاتنگی با هم دارند و سبب ایجاد چرخه معیوبی می‌شوند. در این چرخه هر عامل، عامل دیگر را تشدید می‌کند (محمدی ده‌عباسی، ۱۳۹۱). فرضیه حلقه معیوب فقر و تخریب محیط زیست، فقرا را عامل و قربانی فعالیت‌های تخریبی محیط زیست می‌داند (Etongo et al., 2016). درباره رابطه فقر و تخریب محیط زیست، بحث و جدال زیادی وجود دارد. بیشتر مکاتب فکری معتقدند فقر علت اصلی تخریب محیط زیست است و اگر سیاست‌گذاران بخواهند به مسائل

زیست محیطی بپردازند، ابتدا باید مشکل فقر را بررسی کنند. برخی مکاتب نیز معتقدند ارتباط مستقیم بین فقر و تخریب محیط زیست بسیار ساده‌انگارانه است و رابطه بین این دو از شبکه پیچیده‌ای از عوامل تأثیر می‌گیرد (Duraiappah, 1998؛ Qi et al., 2013). این پیچیدگی با توجه به بافت اقتصادی - اجتماعی محلی و سیاست‌های کلان اقتصادی در هر کشور و منطقه‌ای متفاوت است (Bucknall et al., 2000: 4)؛ از این رو، در طول چند دهه اخیر، نقش مردم به‌ویژه فقرا و کشورهای فقیر در تخریب محیط زیست، به یکی از موضوعات چالش‌برانگیز بین اقتصاددانان، زیست‌شناسان و کارشناسان محیط زیست تبدیل شده است (نصراللهی و هادیان، ۱۳۹۷: ۴۰). با وجود این، رابطه بین فقر و تخریب محیط زیست هنوز هم مبهم است و بیشتر مواقع به‌وسیله پژوهشگران مختلف به چالش کشیده می‌شود. از سوی دیگر، باید توجه کرد که تخریب محیط زیست نیز مسئله پیچیده‌ای است و سایر زمینه‌ها مانند فناوری‌های جدید، آداب و رسوم، برنامه‌ها و راهبردهای ملی، زمینه‌های تاریخی، جغرافیایی، سیاسی و ... نیز در این تخریب سهیم‌اند (بسحاق و همکاران، ۱۳۹۶)؛ بنابراین، بحث‌های زیادی درباره علیت فقر و تخریب محیط زیست مطرح شده است. با وجود اینکه بیشتر پژوهشگران بر این عقیده‌اند که فقر یکی از پیامدهاست و فقرا قربانی تخریب محیط زیست می‌شوند، درباره اینکه تخریب محیط زیست ناشی از فقر بوده است یا خیر، اختلافات زیادی بین مکاتب مختلف وجود دارد (Qi et al., 2013). بیشتر فرضیه‌ها و دیدگاه‌های کلاسیک فقر را پیشران تخریب محیط زیست می‌دانند. نمود بارز این رویکرد در سند توسعه پایدار مشاهده می‌شود که توسعه پایدار را در گرو از بین بردن فقر می‌داند. در مقابل، رویکردها و نظریه‌های جدید اعتقاد بر این دارند که نقش فقرا و کشورهای فقیر در مقابل افراد و کشورهای ثروتمند در تخریب محیط زیست اندک است. شاخص ردپای اکولوژیک در تطابق با نظریه چرخه یا تردمیل تولید اشنایبرگ (1980)، مهم‌ترین رویکردی است که بر این باور تأکید دارد (in:

(Wackernagel & Rees, 1998). از سوی دیگر، ویژگی‌های فرهنگی، اقتصادی و جغرافیایی هر دو دیدگاه قالب را به چالش می‌کشاند و سبب رسیدن به نتایج متفاوتی می‌شود. بدین سبب، در پژوهش‌های متعدد و متنوعی که درباره این دیدگاه‌ها به رشته تحریر درمی‌آیند، نتایج گاهی با پارادایم غالب تضاد دارد. در این بین، ماهیت و دسترسی به داده‌ها و نیز شاخص‌هایی که بتواند وضعیت محیط زیست و ارتباط آن با فقر را با توجه به ابعاد متعدد آن بررسی کند، در نتایج نهایی در این راه بسیار مؤثر خواهد بود.

شاخص عملکرد محیط زیست (EPI)، شاخصی برای سنجش عملکرد کشورها در زمینه حفاظت از محیط زیست و رعایت اصول توسعه پایدار است. EPI شاخصی جهانی است که ابعاد متعددی دارد و عملکرد مطلوب در این شاخص نشان‌دهنده نقش مثبت و مؤثر ملت‌ها، دولت‌ها و کشورها درباره ابعاد متعدد محیط زیست کشور مرتبط و پایداری بیشتر محیط زیست و حرکت به سمت توسعه پایدار است. از طرف دیگر، شاخص فقری که با توجه به وضعیت ملی هر کشوری تهیه شده باشد، می‌تواند بررسی ارتباط بین فقر و محیط زیست برگرفته از وضعیت ملی آن کشور را میسر کند. در این بین، هرچند چالش‌های موجود درباره ارتباط بین فقر و تخریب محیط زیست همواره نظر پژوهشگران مختلف را به خود جلب کرده است، هریک از پژوهشگران با توجه به زمینه فکری خود سعی در تبیین این مسئله کرده‌اند. این وجود تفاوت دیدگاه و نتایج و همچنین وجود شاخص‌های متعدد، بررسی آن را چه از جنبه نظری و چه از جنبه تجربی باز هم ضروری می‌کند؛ از این رو، در این پژوهش سعی شده است با مروری بر ادبیات و پیشینه پژوهش در این زمینه، ارتباط بین فقر، درآمد و شاخص عملکرد محیط زیست نیز به صورت کمی در سطح کشورها بررسی شود.

مبانی نظری

مسائل محیط‌زیستی از جمله موضوعات جدید است که در

جامعه‌شناسی بر آن تأکید می‌شود (کیری و کریم‌زاده رضاییه، ۱۳۹۶)؛ به طوری که امروزه این مسائل عمیقاً مفهوم اجتماعی یافته‌اند و ریشه فرهنگی - اجتماعی دارند (دسترس و خواجه‌نوری، ۱۳۹۸). در این زمینه بسیاری از متفکران کلاسیک جامعه‌شناسی معتقدند جامعه مدرن از رابطه‌ای دوگانه با طبیعت برخوردار است. در این دیدگاه، جامعه انسانی با وجود آنکه بخشی از جهان طبیعی قلمداد می‌شود، در تقابل با آن نیز قرار دارد (ابراهیمی، ۱۳۸۹: ۱۷۵). عموماً تا پیش از سال ۱۹۷۰ تفکرات ضد اکولوژیکی و پارادایم معافیت بشر بر افکار و نگرش مردم حاکم بود و رشد اقتصادی اولویت اول را داشت؛ اما با بروز مشکلات زیست‌محیطی ناشی از دخالت و بهره‌برداری ناصحیح انسان‌ها، به تدریج پارادایم نظری حاکم تغییر یافت و پارادایم‌های طبیعت‌محور و محیط‌زیست‌گرا ظهور کردند. این الگوهای نظری نشان دادند چرا و چگونه مردم باید نگرش و رفتارهایشان را در برابر محیط زیست تغییر دهند (احمدیان و حقیقتیان، ۱۳۹۵). قرن بیستم با مشخصه مصرف انبوه مواد اولیه و کالا، تولید انبوه و دفع انبوه پسماندها سپری شد. پس از آن، افرادی که با مسئله محیط زیست سروکار جدی‌تری پیدا می‌کردند، از استفاده مسئولانه‌تر و عادلانه‌تر از منابع محیط زیست حمایت می‌کردند. این امر سبب پیدایش مفهوم توسعه پایدار برای قرن بیست‌ویکم شد (ساسان‌پور، ۱۳۹۵). پارادایم توسعه پایدار که یکی از میثاق‌های جهانی است، توجه ویژه‌ای به محیط زیست دارد و اولین و اصلی‌ترین آرمان آن، پایان فقر در همه اشکال آن و در هر مکانی است. معمولاً در مباحث مربوط به توسعه پایدار به ارتباط بین محیط زیست و فقر تأکید می‌شود. در پژوهش‌هایی که این ارتباط را بررسی می‌کنند، عموماً بر دور باطل موجود میان فقر و محیط زیست تأکید می‌شود؛ این دور باطل از نظریه‌های مالتوس سرچشمه می‌گیرد. بر مبنای این فکر، کشاورزان بر اثر افزایش سریع جمعیت و فقر وادار به کشت زمین‌های کم‌بینه حاشیه‌ای می‌شوند و آنها را تخریب می‌کنند. این کار میزان محصول را کاهش می‌دهد و کشاورزان

را فقیرتر می‌کند. نتایج تأکید بر دور باطل فقر و تخریب محیط زیست این است که کاهش فقر ضرورتاً سبب کاهش تخریب محیط زیست می‌شود و برعکس، متوقف کردن و معکوس کردن روند تخریب محیط زیست، کمکی به کاهش فقر خواهد بود (ریردون و وستی، ۱۳۷۷: ۱۴۰). اینگلهارت (۱۹۷۷) در بیان سلسله‌مراتب نیازها، معتقد است اگر مردم فقیر و گرسنه باشند، نمی‌توانند به جز بقا به ارزش‌های دیگری فکر کنند. در تقسیم‌بندی مادی‌گرایی و فرامادی‌گرایی ارزش‌های اینگلهارت، توجه به محیط زیست و احساس مسئولیت در قبال آن، ذیل نیازهای فرامادی و شاخه زیباشناختی ذهنی قرار می‌گیرد؛ از این رو و براساس این نظریه، علاقه به محیط زیست ارزشی فرامادی است و نگرش‌های محیط‌زیستی بین افراد مرفه وجود دارد؛ زیرا نیازهای مادی آنان از غذا تا امنیت تأمین شده است؛ بنابراین، کشورهای در حال توسعه نمی‌توانند توجه زیادی به مسائل زیست‌محیطی نشان دهند؛ زیرا آنها نیازهای اساسی خویش را برطرف نکرده‌اند (به نقل از فروتن‌کیا و نواح، ۱۳۹۵: ۱۲۲).

تفسیر بوم‌شناختی دانلپ و کاتن با نام «کارکردهای زیست‌محیطی رقیب» و تفسیری از منظر اقتصاد سیاسی - که در مفاهیم «گفتمان جامعه‌ای - محیط‌زیستی» و «تردمیل تولید» شناوبرگ دیده می‌شود - را می‌توان دو رویکرد غالب در جامعه‌شناسی محیط زیست در زمینه علل گسترده تخریب محیط زیست بیان کرد. تخریب محیط زیست به بهترین شکل در الگوی دانلپ و کاتن توصیف شده است؛ این الگو سه کارکرد اصلی یا خدمات اکوسیستمی را مشخص می‌کند که محیط زیست از طریق آنها به انسان خدمات می‌رساند: ذخیره و تأمین کالا، فضای زندگی و مخزن زباله. در بخش ذخیره و تأمین کالا محیط زیست شامل منابع طبیعی است که برای زندگی انسان ضروری است و استفاده بیش از حد از آنها موجب تخریب و کمیابی آنها می‌شود. فضای زندگی سکونتگاه، سیستم حمل‌ونقل و دیگر ملزومات زندگی روزمره را تأمین می‌کند. استفاده مفرط از این کارکرد سبب ازدحام

بیش از حد جمعیت، تراکم و تخریب زیستگاه دیگر موجودات می‌شود. در نقش مخزن زباله نیز محیط زیست به جذب زباله، فاضلاب و آلودگی‌ها می‌پردازد. اگر بیش از توان جذب محیط زیست آلودگی وارد محیط شود، موجب اختلال و تخریب در محیط زیست می‌شود (ر. ک. هانیگان، ۱۳۹۲: ۲۹-۲۵).

در جامعه‌شناسی محیط زیست، شاید مؤثرترین تبیین از رابطه بین سرمایه‌داری، دولت و محیط زیست را بتوان در کتاب محیط‌زیست: از مازاد تا کمیابی شناوبرگ در سال ۱۹۸۰ یافت؛ شناوبرگ با بهره‌گیری از اصول اقتصاد سیاسی مارکسیستی و جامعه‌شناسی نووبری، به تشریح چگونگی پیدایش و ماهیت روابط متناقض توسعه اقتصادی و تخریب محیط‌زیستی می‌پردازد (هانیگان، ۱۳۹۲: ۳۱). دیدگاه شناوبرگ و همکارانش با نام چرخه تولید یا تردمیل تولید، اساساً یکی از دو مدعی بزرگ در عرصه نظری جامعه‌شناسی محیط زیست است. این نظریه تأکید دارد که همه ما جزئی از یک نظام هستیم که باید به رشد، تولید مستمر و بیشتر ادامه دهد و مصرف‌کنندگانی را پدید آورد که این تولیدات را مصرف کنند (به نقل از فروتن‌کیا و نواح، ۱۳۹۵: ۱۰۵). این فرایند احتیاج فزاینده‌ای به انرژی و منابع دارد و سبب می‌شود ضایعات صنعتی و مصرفی به‌طور دائم ایجاد شوند (Schnaiberg & Gould, 2009: 54). این نظریه نیاز ذاتی نظام اقتصادی به تولید مداوم سود از راه ایجاد تقاضای مصرف‌کنندگان برای محصولات جدید را تشریح می‌کند. تبلیغات از ابزارهای مهم برای گسترش تقاضاست که مردم را به خرید محصولات جدید مجاب می‌کند تا سطح زندگی خود را بالا ببرند (نصرتی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸: ۳)؛ از این رو و طبق این دیدگاه، از محیط زیست بیش از محدودیت‌های فیزیکی و ظرفیت زیستی آن بهره‌کشی می‌شود. طبق نظر شناوبرگ بحران محیط‌زیستی، در ابتدا، به علت وجود گرایش شدید به سوی چرخه تولید که به لحاظ محیط‌زیستی مخرب بود، شکل گرفته است. به باور شناوبرگ یک تنش دیالکتیکی در جوامع

دو شاخص زیست محیطی به منزله ابزاری کمی برای محاسبه تقاضای محیط زیست (اثر اکولوژیک) و تأمین سرمایه طبیعی تجدیدپذیر (ظرفیت زیستی) ارائه شد. به زبان خیلی ساده، سرانه ردپای اکولوژیک، مخارج اکولوژیک مردم یک کشور، شهر، استان و حتی یک شخص را نشان می دهد. ظرفیت زیستی نیز در مقابل دارایی های اکولوژیک همان کشور، شهر، استان و شخص را نشان می دهد.

پیشینه پژوهش

در سطح علمی پژوهش های متعددی را می توان یافت که با بهره گیری از نظریه ها، دیدگاه ها و ابزارهای مطرح شده در بخش مبانی نظری پژوهش انجام شده اند. در این زمینه، جعفری صمیمی و احمدپور (۱۳۹۰) تحلیل رابطه رشد اقتصادی و شاخص عملکرد محیط زیست در کشورهای منتخب توسعه یافته در سال های ۲۰۰۶ و ۲۰۰۸ را بررسی کردند. نتایج پژوهش آنها نشان داد در کشورهای توسعه یافته، رشد اقتصادی بر عملکرد محیط زیست تأثیر منفی داشته و سبب تخریب محیط زیست شده است.

فراهانی (۱۳۹۴) در کلان شهر تهران نشان داد بین فقر اقتصادی و کیفیت محیط زیست رابطه معکوسی وجود دارد؛ یعنی با افزایش و بهبود مؤلفه های فقر اقتصادی، کیفیت مؤلفه های محیط زیست کاهش یافته است.

کرمی موفق (۱۳۹۵) اقدام به بررسی رابطه بین فقر، نابرابری درآمد و تخریب محیط زیست در ایران کرد. نتایج برآورد الگو در بلندمدت نشان داد رابطه مثبت و معناداری بین متغیر رشد اقتصادی و تخریب محیط زیست، نابرابری درآمد و تخریب محیط زیست و همچنین میران فقر و تخریب محیط زیست وجود دارد.

همانند این پژوهش، ابراهیمی و همکاران (۱۳۹۵) نیز نشان دادند میزان انتشار سرانه دی اکسید کربن با بهبود توزیع درآمد در ایران کاهش می یابد.

پیشرفته صنعتی به وجود می آید که پیامد کشمکش بین چرخه تولید و تقاضا برای محافظت از محیط زیست است (فروتینک و نواح، ۱۳۹۵: ۱۰۵).

دستیابی به رشد و توسعه به ویژه توسعه اقتصادی به مصرف منابع اعم از طبیعی و انسانی نیازمند است. دستیابی به منابع طبیعی، زیربنا و تسهیلگر توسعه کشورهاست. در سال ۱۹۸۷ خانم برانتلند، نخست وزیر نروژ، برای توسعه جهانی از عبارت توسعه پایدار استفاده کرد و آن را توسعه ای اعلام کرد که آینده را با خطر روبه رو نکند. در دو دهه اخیر که رشد شتابان جهانی شدن در سراسر گیتی موجب افزایش رو به رشد مصرف منابع و خسارت های جبران ناپذیر به اکوسیستم های طبیعی شده است، به توسعه پایدار بیشتر توجه شده است (زاهدی، ۱۳۹۰: ۹). با گسترش مفهوم توسعه پایدار در سطح بین الملل، دانشمندان و پژوهشگران الگوهای کمی و کیفی زیادی را برای اندازه گیری توسعه پایدار و پایداری جوامع و شهرها ارائه دادند. یکی از این ابزارها که در کنار شاخص عملکرد محیط زیستی توجه بیشتری را در سطوح علمی، سیاسی و آموزشی به خود جلب کرده است، ارزیابی ردپای اکولوژیک است. براساس این روش، توسعه یک منطقه، زمانی ناپایدار قلمداد می شود که میزان ردپای اکولوژیک از ظرفیت زیستی منطقه بالاتر باشد (کوزه گر کالجی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۵). در میان عوامل مختلف تأثیرگذار بر ردپای اکولوژیک، می توان از مصرف گرایی و توسعه مادی گرایی به منزله دو عامل جامعه شناختی مهم نام برد؛ به طوری که اشنایبرگ باور دارد علاوه بر چرخه تولید انبوه که برای تولید هرچه بیشتر به محیط زیست فشار می آورد، مصرف گرایی مدرن نیز در زمینه تخریب محیط زیست عمل می کند (آقایاری هیر و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۰). ردپای اکولوژیک و ظرفیت زیستی به منزله دو شاخص مهم زیست محیطی که برای اولین بار در اوایل دهه ۱۹۹۰ به وسیله ماتیس واگرنگل و ویلیام ریس معرفی شد، به ابزار شناخته شده ای در زمینه حسابرسی زیست محیطی تبدیل شده است (Rees, 1992: 121; Wackernagel & Rees, 1998: 6). این

همچنین محمدی (۱۳۹۵) با استفاده از داده‌های سری زمانی ۱۹۸۰-۲۰۱۱ بانک جهانی، به بررسی رابطه میان نابرابری درآمد و انتشار دی اکسید کربن در ایران پرداخت. نتایج پژوهش او نشان داد در بلندمدت رابطه مثبت و معنی‌داری میان نابرابری درآمد و دی‌اکسید کربن وجود دارد. خیری و همکاران (۱۳۹۷) نشان دادند سیاست‌های توزیع برابر درآمدی در بازه‌های زمانی مختلف سبب کاهش آلودگی زیست‌محیطی در ایران می‌شود؛ بدین معنی که افراد ثروتمند بیشتر از افراد فقیر گرایش به تخریب محیط زیست دارند و بازتوزیع درآمدی می‌تواند سبب کاهش سرانه آلودگی شود. همچنین یافته‌های جعفری‌نسب کرمانی (۱۳۹۷) نشان داد در بلندمدت با افزایش نابرابری درآمد، تخریب محیط زیست در ایران کاهش می‌یابد. نتایج همچنین نشان‌دهنده اثر مثبت رشد اقتصادی بر تخریب محیط زیست بود. پژوهشگران داخلی بیشتر به بررسی رابطه بین فقر، درآمد و تخریب محیط زیست در مقیاس روستایی توجه کردند. با وجود این، نتایج متفاوتی را گزارش می‌دهند. در این زمینه، احمدی‌فرد (۱۳۷۹) چنین استنباط می‌کند که در منطقه مطالعه‌شده رابطه معنی‌داری بین اراضی تخریب‌شده و اقتصاد روستا و خانوار وجود ندارد. شریفی‌نیا و مهدوی (۱۳۹۰) نشان دادند به‌دلیل فقر اقتصادی و اجتماعی، روستاییان از طریق عملکرد مستقیم (بوته‌کنی برای تأمین سوخت، فروش و ایجاد آغل) و غیرمستقیم (نگهداری دام مازاد بر ظرفیت مرتع) سبب تخریب محیط زیست شده‌اند. فیروزآبادی و عظیم‌زاده (۱۳۹۱) نشان دادند تخریب محیط زیست در منطقه بررسی‌شده در پژوهش، کاملاً ناشی از طرز عملکرد خانوارهای فقیر نیست؛ بلکه حتی نقش فقرا در تخریب محیط در مقابل آثار مخربی که فعالیت‌های صنعتی تاکنون در منطقه داشته‌اند، بسیار ناچیز بوده است.

داوودی‌فارسانی و نوری‌پور (۱۳۹۵) نتیجه گرفتند که میزان تخریب مراتع به‌وسیله پاسخگویان فقیر، به‌طرز معناداری، بیشتر از پاسخگویان غیرفقیر است. بسحاق و همکاران (۱۳۹۶) نتیجه گرفتند که بین فقر روستایی و ناپایداری محیطی، اثر مثبت و معناداری وجود دارد. در این زمینه، فقرای روستایی با بهره‌برداری بیش از حد از امکانات طبیعی سبب ناپایداری بیشتر آن می‌شوند و این مسئله در گذر زمان سبب نابودی منابع خواهد شد. باتاچاریا و اینس^۱ (۲۰۰۶) با استفاده از داده‌های سه منطقه در هند اقدام به تحلیل تجربی رابطه بین فقر روستایی و تغییر محیط زیست کردند. در این پژوهش، تغییر محیط با استفاده از شاخص پوشش گیاهی به‌وسیله داده‌های ماهواره‌ای اندازه‌گیری شد. شواهد نشان داد فقر روستایی سبب تخریب پوشش گیاهی می‌شود. همچنین نتایج نشان داد به‌طور بالعکس تخریب پوشش گیاهی سبب فقر روستایی نیز می‌شود؛ اما میزان تأثیر آن در مناطق مختلف مطالعه‌شده براساس عوامل جغرافیایی و اقلیمی متفاوت است. ریزک و سلیمانه^۲ (۲۰۱۸) برای تحلیل رابطه بین فقر و انتشار گاز دی اکسید کربن به‌منزله شاخص محیط‌زیستی از داده‌های پانل جهانی ۱۴۶ کشور در طول دوره ۱۹۹۶-۲۰۱۴ استفاده کردند. یافته‌های کلی پژوهش نشان داد رابطه غیرخطی بین فقر و انتشار دی اکسید کربن می‌تواند سبب افزایش بیشتر فقر و تخریب محیط زیست شود. با وجود این، افزایش کیفیت نهادی سبب کاهش فقر و حفاظت بیشتر از محیط زیست می‌شود.

بلوچ و همکاران^۳ (۲۰۲۰) ارتباط بین نابرابری درآمد، فقر و انتشار دی اکسید کربن را برای ۴۰ کشور آفریقایی جنوب صحرا طی دوره ۲۰۱۰-۲۰۱۶ بررسی کردند. یافته‌ها نشان داد افزایش نابرابری در درآمد سبب افزایش انتشار گاز دی اکسید کربن می‌شود. علاوه بر این، افزایش فقر تأثیرات مخربی بر

¹ Bhattacharya & Innes

² Rizk & Slimane

³ Baloch et al.

آلودگی محیط زیست در کشورهای آفریقایی جنوب صحرا دارد.

شیتو و همکاران^۱ (۲۰۲۱) با تمرکز بر اندازه‌گیری تخریب محیط زیست با استفاده از ردپای اکولوژیکی در ۴۵ کشور آسیایی با منابع طبیعی غنی نشان دادند رابطه‌ای غیرخطی بین ردپای اکولوژیکی و رشد اقتصادی وجود دارد. علاوه بر این، نتایج نشان داد افزایش شاخص عملکرد محیط زیست ردپای اکولوژیکی را افزایش می‌دهد؛ در حالی که رشد جمعیت پایداری محیطی را کاهش می‌دهد.

مرور پژوهش‌های تجربی نشان می‌دهد بسیاری از پژوهشگران به ارتباط فقر و تخریب محیط زیست توجه کرده‌اند. وجود و اهمیت شاخص‌های جهانی همچون شاخص درصد جمعیت زیر خط فقر ملی و نیز شاخص عملکرد محیط زیست در کنار ردپای اکولوژیک سبب شد در پژوهش حاضر این ارتباط با استفاده از این شاخص‌ها نیز کنکاش شود.

مواد و روش

روش پژوهش

روش پژوهش در این مقاله تطبیقی از نوع متغیرمحور است. برای بررسی اثر فقر و توزیع درآمد بر تخریب محیط زیست، ابتدا ادبیات نظری مرتبط بررسی و تحلیل شد. در ادامه با بررسی پیشینه پژوهش و در دسترس بودن داده‌ها، درصد جمعیت زیر خط فقر ملی (PPP) برای کشورهای مختلف به‌منزله متغیر مستقل و امتیاز شاخص عملکرد محیط‌زیستی کشورها به‌منزله متغیر وابسته در نظر گرفته شد. شاخص عملکرد محیط‌زیستی متغیرهای بسیاری دارد که داشتن نمره بالاتر در این شاخص به‌منزله عملکرد بهتر درباره محیط زیست است و به‌طور غیرمستقیم می‌توان به‌منزله عملکرد کشورها در تخریب محیط زیست از آن بهره برد. داده‌های درصد جمعیت زیر خط فقر ملی از سایت بانک جهانی تهیه

شد. این داده‌ها در سال ۲۰۲۱ برای هر کشور در تاریخ دسترسی گردآوری و یا به‌وسیله کارشناسان تخمین زده شده بود؛ از این رو، با توجه به بازه در دسترس بودن اطلاعات کشورها، تاریخ آن متغیر بود. در مجموع، برای ۱۶۳ کشور داده مرتبط در دسترس قرار داشت. در ادامه با استفاده از گزارش شاخص عملکرد محیط‌زیستی ۲۰۲۰، رتبه و نمره عملکرد هر کشور تهیه شد. در این گزارش ۱۸۰ کشور امتیازبندی و رتبه‌بندی شده بودند که با توجه به وجودداشتن داده برای این شاخص و شاخص درصد جمعیت زیر خط فقر و در تطابق این دو، در نهایت داده ۱۵۵ کشور تهیه شد و کشورهای که در هریک از شاخص‌ها داده‌ای برای آنها ثبت نشده بود، از تحلیل خارج شدند. سپس داده‌های مرتبط وارد محیط نرم‌افزار SPSS 24 شد. با بررسی پیش‌شرط‌ها در ادامه با استفاده از روش همبستگی پیرسون در محیط نرم‌افزار SPSS 24 میزان همبستگی بین این دو متغیر بررسی شد. سپس با استفاده از تحلیل رگرسیون تک‌متغیره خطی میزان تبیین‌کنندگی و نیز معناداری آماری آن سنجیده شد. در ادامه با استفاده از گروه‌بندی درآمدی بانک جهانی که نشان‌دهنده توزیع درآمد و ثروت کشورها در سطح جهانی است، کشورهای مطالعه‌شده در چهار گروه با درآمد کم، متوسط به پایین، متوسط به بالا و درآمد بالا تقسیم‌بندی شدند. تحلیل همبستگی برای هر گروه نیز به‌صورت جداگانه ارائه شد. شاخص ردپای گروه‌ها برای سال ۲۰۱۷ نیز از سایت ردپای جهانی گرفته و تحلیل شد و در نهایت، یافته‌ها تحلیل و نتیجه‌گیری شد.

شاخص درصد جمعیت زیر خط فقر

شاخص درصد جمعیت زیر خط فقر که یکی از شاخص‌های فقر چندبعدی است، درصد جمعیت برای هر کشور را که طبق استانداردهای کشور مرتبط در زیر خط فقر قرار دارند، گزارش می‌دهد. نسبت سرشماری فقر بین جمعیت براساس خطوط فقر ملی برای هر کشور اندازه‌گیری می‌شود. در این

¹ Shittu et al.

بین، ممکن است کشوری یک خط فقر ملی منحصربه‌فرد داشته باشد یا اینکه برای انعکاس تفاوت در هزینه‌های زندگی، تفاوت در رژیم‌های غذایی و سبدهای مصرف خانوار، خط فقر جداگانه برای مناطق روستایی و شهری یا مناطق جغرافیایی مختلف داشته باشد. برآورد خط فقر ملی با استفاده از داده‌های نظرسنجی خانوار جمع‌آوری‌شده از نمونه‌های معرف ملی خانوار محاسبه می‌شود (world bank, 2021). براساس داده‌های بانک جهانی میانگین جهانی شاخص درصد جمعیت زیر خط فقر حدود ۲۳,۵ درصد برآورد می‌شود. در این زمینه، ترکمنستان با ۰,۲ درصد جمعیت زیر خط فقر کمترین میزان را دارد و کشور سودان جنوبی با ۸۲ درصد فقرنشین است. این تخمین برای ایران حدود ۱۱ درصد است.

شاخص عملکرد محیط‌زیستی

همواره پژوهشگران حوزه محیط زیست به دنبال ارائه و بسط شاخص‌هایی بوده‌اند که بتواند عملکرد یک کشور، دولت و سیاست را نشان دهد. میان شاخص‌های مختلفی که تاکنون ارائه شده است، شاخص عملکرد زیست‌محیطی در زمره مهم‌ترین شاخص‌ها قرار گرفته است (قره‌بخش و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۷). شاخص EPI وضعیت پایداری در سراسر جهان را ارائه می‌دهد. EPI ابزار سیاستی قدرتمندی در حمایت از تلاش‌ها برای دستیابی به اهداف توسعه پایدار سازمان ملل متحد و حرکت جامعه به سوی آینده‌ای پایدار را ارائه می‌دهد. این شاخص هر دو سال یک بار به وسیله دانشگاه یل و دانشگاه کلمبیا برای کشورهای مختلف برآورد می‌شود (Wendling et al., 2020). هدف اصلی این گزارش ارائه معیارهای کمی برای ارزیابی عملکرد زیست‌محیطی یک کشور و امکان مقایسه آن با سایر کشورهاست. در گزارش EPI سال ۲۰۲۰ دو هدف کلان شامل کاهش تنش و فشارهای محیط‌زیستی تهدیدکننده سلامت انسان (هدف سلامت محیط زیست) و حفاظت از زیست‌بوم‌ها و منابع طبیعی (هدف پایداری محیط

زیست) در قالب ۱۱ شاخص و متشکل از ۳۲ شاخص فرعی مطرح شده است که با استفاده از روش‌های آماری مناسب، شاخص ترکیبی EPI برای کشورهای مختلف ساخته می‌شود. برای ساختن این شاخص، ابتدا از مراجع مختلف، عملکرد کشورها در زمینه شاخص‌های ۳۲ گانه با برآوردهای کارشناسی مشخص و با استفاده از تجزیه و تحلیل خوشه‌ای دسته‌بندی و در نهایت، ارزش هر کدام از شاخص‌های فرعی برآورد می‌شوند. سپس با استفاده از تکنیک‌های مناسب شاخص ترکیبی EPI برای کشورهای مختلف جهان تهیه می‌شود. مقدار این شاخص بین صفر تا ۱۰۰ در نوسان است و هرچه قدر کشوری ارقام بالاتری از این شاخص را به دست آورد، دارای عملکرد محیط‌زیستی بهتر، وضعیت بهتر در پایداری محیط‌زیستی و در نتیجه تخریب کمتر است و در زمینه دستیابی به اهداف توسعه پایدار قرار دارد و هرچه قدر رقم یادشده کمتر باشد، بیان‌کننده عملکرد نامطلوب‌تر و ناپایدارتر در زمینه محیط زیست و تخریب بیشتر است.

جدیدترین گزارش منتشرشده به سال ۲۰۲۰ مربوط است. گزارش EPI 2020 مبنایی کمی برای مقایسه، تجزیه و تحلیل و درک عملکرد زیست‌محیطی برای ۱۸۰ کشور فراهم می‌کند. این گزارش با استفاده از جدیدترین سالی که برای هر کشور داده موجود است، کشورها را براساس عملکرد زیست‌محیطی آنها امتیازبندی و رتبه‌بندی می‌کند و نحوه تغییر این نمرات را در طی یک دهه گذشته نیز نشان می‌دهد.

یافته‌های پژوهش

در این بخش در ابتدای امر یافته‌های توصیفی پژوهش و در ادامه نتایج آزمون همبستگی پیرسون و رگرسیون خطی تک‌متغیره بین شاخص PPP و EPI ارائه شده است. همچنان که قبلاً نیز اشاره شده است، عامل فقر با شاخص نسبت جمعیت زیر خط فقر ملی و عامل تخریب محیط زیست با شاخص عملکرد محیط زیست سنجیده می‌شود که اولی متغیر مستقل و دومی متغیر وابسته پژوهش را شامل می‌شود. در

نهایت، ارتباط بین این دو متغیر درباره گروه‌های درآمدی بانک جهانی نیز اجرا و نتایج ارائه شده است.

توصیف اطلاعات

همان گونه که در بخش روش‌شناسی پژوهش گفته شد، داده‌های ۱۵۵ کشور درباره شاخص عملکرد محیط زیست و نسبت جمعیت زیر خط فقر ملی از داده‌های موجود تهیه شد. جدول ۱ اطلاعات توصیفی شاخص عملکرد محیط زیست و اطلاعات توصیفی نسبت جمعیت زیر خط فقر ملی را نشان می‌دهد. براساس داده‌های جدول، میانگین ۱۵۵ کشور مطالعه‌شده درباره شاخص عملکرد محیط زیست ۴۶٫۸ است. کمترین امتیاز بین کشورهای مطالعه‌شده ۲۲٫۶ و بیشترین مقدار ۸۲٫۵ گزارش شده است که تغییرات آن دامنه‌ای برابر با ۵۹٫۹ دارد. شاخص کشیدگی نشان می‌دهد مقدار آن برابر با ۰٫۶۰۳- است و شاخص چولگی نیز مقداری برابر با ۰٫۶۸۹ را دارد که هر دو نشان می‌دهند مقادیر شاخص عملکرد

زیست محیطی از توزیع نرمال برخوردارند. اطلاعات توصیفی نسبت جمعیت زیر خط فقر ملی کشورهای مطالعه‌شده نشان می‌دهد میانگین این نسبت برای جامعه مطالعه‌شده برابر با ۲۵٫۹ درصد است. کمترین درصد جمعیت زیر خط فقر ۰٫۲ و بیشترین مقدار آن نیز ۷۶٫۸ درصد است. این امر نشان‌دهنده دامنه تغییرات زیادی درباره درصد جمعیت زیر خط فقر ملی در جامعه مطالعه‌شده است. این مقدار برابر با ۷۶٫۶ است. باید توجه کرد که نسبت یادشده، درصد جمعیت زیر خط فقر را در هر کشوری نشان می‌دهد و در هر کشور تعداد جمعیت متفاوتی را می‌توان داشته باشد؛ بدین صورت که درصدهای کم در جمعیت‌های بزرگ تعداد بیشتری از افراد ساکن در کشور خاص را در بر می‌گیرد و برعکس. شاخص کشیدگی داده‌های نسبت جمعیت زیر خط فقر ملی نشان می‌دهد این مقدار ۰٫۵۰۳ بوده است و داده‌ها توزیع نرمال دارند و شاخص چولگی نیز با مقدار ۱٫۰۱۴ نرمال‌بودن و کشیدگی به سمت مقادیر بزرگ‌تر از میانگین را نشان می‌دهد.

جدول ۱- اطلاعات توصیفی شاخص فقر و عملکرد محیط زیست

Table 1- Poverty and environmental performance index descriptive information

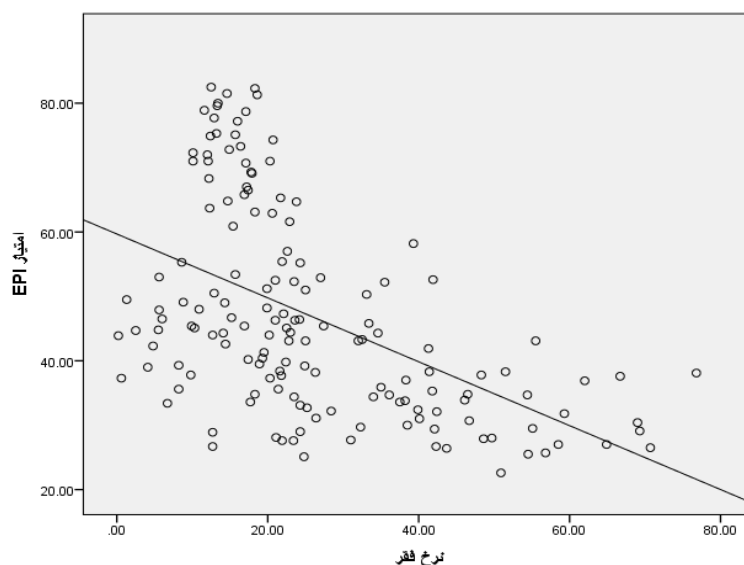
شاخص	تعداد	دامنه	حداقل	حداکثر	میانگین	انحراف استاندارد	چولگی	کشیدگی
شاخص EPI	۱۵۵	۵۹٫۹	۲۲٫۶	۸۲٫۵	۴۶٫۸۱	۱۶٫۰۴۵۵	۰٫۶۸۹	-۰٫۶۰۳
شاخص فقر	۱۵۵	۷۶٫۶	۰٫۲۰	۷۶٫۸	۲۵٫۹۴	۱۶٫۳۵	۱٫۰۱۴	۰٫۵۰۳

تحلیل اطلاعات

آزمون نرمال‌بودن داده‌ها و خطی‌بودن ارتباط

اولین گام در تحلیل‌های پارامتریک، اطمینان از نرمال‌بودن توزیع داده‌های مطالعه‌شده است. در این پژوهش علاوه بر شاخص‌های کشیدگی و چولگی، نمودار q-q plot برای سنجش نرمال‌بودن داده‌ها استفاده شد. داده‌های نمودار q-q plot نشان می‌دهد داده‌ها در اطراف خط توزیع قرار دارند؛

ازاین‌رو، می‌توان نرمال‌بودن داده‌ها را قبول کرد. قبل از تحلیل رگرسیون و همبستگی پیرسون نیاز بود خطی‌بودن رابطه بین دو متغیر بررسی شود؛ ازاین‌رو، از نمودار پراکندگی برای بررسی خطی یا غیرخطی بودن رابطه بین متغیر شاخص عملکرد محیط‌زیستی و نسبت جمعیت زیر خط فقر ملی استفاده شد. شکل ۱ نشان می‌دهد این رابطه خطی است و جهت معکوس دارد.

شکل ۱- آزمون خطی بودن رابطه بین EPI و PPP با نمودار پراکندگی

Fig 1- Linearity test of the relationship between epi and ppp

تحلیل همبستگی و رگرسیون

همبستگی پیرسون بین دو متغیر مطالعه شده در جدول ۲ ارائه شده است. همبستگی بین دو متغیر منفی گزارش شده است که جهت معکوس بین این دو متغیر را نشان می‌دهد؛ بدین معنی که با افزایش شاخص نسبت جمعیت زیر خط فقر ملی، امتیاز شاخص عملکرد محیط زیست کاهش می‌یابد و با کاهش آن، مقدار امتیاز شاخص عملکرد محیط زیست افزایش می‌یابد. مقدار عددی ضریب همبستگی پیرسون نیز -0.505 - به دست آمد. این مقدار در رتبه‌بندی شدت همبستگی، در طبقه متوسط قرار می‌گیرد؛ ولی معناداری این مقدار در سطح خطای یک درصد قوی گزارش می‌شود.

برای به دست آوردن میزان تبیین‌کنندگی شاخص نسبت جمعیت زیر خط فقر ملی درباره شاخص عملکرد محیط

زیست، از تحلیل رگرسیون تک‌متغیره خطی استفاده شد. با توجه به اعداد جدول ۲ مقدار R^2 برابر با 0.255 حاصل شده است. این مقدار نشان می‌دهد ۲۵ درصد تغییرات شاخص عملکرد زیست محیطی به وسیله نسبت افراد زیر خط فقر تبیین می‌شود. این مقدار نشان‌دهنده تبیین ضعیف الگوی رگرسیونی است. از سوی دیگر، مقادیر مربوط به تجزیه و تحلیل واریانس در نرم‌افزار SPSS بیان‌کننده معناداری تبیین‌کنندگی متغیر نسبت جمعیت زیر خط فقر ملی درباره شاخص عملکرد زیست محیطی کشورهاست. آماره دوربین - واتسون نیز برابر با 1.8 به دست آمده است که وجودنداشتن خودهمبستگی بین باقی‌مانده‌های الگو را نشان می‌دهد و فرض استقلال خطاها از یکدیگر را تأیید می‌کند.

جدول ۲- مقادیر و ضرایب آزمون همبستگی و رگرسیون PEI-PPP

Table 2- PEI-PPP correlation and regression values and coefficients

ردیف	تعداد متغیر	ضریب همبستگی	ضریب تبیین	معناداری	آماره دوربین - واتسون
۱	۱۵۵	-0.505	0.255	0.000	1.816

با توجه به ضرایب رگرسیونی یا همان برآورد پارامترها

در جدول ۳ که مقدار ثابت یا همان عرض از مبدأ برابر با

۵۹,۶۸۷ و شیب خط نیز ۰,۴۹۶ - حاصل شده است، در نهایت می توان معادله خط رگرسیون را به صورت معادله ۱

جدول ۳- مقادیر و ضرایب متغیرهای الگوی رگرسیونی PEI-PPP

Table 3- PEI-PPP regression model variables

الگو	ضریب غیراستاندارد		ضریب استاندارد	آماره T	معناداری	سطح اطمینان ۹۵ درصدی برای B	
	B	خطای استاندارد				حد پایین	حد بالا
ثابت	۵۹,۶۸۷	۲,۰۹۸		۲۸,۴۵۶	۰/۰۰۰	۵۵,۵۴۳	۶۳,۸۳۱
درصد جمعیت زیر خط فقر	-۰/۴۹۶	۰/۶۸	-۰/۵۰۵	-۷,۲۴۵	۰/۰۰۰	-۰/۶۳۱	-۰/۳۶۱

$$EPI = 59.687 + -0.496PPP$$

معادله ۱

تحلیل رگرسیون برحسب گروه های درآمدی

در این بخش برای درک بهتر ارتباطات بین شاخص درصد جمعیت زیر خط فقر و شاخص عملکرد زیست محیطی، ارتباط این دو در گروه های درآمدی نیز بررسی شد. بدین منظور از تقسیم بندی کشورهای جهان به وسیله بانک جهانی به گروه های درآمدی استفاده شد. طبق تقسیم بندی سال مالی ۲۰۲۱، کشورهای مختلف با توجه به اقتصادشان در سال ۲۰۱۹ و با استفاده از روش اطلس بانک جهانی، به چهار گروه درآمدی تقسیم بندی می شوند (World Bank, 2021):

۱. اقتصادهای کم درآمد، کشورهایی با سرانه تولید ناخالص ملی ۱۰۳۵ دلار یا کمتر.
۲. اقتصادهای با درآمد متوسط به پایین، آنهایی هستند که سرانه تولید ناخالص ملی بین ۱۰۳۶ تا ۴۰۴۵ دلار دارند.
۳. اقتصادهای با درآمد متوسط به بالا، کشورهایی با سرانه

جدول ۴- گروه بندی کشورهای جهان برحسب درآمد به وسیله بانک جهانی

Table 4- Countries by income

ردیف	گروه درآمدی	تعداد	کد در SPSS
۱	کشورهای با درآمد کم	۲۲	۱
۲	کشورهای با درآمد متوسط به پایین	۴۵	۲
۳	کشورهای با درآمد متوسط به بالا	۴۶	۳
۴	کشورهای با درآمد بالا	۴۲	۴

تولید ناخالص ملی بین ۴۰۴۶ تا ۱۲۵۳۵ دلار هستند.

۴. اقتصادهای پردرآمد، اقتصادهایی هستند که سرانه تولید ناخالص ملی ۱۲۵۳۶ دلار یا بیشتر دارند.

طبق تقسیم بندی بانک جهانی ۲۲ کشور بین کشورهای مطالعه شده در گروه درآمدی کم قرار می گیرند (جدول ۴). همچنین ۴۵ کشور در گروه کشورهای با درآمد متوسط به پایین، ۴۶ کشور در گروه کشورهای با درآمد متوسط به بالا و ۴۲ کشور در گروه کشورهای با درآمد بالا قرار دارند. یکی از علل کم بودن کشورهای با درآمد کم را می توان نبود اطلاعات برای این کشورهای بیان کرد؛ برای مثال، کشور یمن به دلیل نبود اطلاعات در این مطالعه آورده نشده است؛ اما این امر در کشورهای سایر گروه ها کمتر رخ می دهد. به عبارتی، بیشتر کشورهای با درآمد بالا به دلیل شفافیت اقتصادی در این گروه بندی آورده شده است.

نتایج مربوط به ارتباطات بین شاخص درصد جمعیت زیر خط فقر و شاخص عملکرد زیست‌محیطی در گروه‌های درآمدی در جدول ۵ ارائه شده است. مقدار همبستگی بین دو متغیر مطالعه‌شده در این پژوهش برای گروه درآمدی کم برابر با ۰,۴۶۳- شده است که بیشترین مقدار بین گروه‌های درآمدی است. در این گروه مقدار R^2 برابر با ۰,۲۱۵ حاصل شده است که این مقدار نشان می‌دهد حدود ۲۱ درصد تغییرات شاخص عملکرد زیست‌محیطی کشورهای با درآمد

کم به وسیله شاخص درصد جمعیت زیر خط فقر ملی تبیین می‌شود. این مقدار R^2 گرچه ضعیف گزارش می‌شود، در سطح خطای ۵ درصد معنادار است. در سایر گروه‌ها همبستگی و تبیین‌کنندگی رفته‌رفته ضعیف‌تر می‌شود و ارتباطات معنادار نیستند. در این زمینه در گروه درآمدی متوسط به پایین مقدار همبستگی برابر با ۰,۲۳۲- و مقدار R^2 نیز برابر با ۰,۰۵۴ حاصل شده است که این مقدار نشان می‌دهد تبیین‌کنندگی تنها حدود ۵ درصد است.

جدول ۵- مقادیر تحلیل همبستگی و ضریب تعیین بین متغیر PEI و PPP برحسب گروه‌های درآمدی

Table 5- Correlation between PEI and PPP in income groups

ردیف	گروه درآمدی	تعداد متغیر	ضریب همبستگی	ضریب تعیین	معناداری
۱	کم	۲۲	-۰,۴۶۳	۰,۲۱۵	۰,۰۳۰
۲	متوسط به پایین	۴۵	-۰,۲۳۲	۰,۰۵۴	۰,۱۲۵
۳	متوسط به بالا	۴۶	-۰,۱۸۳	۰,۰۳۴	۰,۲۲۳
۴	بالا	۴۲	-۰,۱۰۱	۰,۰۱۰	۰,۵۲۶

نتایج گروه درآمدی متوسط به بالا نشان می‌دهد در این گروه مقدار همبستگی برابر با ۰,۱۸۳- و مقدار R^2 برابر با ۰,۰۳۴ حاصل شده است. در نهایت، در گروه درآمدی بالا مقدار همبستگی بین دو متغیر مطالعه‌شده برابر با ۰,۱۰۱- شده است که کمترین مقدار بین گروه‌های درآمدی است. همچنین مقدار R^2 نیز برابر با ۰,۰۱۴ حاصل شده است که این مقدار نشان می‌دهد تنها حدود ۱ درصد تغییرات شاخص عملکرد زیست‌محیطی کشورهای با درآمد بالا به وسیله شاخص درصد جمعیت زیر خط فقر ملی تبیین می‌شود.

براساس داده‌های ردپای اکولوژیک شبکه جهانی ردپای اکولوژیک، متوسط ردپای هر فرد در سال ۲۰۱۷ برابر با ۲,۸

هکتار جهانی اعلام شده است. ظرفیت زیستی جهانی نیز ۱,۶ و کسری اکولوژیک برابر با منفی ۱,۲ بیان شده است. بررسی داده‌های مرتبط با شاخص ردپا (جدول ۶) نشان می‌دهد متوسط ردپای کشورهای با درآمد کم، کمی بیش از یک است؛ اما از ظرفیت زیستی بالاتری برخوردارند و در نتیجه مازاد ظرفیت زیستی نیز دارند. طبق جدول مذکور با افزایش درآمد، ردپای متوسط اکولوژیکی گروه‌ها نیز افزایش می‌یابد و به همین روال دارای کسری اکولوژیک نیز می‌شوند. جدول ۶ نشان می‌دهد کشورهای با درآمد بالا و بیشتر توسعه‌یافته، ۵ برابر بیشتر از کشورهای با درآمد کم و بیشتر توسعه‌نیافته، بر منابع اکولوژیک فشار وارد می‌کنند.

جدول ۶- مقادیر ردپای اکولوژیک و ظرفیت زیستی کشورها برحسب گروه‌های درآمدی

Table 6- Ecological footprint and biological capacity in income groups

ردیف	گروه درآمدی	تعداد کشور	ردپای اکولوژیک (هکتار جهانی)	ظرفیت زیستی (هکتار جهانی)	مازاد ظرفیت زیستی (هکتار جهانی)
۱	کم	۲۲	۱,۰۶	۵,۶۳	۴,۵۷
۲	متوسط به پایین	۴۵	۱,۸۵	۱,۶۷	۰,۰۸
۳	متوسط به بالا	۴۶	۲,۷۵	۲,۷	-۰,۰۴۳
۴	بالا	۴۲	۴,۹۸	۳,۲	-۱,۷۹

نتیجه

از اولین و اصلی ترین اهداف توسعه پایدار کاهش فقر است. در این زمینه پژوهش های متعددی انجام شده است که راه های کاهش فقر کدام و ارتباط آن با محیط زیست چگونه است. به دنبال این دیدگاه، بیشتر افراد فقر را از عوامل اصلی تخریب محیط زیست قلمداد می کنند و برای بهبود و حفظ محیط زیست تأکید بسیاری بر از بین رفتن فقر و نابرابری درآمدی دارند. شواهد تجربی بسیاری نیز برای این مدعا ارائه شده است. از جمله در پژوهش هایی که در سطح بین المللی و نیز داخلی و عمدتاً در مقیاس روستایی انجام شده است - که به برخی از آنها اشاره شد - یافته ها بر این دلالت دارد که فقر و کشورهای فقیر اثر تخریبی بیشتری بر منابع محیط زیستی دارند. به ویژه بر اثرات مستقیم این ارتباط به شدت تأکید می شود. از سوی دیگر، با رشد دیدگاه ها به همراه رشد و توسعه اقتصادی، شاخص های دیگری نیز برای بررسی ارتباط بین سطح درآمد، شیوه زندگی و دسترسی به منابع با تخریب محیط زیست ارائه شده است. رد پای اکولوژیک که با نظریه چرخه تولید اشنایبرگ همسوست، معروف ترین آنهاست. در این دیدگاه تأکید می شود که افراد و کشورهای با درآمدهای بالا اثر تخریبی (ردپا) بزرگ تری بر محیط زیست ساکن کره دارند. با توسل به این دیدگاه و شاخص، افراد و کشورهای فقیر تأثیر کمتری بر تخریب محیط زیست دارند و عمده تأثیر منفی بر محیط زیست از جانب کشورهای ثروتمند متوجه محیط زیست می شود. طبق این دیدگاه، حتی در داخل یک کشور نیز افراد زیر فقر ملی همچنان تأثیر کمتری نسبت به افراد ثروتمند همان جامعه دارند. طبق نظریه اینگلهارت و نظریه مالتوس افراد و کشورهای فقیر به دلیل اینکه در پی تأمین نیازهای اولیه خود هستند، کمتر به مباحث محیط زیستی توجه دارند. آنها برای تهیه ملزومات ضروری خود به بهره گیری مستقیم از منابع طبیعی نیازمندند؛ از این رو، به دلیل وابستگی غالباً مستقیم خود، آثار تخریب در فعالیت آنها به سرعت مشاهده می شود. شاید به همین دلیل است که فقر و

کشورهای فقیر متهم ردیف اول و همیشگی تخریب محیط قلمداد می شوند. تخریب محیط زیست به وسیله فقر و کشورهای فقیر که معمولاً جزء دارایی های آنها محسوب می شود، موجب می شود این افراد و کشورها در دور باطل فقر و تخریب محیط زیست گرفتار شوند. اینگلهارت هم تأکید دارد که کشورهای در حال توسعه نمی توانند توجه زیادی به مسائل محیط زیستی نشان دهند؛ زیرا آنها نیازهای اساسی خویش را برطرف نکرده اند؛ از این رو، تخریب مستقیم در این کشورها که غالباً بر مبنای ثروت طبیعی در حال رشد و توسعه اند، بیشتر مشاهده می شود.

طبق نظریه دانلپ و کاتن می توان استنباط کرد که کشورهای توسعه یافته در بخش فراهم سازی کالا معمولاً به دلیل داشتن ظرفیت زیستی بالا کمتر دچار مشکل می شوند؛ ولی درباره فضای زندگی و نیز تولید آلودگی بیش از توان محیطی خود عمل می کنند و موجب تخریب محیط زیست می شوند. این همان مفهومی است که رد پای اکولوژیکی به منزله ابزار سنجش پایداری بر آن صحه می گذارد و طبق نظریه اشنایبرگ فرایند تولید و سمت و سوی مصرف گرایی در جوامع توسعه یافته احتیاج فزاینده ای به انرژی و منابع دارد و سبب می شود ضایعات صنعتی و مصرفی به طور دائم ایجاد شوند (Schnaiberg & Gould, 2009: 54) و از محیط زیست بیش از محدودیت های فیزیکی و ظرفیت زیستی آن بهره کشی شود (فروتن کیا و نواح، ۱۳۹۵: ۱۰۵). شاخص رد پای اکولوژیک سال ۲۰۱۷ در جدول ۶ پژوهش حاضر نیز بیان کننده همین امر است؛ در حالی که طبق نظر اینگلهارت به دلیل نیازهای فرامادی در کشورهای توسعه یافته حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از تخریب آن نیز جزء دغدغه های جوامع توسعه یافته تلقی می شود (فروتن کیا و نواح، ۱۳۹۵: ۱۰۵) و همان گونه که اشنایبرگ معتقد است، تنشی دیالکتیکی در جوامع پیشرفته صنعتی به وجود می آید که پیامد کشمکش بین چرخه تولید و تقاضا برای محافظت از محیط زیست است (فروتن کیا و نواح، ۱۳۹۵: ۱۰۵).

در پژوهش حاضر نیز برای ارائه شواهد تجربی در این زمینه، ارتباط بین شاخص عملکرد محیط‌زیستی کشورها در مقابل نسبت جمعیت زیر خط فقر آنها بررسی شد. شاخص عملکرد محیط‌زیستی را می‌توان بهترین شاخص نشان‌دهنده عملکرد و وضعیت محیط زیست کشورها به‌منزله متغیر وابسته در نظر گرفت. از طرف دیگر نیز شاخص نسبت افراد زیر خط فقر ملی را سوای وضعیت توسعه هر کشور می‌توان به‌منزله متغیر مستقل در نظر گرفت. همچنین گروه‌های درآمدی بانک جهانی را نیز می‌توان به‌منزله متغیر نشان‌دهنده توزیع درآمد در سطح جهانی در نظر گرفت. یافته‌های تجربی این پژوهش نشان می‌دهد ارتباط بین فقر و عملکرد زیست‌محیطی در کشورهای مطالعه‌شده جالب توجه و معنادار است؛ بدین صورت که این ارتباط معکوس و معنادار است و با کاهش فقر شاخص عملکرد کشورها نیز بهبود می‌یابد. ازسوی دیگر، با توجه به تفاوت کشورها در سطح درآمدی، این ارتباط بین کشورهای با درآمد مختلف در دنیا نیز بررسی شد. نتایج تجربی این پژوهش نیز نشان داد در کشورهای با درآمد کم این ارتباط جالب توجه و معنادار است؛ به عبارتی، کاهش فقر در این کشورها می‌تواند سبب بهبود جایگاه آنها درباره عملکرد محیط‌زیستی در سطح بین‌المللی شود. با وجود این، این ارتباط در سایر کشورهای درآمدی مقداری کم و غیرمعنادار است که هرچه به سمت کشورهای با درآمد بالا می‌رود، از ارتباط و معناداری آن کاسته می‌شود؛ به عبارت دقیق‌تر، ارتباط بین فقر و عملکرد زیست‌محیطی در کشورهای با درآمد بالا مشاهده‌شدنی نیست؛ به‌طوری که ارتباط این دو نشان نمی‌دهد کاهش فقر در این کشورها، عملکرد زیست‌محیطی آنها را تغییر دهد، هرچند که از بار منفی آن می‌کاهد. از دلایل این امر می‌توان به این امر اشاره کرد که تخریب در کشورهای کمتر توسعه‌یافته معمولاً به‌صورت مستقیم بر محیط اعمال می‌شود و این کشورها به دلیل وابستگی مستقیم به منابع طبیعی، تخریب مستقیم بیشتری را موجب می‌شوند؛ ولی کشورهای توسعه‌یافته به دلیل

ظرفیت زیستی بالا و نیز توانایی مالی و فناورانه تخریب غیرمستقیم را متوجه محیط می‌کنند. برای مثال، با تأمین منابع سوختی، غذایی و طبیعی از کشورهای دیگر و نیز انتقال صنایع آلاینده به کشورهای دیگر در ظاهر امر عملکرد محیط‌زیستی بهتری را ارائه می‌دهند. همچنین باید توجه کرد که شاخص‌ها عمدتاً در تطابق با کشورهای ثروتمند طراحی می‌شوند و خود نیز ترکیبی از زیرشاخص‌های متعددی که عملکرد غیرمستقیم کشورهای توسعه‌یافته را در نظر نمی‌گیرند.

منابع

- آقایاری‌هیر، ت.؛ هنرور، ح. و عزیزاده اقدم، م. (۱۳۹۶). «نقش واسطه‌ای مصرف‌گرایی در ارتباط بین مادی‌گرایی و ردپای اکولوژیک؛ مورد مطالعه: شهروندان ارومیه»، *فصلنامه آموزش محیط زیست و توسعه پایدار*، ۶(۱)، ۹-۱۸.
- ابراهیمی، م. (۱۳۸۹). «جامعه‌شناسی زیست‌محیطی»، مجله جامعه‌شناسی ایران، ۱۱(۳)، ۱۸۶-۱۷۶.
- ابراهیمی، م.؛ بابایی، آ.؛ اسماعیلی، م. و کفیلی، و. (۱۳۹۵). «نابرابری درآمد و کیفیت محیط زیست؛ مطالعه موردی: ایران»، *مدل‌سازی اقتصادسنجی*، ۲(۱)، ۷۹-۵۹.
- احمدیان، د. و حقیقتیان، م. (۱۳۹۵). «تحلیل جامعه‌شناختی نقش عوامل فرهنگی بر رفتارهای زیست‌محیطی شهری؛ مورد مطالعه: شهروندان شهر کرمانشاه»، *مطالعات جامعه‌شناختی شهری*، ۶(۱۸)، ۷۶-۵۱.
- احمدی‌فرد، ع. (۱۳۷۹). *بررسی تأثیر اقتصاد خانوار روستایی در تخریب جنگل و مرتع در جنوب غربی حوضه آبخیز خان‌میرزا استان چهارمحال و بختیاری*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان.
- بسحاق، م.؛ تقدیسی، الف. و تقوایی، م. (۱۳۹۶). «طراحی مدلی برای فقر روستایی و اثر آن بر روی ناپایداری

ساسانپور، ف. (۱۳۹۵). *مبانی پایدارى توسعه کلان‌شهر با تأکید بر کلان‌شهر تهران*. تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر (شهرداری تهران).

شریفی‌نیا، ز. و مهدوی، م. (۱۳۹۰). «نقش فقر اجتماعی و اقتصاد روستایی بر تخریب محیط زیست؛ مطالعه موردی: مرتع ممیزی‌شده شورود، بخش شیب‌آب شهرستان زابل»، *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، ۴۳(۷۶)، ۶۷-۸۴.

فراهانی، ر. (۱۳۹۴). *بررسی رابطه فقر و کیفیت محیط زیست در مناطق کلان‌شهر تهران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اجتماعی. فروتن‌کیا، ش. و نواح، ع. (۱۳۹۵). *جامعه‌شناسی محیط زیست*. تهران: جامعه‌شناسان.

فیروزآبادی، الف. و عظیم‌زاده، د. (۱۳۹۱). «فقر روستایی و تخریب محیط زیست؛ مورد مطالعه: روستاهای سرخون و بیدله از توابع استان چهارمحال و بختیاری»، *توسعه محلی روستایی - شهری (توسعه روستایی)*، ۴(۲)، ۱۲۰-۹۹.

قره‌بخش، ه؛ ملایی، م. و تقوی، ل. (۱۳۹۹). «بررسی تأثیر متقابل شاخص‌های مدیریت شهری تهران بر شاخص عملکرد جهانی محیط زیست ایران (EPI)»، *انسان و محیط زیست*، ۱۸(۱)، ۳۵-۴۸.

کبیری، الف. و کریم‌زاده رضاییه، س. (۱۳۹۶). «تحلیل جامعه‌شناختی رابطه سرمایه اجتماعی و دغدغه زیست‌محیطی»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۸(۱)، ۵۳-۶۶. کرمی‌موفق، س. (۱۳۹۵). *بررسی رابطه بین فقر، نابرابری درآمد و تخریب محیط زیست در ایران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بوعلی سینا، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی.

کوزه‌گر کالجی، ل.؛ مسلمی، آ؛ مرادی، م.؛ رفیعی‌مهر، ح. و امینی‌زاده، ع. (۱۳۹۷). «جای پای اکولوژیک، سنجشی برای پایداری شهرها؛ موردپژوهی شهر تبریز»، *فصلنامه*

محیط زیست؛ مطالعه موردی: استان چهارمحال و بختیاری»، *مسکن و محیط روستا*، ۳۶(۱۵۹)، ۱۴۵-۱۳۳. جعفری‌صمیمی، الف. و احمدپور، س. (۱۳۹۰). «بررسی رابطه شاخص عملکرد محیط زیست و رشد اقتصادی در کشورهای توسعه‌یافته»، *پژوهشنامه اقتصاد انرژی ایران*، ۱(۱)، ۷۲-۵۵.

جعفری‌نسب کرمانی، م. (۱۳۹۷). *بررسی اثرات پویای نابرابری درآمد و رشد اقتصادی بر تخریب محیط زیست در ایران: الگوی خودبازگشت برداری ساختاری*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه فردوسی مشهد.

جواهریان، ز؛ فاتح‌وحدتی، الف؛ رحمتی، ع. و زمانی، ل. (۱۳۹۵). *اهداف توسعه پایدار*. تهران: حک.

خیری، م.؛ دهباشی، و. و اسماعیل‌پور مقدم، ه. (۱۳۹۷). «تحلیل اثر نابرابری درآمد بر کیفیت محیط زیست در ایران، با ارائه یک مدل کاربردی در برنامه‌ریزی محیطی»، *نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی (جغرافیای انسانی)*، ۱۰(۲)، ۳۱-۱۳.

داوودی‌فارسانی، الف. و نوری‌پور، م. (۱۳۹۵). «بررسی رابطه فقر روستایی و تخریب مراتع بخش مرکزی شهرستان فارس»، *پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران*، ۵(۴)، ۷۸-۶۹.

دسترس، ف. و خواجه‌نوری، ب. (۱۳۹۸). «بررسی رابطه بین عوامل جامعه‌شناختی و رفتار زیست‌محیطی شهروندان شهر شیراز»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۳۰(۴)، ۵۸-۳۵. یردودن، ت. و وستی، س. (۱۳۷۷). «رابطه فقر روستایی و محیط زیست در کشورهای در حال توسعه»، ترجمه فریده فاریابی، *اطلاعات سیاسی و اقتصادی*، ۱۳۵ و ۱۳۶، ۱۴۰-۱۵۳.

زاهدی، ش. (۱۳۹۰). «جهانی‌شدن و توسعه پایدار»، *فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی*، ۲(۳)، ۱۸-۱.

- Etongo, D., Djenontin, I. N. S., & Kanninen, M. (2016). Poverty and environmental degradation in southern burkina faso: an assessment based on participatory methods. *Land*, 5 (3), 1-23.
- Mbuligwe, S. E. (2011). Prioritizing community environmental and health needs: novel approaches and methods. Nriagu, J. (Eds.), *Encyclopedia of Environmental Health*, 372-381.
- Qi, X. H., Lin, R. P., Cheng, Y., & Ye, S. L. (2013). The review of the relationship between poverty and environment. *Scientia Geographica Sinica*, 33 (12), 1498-1505.
- Rees, W. E. (1992). Ecological footprints and appropriated carrying capacity: what urban economics leaves out. *Environment and Urbanization*, 4 (2), 121-130.
- Rizk, R., & Slimane, M. B. (2018). Modelling the relationship between poverty, environment and institutions: a panel data study. *Environmental Science and Pollution Research*, 25 (31), 31459-31473.
- Schnaiberg, A. & Gould, K. A. (2009). Treadmill predispositions and social responses: population, consumption, and technological change. King, I. McCarthy, D. (Eds.), *Environmental Sociology: From Analysis to Action*, Rowman & Littlefield, 51-60.
- Shittu, W., Adedoyin, F. F., Shah, M. I., & Musibau, H.O. (2021). An investigation of the nexus between natural resources, environmental performance, energy security and environmental degradation: evidence from Asia. *Resources Policy*, 73, 102227.
- Wackernagel, M., & Rees, W. (1998). *Our ecological footprint: reducing human impact on the earth*. Canada: New Society Publishers.
- Wendling, Z. A., Emerson, J. W., de Sherbinin, A., Esty, D. C. et al. (2020). *2020 Environmental performance index*. Canada: New Haven, Yale University Press.
- World Bank. (2007). *Poverty and the environment: understanding linkages at the household level*. Washington, DC: The World Bank.
- World Bank. (2021). *Poverty headcount ratio at national poverty lines (% of population)*. <https://data.worldbank.org>
- علوم محیطی، ۱۶(۳)، ۲۵-۴۴.
- محمدی، س. (۱۳۹۵). تأثیر نابرابری درآمد بر آلودگی محیط زیست در ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اقتصادی.
- محمدی ده‌عباسانی، س. (۱۳۹۱). فقر و تخریب محیط زیست؛ مطالعه موردی: دهستان جلالوند، استان کرمانشاه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه رازی، پردیس کشاورزی و منابع طبیعی.
- نصراللهی، ز. و هادیان، الف. (۱۳۹۷). «اثر رشد جمعیت بر محیط زیست در ایران و سایر کشورهای منطقه منا»، فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، ۶(۲۱)، ۴۰-۶۰.
- نصرتی‌نژاد، ف؛ سراج‌زاده، س. و دیهول، م. (۱۳۹۸). «تبیین جامعه‌شناختی رفتار زیست‌محیطی؛ مطالعه موردی: شهروندان تهرانی»، توسعه پایدار محیط جغرافیایی، ۲(۲)، ۳۳-۵۲.
- هانیکان، ج. (۱۳۹۲). جامعه‌شناسی محیط زیست. ترجمه موسی عنبری، انور محمدی و میلاد رستمی. تهران: دانشگاه تهران.
- Baloch, M. A., Khan, S. U. D., Ulucak, Z. Ş., & Ahmad, A. (2020). Analyzing the relationship between poverty, income inequality, and CO2 emission in sub-saharan african countries. *Science of The Total Environment*, 740, 139867.
- Bhattacharya, H., & Innes, R. (2006). *Is there a nexus between poverty and environment in rural India? agricultural and applied economics association (AAEA), agricultural and applied economics association (AAEA) conferences, 2006 Annual meeting, July 23-26, Long Beach, CA.*
- Bucknall, J., Kraus, C., & Pillai, P. (2000). *Poverty and Environment*. Washington, DC: World Bank.
- Duraipappah, A. K. (1998). Poverty and environmental degradation: a review and analysis of the nexus. *World Development*, 26 (12), 2169-2179.

<https://jas.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Applied Sociology

E-ISSN: 2322-343X

Vol. 33, Issue 2, No.86, Summer 2022, pp. 137-162

Received: 31.10.2021

Accepted: 08.01.2022

Research Paper

Coffee Shop as A Peace-oriented Place: Rethinking the System of Semantic Relationships Governing Coffee Shops

Maryam Rahmani*

Assistant Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Humanities, University of Bojnord, Bojnord, Iran
m.rahmani@ub.ac.ir

Saeid Rafiepour

Assistant Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Arts, University of Bojnord, Bojnord, Iran
s.rafiapour@ub.ac.ir

Introduction

Coffee shop, which is considered a post-modern phenomenon by some people and is a place that has created a social image via a proper interaction with its space and semantic system. It has occurred along with the evolution of coffee houses in Iran and become a Patogh (haunting place) for young people. This article aimed to reflect young people's experiences in coffee shops and rethink their system of semantic relationships, besides seeking to answer why young people welcome coffee shops in Bojnord City. The research also tried to understand what semantic relationships had been produced and reproduced in coffee shops with an increasing popularity among young people in Bojnord. The conceptual framework of the study was set by emphasizing the concepts of Patogh, public sphere in Habermas's votes, place consumption in Henri Lefebvre's votes, Rey Oldenburg's third place, and place identity in Edward Ralph's votes so as to verify the coffee shop concept.

Materials & Methods

An interpretive paradigm dominated this research. The research attempted to identify the system of semantic relations governing coffee shops through semi-structured interviews. Analysis of the findings was done via the Grounded Theory Method (GTM). The required information was collected by simultaneously using the two methods of purposeful sampling for selecting the interviewees in an accessible way and based on the criterion of maximum diversity and theoretical sampling for identify the number of people and finding the research path. The study was conducted through an interview with 36 young people (16 boys and 20 girls) living in Bojnord City with an average age of 21 years (age range of 18-25 years) in the spring of 2021. Sampling was completed after obtaining the theoretical saturation.

Discussion of Results & Conclusions

The research results led to extracting 90 basic concepts, 22 sub-categories, and 7 major categories. After extracting the concepts and identifying the categories, all the categories

were combined with each other and the underlying model of youth presence in coffee shops for the young people living in Bojnord City was designed. This study also provided a grounded model that could extract the consumption of place in order to produce the exclusive lifeworld of youth as the main phenomenon through semi-structured interviews. The causal condition for the presence of young people in coffee shops is liberation from structural domination. Young people consider their living conditions along with imposition of violence or, in other words, imposition of domineering structures on their values, attitudes, and actions. These domineering structures take refuge in a safe place called a coffee shop. Also, young people can show a place-dependent agency by being in coffee shops, an agency that has the power to change and produce new values and practices and depends on a place called a coffee shop. This meaning is considered as the contextual condition for the presence of young people in coffee shops. Other reasons for them to have place consumption practices in order to produce their own exclusive lifeworld are associated with the idea of globalization and conformity with myths. Young people feel

* Corresponding author

Rahmani, M., & Rafiepour, S. (2022). Coffee shop as a peace-oriented place: rethinking the system of semantic relationships governing coffee shops. *Journal of Applied Sociology*, 33(2), 137-162.

the need to ride the wave of globalization, whether by being in places comparable to transnational and global environments like coffee shops or by spreading global ideas, such as individualism, while avoiding any discrimination of place manifested in a coffee shop. Additionally, identification of myths for young people and association of the name of cafe with the memory of myths have made young people inclined to being in coffee shops and practice their consumption so as to produce their exclusive lifeworld as a main phenomenon called a Patogh, which is a place to express the glory of the youth and protect young people's lifestyle.

Young people with a civilized living strategy based on the special etiquette of coffee shop, which can be said to be the transition period of a civilized life, can lead peaceful conversations, while respecting their differences in an atmosphere free of discrimination and consuming cultural goods. This reflects the aspirations and wishes of the youth. The consequence of consumption of place for producing the exclusive lifeworld of the youth is the birth of peace derived from invitation to stay in a coffee shop and the result of a sense of security and tranquility in a place that revitalizes the youth. Young people come to the coffee shop to spread the culture of peace in its peace-oriented place by preparing themselves for the new civilized life that is romantic and non-discriminative. Paying attention to changes in the system of semantic relationships in a third place like a coffee shop from the perspective of young people can pave the way for a better understanding of their relationship with this place and identification of their spatial-semantic needs.

Keywords: Coffee Shop, Third Place, Patogh, Consumption of Place, Grounded Theory, Peace-Oriented Place, Bojnord

References

- Abazari, A. (2002). Nobert elias and civilizing process, *Journal of Social Sciences Letter*, 19 (10), 19-25 (In Persian).
- Abazari, Y.A. (2001). Roland barthes and Cultural studies. *Arghanoon*, 18, 137-157 (In Persian).
- Abedini, A., & Saket Hasanlouei, M. (2021). Urban third places; scene of creating social and recreational society hangouts in the community, case study: a comparative study of cafes in regions 1 and 4 of Urmia city. *Urban Planning Knowledge (UPK)*, 5 (2), 153-170 (In Persian).
- Aljunied, K. (2013). Coffee-shops in colonial singapore: domains of contentious publics. *History Workshop Journal*, 77, 65-85.
- Aminzadeh, B. (2010). Evaluation of aesthetics and place identity. *Quarterly HoviateShahr*, 4(7), 3-14 (In Persian).
- Azad Armaki, T. (2008). *Everyday life and coffee shop*. Collection of articles on cultural studies, cultural consumption and daily life by Kazemi, A., 289-277. Tehran: Academic Center for Education, Culture and Research (ACECR) (In Persian).
- Azad Armaki, T. (2011). *Patoogh and Iranian modernity*. Tehran: Avaye Noor (In Persian).
- Azad Armaki, T., & Shalchi, V. (2004). Two Iranian worlds: mosque and coffee shop. *Cultural Studies and Communication*, 1 (4), 163-183 (In Persian).
- Bounds, M. (2011). *Urban social theory (city, self, and society)*. Translated by: Sedighsarvestani, R., Tehran: University of Tehran Press (In Persian).
- Bourdieu, P. (2013). *Lesson about lesson*. Translated by Fakouhi, N, Tehran: Nashr-e Ney. (In Persian).
- Butler, C. (2012). *Henri Lefebvre Spatial politics, everyday life and the right to the city*. USA and Canada: Routledge.
- Cassell, P. (2004). *The Giddens reader*. Translated by: Chavoshian, H., Tehran: Nashre Qoqnoos (In Persian).
- Chopani, Y.A. (2009). The phenomenon of cultures globalization. *Journal of Faculty of Law and Political Science*, 39(3), 155-175 (In Persian).
- Danaeifard, H., & Emami, S.M. (2007). Strategies of qualitative research: A reflection on grounded theory. *Strategic Management Thought*, 1 (2), 69-98 (In Persian).
- Ellis, M. (2008). An introduction to the coffee-house: A discursive model. *Language & Communication*, 28, 156-164.
- Farash Khiabani, M., & Shahabian, P. (2019). Learning from Cafés: Cafés as "other spaces". *Motaleate Shahri*, 8(30), 109-121 (In Persian).
- Fazeli, N.A. (2012). *Culture and city (Cultural turn in urban discourses focusing on Tehran urban studies)*. Tehran: Teesa; Tehran: The Deputy of Social and Cultural Affairs of Tehran Municipality (In Persian).
- Ferreira, J., Ferreira, C., & Bos, E. (2021). Spaces of consumption, connection, and community: Exploring the role of the coffee shop in urban lives. *Geoforum*, 119, 21-29.
- Flick, U. (2008). *An introduction to Qualitative research*, Translated by: Jalili, H., Tehran: Nashr-e Ney (In Persian).
- Forester, J. (2021). Dealing with differences: dramas of mediating public disputes. Translated by: Jahanzad, N. *Dialectic and Space*, 21, 1-18, (In Persian).
- Grinshpun, H. (2014). Deconstructing a global commodity: Coffee, culture, and consumption in Japan. *Journal of Consumer Culture*, 14(3), 343-364.
- Habermas, J. (1991). *The structural transformation of the public sphere, An inquiry into a category of bourgeois society*. Translated by: Burger, T., Lawrence, F., Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Kuzmics, H. (2005). The civilizing process. Translated by: Hashemi, M.H., *Quarterly Iranian Journal of Sociology (ISA)*, 6(3), 146-178 (In Persian).
- Lukito, Y. N., & Xenia, A. P. (2017). Café as third place and the creation of a unique space of interaction in UI Campus. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, Vol. 99, *International Conference on Sustainability in Architectural Design and Urbanism 2017*, 9-10 August 2017, Semarang, Indonesia.
- Manning, P. (2013). The theory of the café central and the practice of the café peripheral: Aspirational and abject infrastructures of sociability on the european periphery. in: Tjora, A., Scambler, G. (Eds.), (2013) *Café Society*. Palgrave Macmilla, 43-65.
- Mehdi Zadeh, S.M., & Azizi, F. (2016). The situational analysis of communicative action in Tehran Cafés. *Quarterly of Cultural Studies and Communication*, 11(41), 69-99 (In Persian).
- Modiri, A. (2008). Place. *Quarterly HoviateShahr*, 2(2), 69-79 (In Persian).

- MortazHejri, H., & Modiri, A. (2019) Evaluation of third place functions of cafes for the youth in Enghelab and Valiasrstreet. *Semi-Annual Journal of Architecture and Urban Planning*, 11(22), 37-51 (In Persian).
- Nazeri, M. (2010). Coffee Shop A place to multiply power. *Journal of Communication Management*, 10, 33-32 (In Persian).
- Nikkhah, H. A., Rastegar, Y., & Fadai, S. (2019). Ethnography of a coffee shop in Bandar Abbas; from subculture to counterculture. *Quarterly Urban Studies*, 9 (31), 59-48 (In Persian).
- Oktafarel, K.M., Mario, M., Augusta, D.N., Arifin, A., Ekomadyo, A.S., & Susanto, V. (2021). Coffee culture and heritage: (demystifying the heritage value of coffee shops inside historical buildings in jakarta and bandung). *Local Wisdom*, 13 (1), 51-66.
- Oldenburg, R. (2013). The café as a third place. in: Tjora, A., Scambler, G.(Eds.), *Café Society*. Palgrave Macmila, 7-21.
- Purnomo, M., Yuliati, Y., Shinta, A., & Riana, F.D. (2021). Developing coffee culture among Indonesia's middle-class: A case study in a coffee-producing country. *Cogent Social Sciences*, 7(1), 1949808, 1-12.
- Rabani, A., & Abbaszadeh, M. (2010). Grounded theory approach (hard method or soft method). *Quarterly Journal of Applied Sociology*, 20(4), 169-183 (In Persian).
- Rabiei, K., & Shariatmanesh, T. (2020). Hangouts and the social production of space: a phenomenological study of everyday life in Isfahan women's hangouts. *Women in Development and Politics*, 18 (2), 263-292 (In Persian).
- Relph, E. C. (2010). *Place and placelessness*. Translated by: Noqsan Mohammadi, M.R., Mandgari, K., Mottaki, Z. Tehran: Arman Shahr Press (In Persian).
- Rosenbaum, M. S. (2006). Exploring the social supportive role of third places in consumers' lives. *Journal of Service Research*, 9 (1), 59-72.
- Rosenbaum, M.S., Ward, J., Walker, B.A., & Ostrom, A.L. (2007). A cup of coffee with a dash of love (an investigation of commercial social support and third-place attachment). *Journal of Service Research*, 10(1), 43-59.
- Saey, S., & Foss, K. (2016). The third place experience in urban and rural coffee shops, *MJUR*, 6, 171-177.
- SahebNasi, A.A., Moti, M., & Haji Esmaeili Hossein Abadi, M.R. (2020). An investigation into pace and violence in the quranic teachings with look at Johan Galtung's theory of cultural and structural violence. *Quarterly Pazhuhesh-Dini (Religious Study)*, 40, 35-65 (In Persian).
- Scambler, G. (2013). Cafés, Third places, and the enabling sector of civil society. in: Tjora, A., Scambler, G. (Eds.), (2013) *Café Society*. Palgrave Macmila, 67-86.
- Shalchi, V. (2008). Coffee shop youth lifestyle. *Journal of Iranian Cultural Research*, 1(1), 93-115 (In Persian).
- Simon, B. (2009). Consuming third place: starbucks and the illusion of public space in public space and the ideology of place. In: Orvell, M., Meikle, J.L (Eds.), (2009) *American Culture. (Architecture Technology Culture 3)*. Amsterdam- New York: Rodopi, 243-262.
- Simpson, T. (2008). The commercialization of Macau's cafés. *Ethnography*, 9(2), 197-234.
- Taban, M., PourJafar, M.R., & Pourmand, H.A. (2012). Identity and place, Phenomenological approach. *Quarterly HoviateShahr*, 6 (10), 79-90 (In Persian).
- Tavassoli, Gh. A. (2006). A study of dominant discourses in the discussion of globalization. *Journal of Social Sciences Letter*, 27, 179-158 (In Persian).
- Tocancipá-Falla, J. (2010). Cafésin Colombia: socio-political and cultural forms of representation at the turn of the century. *International Social Science Journal*, 61(202), 425-436.
- Tonkis, F. (2009). *Space, the city and social theory (social relationship and urban forms)*. Translated by: Parsi, H.R., Aflatouni, A. Tehran: University of Tehran Press (In Persian).
- Torkman, A., Ghaed, M., & Shemtoub, S. (2018). Hangout, the urban and architectural public space for social and cultural interactions (Case study: Borazjan city). *Research and Urban Planning*, 8 (31), 225-248 (In Persian).
- Tucher, C.M. (2017). *Coffee culture*. New York: Routledge.
- Urry, J. (2002). *Consuming places*, (Second Edition). London and New York: Routledge.
- Waxman, I. (2006). The coffee shop: social and physical factors influencing place attachment. *Journal of Interior Design*. 31 (3), 35-53.
- Zakaie, M. S. (2011). *Sociology of Iranian Youth*. Tehran: Nashr-e-Agah (In Persian).
- Zakavati Gharahgozlou, A. (2008). The thought of human amity and understanding. *Quarterly Ethics in Science and Thechnology*, 3(1-2), 15-21 (In Persian).
- Zandi, B., Roshan, B., & Amirikhah, M. (2018). A comparative study of naming traditional cafes and coffee shops in Tehran from a socio-onomastic perspective. *Iranian Journal of Sociolinguistics*, 1(4), 30-41 (In Persian).

<http://dx.doi.org/10.22108/jas.2022.131223.2209>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20085745.1401.33.2.6.1>

مقاله پژوهشی

کافی‌شاپ به مثابه مکان صلح‌محور (بازاندیشی در نظام روابط معنایی کافی‌شاپ)

مریم رحمانی ^{id}، استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران

m.rahmani@ub.ac.ir

سعید رفیع پور، استادیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر، دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران

s.rafielpour@ub.ac.ir

چکیده

کافی‌شاپ که عده‌ای آن را پدیده‌ای پست‌مدرن و عده‌ای هم آن را در امتداد تکامل قهوه‌خانه‌ها در ایران دانسته‌اند، مکانی است که با تعامل مناسب فضا و نظام معنایی موجود در آن، منجر به تصویری اجتماعی و به پاتوقی برای جوانان تبدیل شده است. این نوشتار با هدف بازاندیشی، درباره تجربه حضور جوانان در کافی‌شاپ و بازاندیشی در نظام روابط معنایی کافی‌شاپ، به دنبال پاسخ به چرایی استقبال جوانان از کافی‌شاپ در شهر بجنورد است. الگوی مسلط بر پژوهش، تفسیرگرایی است که سعی در شناسایی نظام روابط معنایی حاکم بر کافی‌شاپ، از خلال مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌یافته دارد. تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش با روش نظریه زمینه‌ای انجام شده است. با استخراج نتایج پژوهش در قالب مفاهیم اساسی (۹۰ مفهوم)، مقوله‌های فرعی (۲۲ مقوله)، مقوله‌های اصلی (۷ مقوله) و کلیه مقوله‌ها با یکدیگر ترکیب شده است. الگوی زمینه‌ای حضور جوانان ساکن بجنورد در کافی‌شاپ، طراحی و مصرف مکان در راستای تولید زیست جهان انحصاری جوانان به عنوان پدیده اصلی استخراج شد. رهایی از سلطه ساختاری، به عنوان شرایط علی، گسترش اندیشه جهانی‌شدن و هم‌آوایی با اسطوره‌ها، به عنوان شرایط مداخله‌ای، عاملیت وابسته به مکان، به عنوان شرایط زمینه‌ای و مقوله زایش صلح در مکان، به عنوان پیامد مصرف مکان در راستای تولید زیست جهان انحصاری جوانان از خلال راهبرد متمدنانه‌زیستن استخراج شد. کافی‌شاپ برای جوانان، مکان رهایی از خشونت‌های فرهنگی و مکان نمایش اختیار عاملیت در برابر اجبار ساختار است. همچنین کافی‌شاپ برای آنان زیست جهان صلح‌محوری است که از خلال متمدنانه‌زیستن و با آرزوی جهانی‌زیستن از آن استفاده می‌کنند تا فرهنگ صلح را تسری دهند. توجه به تغییرات در نظام روابط معنایی حاکم بر مکان‌های سوم همچون کافی‌شاپ‌ها از نگاه جوانان می‌تواند زمینه‌ساز فهم بهتر ارتباط آنان با مکان و شناسایی نیازهای مکانی - معنایی آنان شود.

واژه‌های کلیدی: کافی‌شاپ، مکان سوم، پاتوق، مصرف مکان، نظریه زمینه‌ای، مکان صلح‌محور، بجنورد.

* نویسنده مسؤول

رحمانی، م. و رفیع پور، س. (۱۴۰۱). «کافی‌شاپ به مثابه مکان صلح‌محور (بازاندیشی در نظام روابط معنایی کافی‌شاپ)». نشریه جامعه‌شناسی کاربردی. ۳۳(۲)، ۱۶۲-۱۳۷.

مقدمه و بیان مسئله

کافی‌شاپ مکان عمومی جوان‌پسندی است که انگیزه جهانی‌شدن را در مدرنیته متأخر دارد. کافی‌شاپ‌ها و قهوه‌خانه‌ها در اروپا به طور معمول در فرانسه و بریتانیا ابتدا محفل‌های ادبی را در خود جای داده‌اند و سپس به محفل‌های سیاسی تبدیل شده‌اند. نقش تاریخی کافی‌شاپ‌ها را در مبارزات استعماری می‌توان ردیابی کرد؛ به‌طوری‌که کافی‌شاپ‌های اندونزی مکان مقاومت در برابر استعمارگران بودند؛ همچنین کافی‌شاپ‌ها در طی تاریخ، مکان بروز مدرنیته و اندیشه‌های نوگرایی قلمداد می‌شدند. مانند کافی‌شاپ‌های ژاپن در دوره میجی؛ همچنین کافی‌شاپ‌ها کانون بحث‌های انتقادی بودند. مانند کافه نادری در ایران. تلقی اجتماعی از کافی‌شاپ‌ها به‌عنوان مکان سوم سبب شده است که در مکان سوم بودن کافی‌شاپ‌های زنجیره‌ای معاصر همچون استارباکس^۱ تردید شود. آنچه کافی‌شاپ را از سایر حوزه‌های عمومی یا مکان‌های سوم متمایز می‌کند، مخاطبان و نظام روابط معنایی حاکم بر آن است. کافی‌شاپ به‌عنوان یک مکان، فراتر از بُعد فضایی آن، از بُعد اجتماعی و فرهنگی گسترش یافته است.

درخصوص کافی‌شاپ در ایران چند نکته تأمل‌کردنی وجود دارد: ۱- استقبال از کافی‌شاپ در بین دسته‌های مختلف جوانان، گستردگی روزافزونی یافته است؛ به‌طوری‌که مناسبات ذهنی و دوگانه جوانان مسجدی و کافی‌شاپی را که یک دوگانه واگرا^۲ در ادبیات مفهومی جوانان ایرانی در دهه‌های گذشته بوده، برهم زده است و امروزه جوانان پیشرو در ارزش‌های مدرنیته و پست‌مدرنیته و همچنین جوانان معروف به انقلابی یا مسجدی از کافی‌شاپ استقبال کرده‌اند؛^۳ ۲- ماهیت کافی‌شاپ‌ها در ایران با محوریت کنشگری جوانان رقم می‌خورد؛ اما بررسی پژوهش‌های بین‌المللی مرتبط با

^۱ Strubacs^۲ ر.ک: مقاله دوجهان ایرانی: مسجد و کافی‌شاپ، نوشته آزاد ارمکی و شالچی

(۱۳۸۴)

^۳ برای مثال کافه نخلستان و کافه کراسه در تهران

حوزه کافی‌شاپ، استفاده‌کنندگان را از کافی‌شاپ‌ها در طیف سنی وسیع‌تر، به‌ویژه بزرگسالان و بازنشستگان در کنار جوانان و کارمندان نشان می‌دهد؛ ۳- هنوز کافی‌شاپ‌های زنجیره‌ای جهانی جای پای خود را در ایران باز نکرده‌اند و ویژگی‌های مکان سوم بر عموم کافی‌شاپ‌های عمومی^۴ ایران غلبه دارد که حداکثر شمول اجتماعی و حداقل طرد اجتماعی را دارند؛ به‌ویژه در جامعه مطالعه‌شده، شهر بجنورد، این امر آشکار است؛ ۴- کافی‌شاپ‌نشینی که همچون دیگر مظاهر مدرنیته ابتدا در کلان‌شهرها ظهور یافت، به‌سرعت به شهرهای غیرکلان‌شهری نیز رسید و از آن استقبال فراوان شد؛ اما تصور می‌شود ماهیت حضور در کافی‌شاپ‌های کلان‌شهری با ماهیت حضور در کافی‌شاپ‌های غیرکلان‌شهری متفاوت باشد؛ زیرا زمینه‌های حضور متفاوت خواهد بود؛ ۵- مصرف مکان به اندازه مصرف در مکان اهمیت یافته است؛ اما تولیدات معنایی مصرف مکان در مکانی همچون کافی‌شاپ در ایران به‌ویژه شهر بجنورد، با تولیدات معنایی حاصل از مصرف مکان در سایر زمینه‌های فرهنگی، به‌ویژه کلان‌شهرها احتمالاً متفاوت خواهد بود. درمجموع تصور اجتماعی از کافی‌شاپ‌ها و تغییرات آن و مخاطبان خاص کافی‌شاپ‌ها در ایران، جوانان هستند که آن را به مسئله‌ای بنیادی برای تأمل و فهم نظم اجتماعی جامعه جوانان امروز تبدیل کرده است.

گیدنز اعتقاد دارد کلید فهم نظم اجتماعی، نه درونی‌شدن ارزش‌ها، بلکه تغییر روابط میان تولید و بازتولید زندگی اجتماعی به‌دست کنشگران سازنده آنهاست (کسل، ۱۳۸۳: ۱۴۳). جوانان به‌عنوان کنشگران سازنده نظام روابط معنایی حاکم بر کافی‌شاپ، درحال بازتولید زندگی اجتماعی و تولید نظم جدید برای زیست جهان خویش هستند. در شهر بجنورد که فاقد ویژگی‌های کلان‌شهری است و کافی‌شاپ زنجیره‌ای در آن وجود ندارد، حضور جوانان در کافی‌شاپ‌های این شهر به‌عنوان مهم‌ترین پاتوق جوانان روبه‌افزایش است. بیشتر

^۴ بدیهی است برخی کافی‌شاپ‌های تخصصی (کافه هنر، کافه کتاب، کافه اساتید

و ...) یا کافی‌شاپ‌ها با منوهای گران قیمت، حداکثر شمول اجتماعی را ندارند.

پژوهش‌های مرتبط با کافی‌شاپ، در کلان‌شهرها انجام شده است و انجام دادن پژوهش در محیط غیرکلان‌شهری بجنورد، می‌تواند سوژه جدیدی را در مطالعات معنایی- مکانی غیرکلان‌شهری آشکار کند. این نوشتار با هدف بازاندیشی، درباره تجربه حضور جوانان در کافی‌شاپ و نظام روابط معنایی کافی‌شاپ، به دنبال پاسخ به چرایی استقبال جوانان شهر بجنورد از کافی‌شاپ است و سعی در فهم این امر دارد که چه روابط معنایی در کافی‌شاپ‌های شهر بجنورد تولید و بازتولید می‌شود که استقبال جوانان را از کافی‌شاپ‌ها روزافزون کرده است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مرتبط با کافی‌شاپ در ایران به دو بخش پژوهش‌های فضا- مکان‌محور و جامعه- اجتماع‌محور تقسیم می‌شود. در زیرمجموعه پژوهش‌های فضا- مکان‌محور، بر دگر فضا و ویژگی‌های مکان‌سومی بودن کافی‌شاپ‌ها تأکید می‌شود؛ همانطور که فراش خیابانی و شهابیان (۱۳۹۸) در پژوهش خود بیان کردند، برخی از کافه‌ها به مفاهیم پایه الگوی دگر فضا شامل فضای سوم، مکان سوم و هتروتوپیا، قرابت نزدیک داشته‌اند. مرتاض‌هجری و مدیری (۱۳۹۸) در ذکر تفاوت کافه و کافی‌شاپ بیان کردند که هرچند ممکن است کارکرد اولیه این مکان‌ها یکسان باشد، فرم و کارکردهای ثانویه مکان‌ها تحت تأثیر ویژگی‌های بستر قرارگیری و مخاطبان‌شان به گونه‌ای متفاوت شکل می‌گیرد و سبب بازتولید تمایز هویت کافه‌ها و کافی‌شاپ‌ها می‌شود. عابدینی و ساکت حسنلویی (۱۴۰۰) خلق پاتوق‌های اجتماعی- فرهنگی را در دو منطقه ۱ و ۴ شهر ارومیه مقایسه کرده‌اند.

پژوهش‌های جامعه- اجتماع‌محور با تمرکز بر سبک زندگی در کافی‌شاپ‌ها، کافی‌شاپ به مثابه پاتوق، تقابل کافی‌شاپ با مسجد، سبک ارتباطی در کافی‌شاپ و اتنوگرافی کافی‌شاپ مشخص می‌شود. آزاد ارمکی و شالچی (۱۳۸۴) ویژگی‌های واگرایانه دو سبک زندگی جوانان اصول‌گرای

انقلابی و پسامدرن را بررسی کردند و کافی‌شاپ‌ها را در تقابل با گفتمان اصول‌گرای انقلابی دانسته‌اند. شالچی (۱۳۸۷) سبک زندگی جوانان کافی‌شاپ را در منطقه ۳ تهران بررسی می‌کند تا ضمن شناسایی سبک زندگی آنان به اهمیت، حساسیت و پیچیدگی سیاست‌گذاری در مسائل جوانان تأکید کند. آزاد ارمکی (۱۳۹۰) ضمن بیان انواع پاتوق در ایران، کافی‌شاپ را یکی از پاتوق‌های دوره مدرن ایران دانسته است. مهدی‌زاده و عزیزی (۱۳۹۴) بیان کردند که الگوی کنش ارتباطی افراد در کافه‌های تهران، پیرو الگوی کنش ارتباطی هابرماس نیست و بیشتر پیرو احساسات، سنت، قومیت و روابط دوستی است. زندگی و همکاران (۱۳۹۷) به این نتیجه رسیدند که به‌طور معمول در نام‌گذاری کافی‌شاپ‌ها، تمایز جنسیتی مطرح نیست. بیشتر به نام‌های ملی توجه دارند و هویت فراملی حضور معناداری را در نام‌گذاری کافی‌شاپ‌های تهران دارد. نیکخواه و همکاران (۱۳۹۸) هشت مقوله تعاملی‌بودن، فراغتی‌بودن، سبک‌مندبودن، دموکراتیک‌بودن، جهانی‌بودن، امن‌بودن، منزلت‌بخش‌بودن و مدگرابودن را در توصیف کافی‌شاپ به مثابه فضای فرهنگی اشاره کردند. ربیعی و شریعت‌منش (۱۳۹۹) با بررسی پاتوق‌نشینی و مصرف مکان، زندگی روزمره را در چهار پاتوق زنانه اصفهان مطالعه پدیدارشناسانه و بیان می‌کنند که کوچه و جلسات مذهبی بازتولید و استمرار پرکنش فضایی سنتی را در خود دارند که کافه و محافل شعر و موسیقی تأیید نشانه‌شناسانه فضای اجتماعی مدرن هستند و در برخی موارد مانند محافل ادبی و هنری به تولید فضای روشنفکرانه و مقاومت فرهنگی منجر می‌شوند.

پژوهش‌های بین‌المللی مرتبط با موضوع پژوهش حاضر به شرح زیر بیان می‌شود. روزنباوم^۱ (۲۰۰۶) نقش حمایتی- اجتماعی مکان‌های سوم را در زندگی مصرف‌کنندگان بررسی می‌کند و براساس نیازهایی که یک مکان برای مصرف‌کننده برآورده می‌سازد، مصرف‌کنندگان مکان سوم را در سه نوع مکان، مکان به مثابه مکان کاربردی، مکان به مثابه مکان دورهمی و مکان به مثابه خانه شناسایی می‌کند. واکسمن^۲

^۱ Rosenbaum

^۲ Waxman

(2006) عوامل اجتماعی و فیزیکی مؤثر را بر دلبستگی به مکان، بیان می‌کند. هر کافی‌شاپ یک اتمسفر اجتماعی و فرهنگ منحصر به فرد دارد و فرصتی را برای اجتماعی شدن، حمایت، شبکه‌سازی و احساس در اجتماع بودن را فراهم می‌کند. روزنباوم^۱ و همکاران (2007) در پژوهشی به نام یک فنجان قهوه با قطره‌ای عشق، نقش حمایتی-اجتماعی مکان‌های سوم را بررسی می‌کنند. سیمون^۲ (2009) در مقاله خود با نام «مصرف مکان سوم: استارباکس و توهم فضای عمومی» به تلاش استارباکس برای معرفی خود به عنوان مکان سوم اشاره می‌کند؛ اما ضمن انتقاد به آن، استارباکس را واجد ویژگی‌های مکان سومی نمی‌داند.

الجنید^۳ (2013) به نقش قهوه‌خانه‌ها و کافی‌شاپ‌ها در تاریخ استعماری اندونزی اشاره می‌کند که به عرصه‌های مبارزه و بازی قدرت تبدیل شده بودند. گرینشپون^۴ (2014) با بررسی نقش قهوه در ژاپن، جنبشی فرهنگی را بررسی می‌کند که استفاده از کالای خارجی در بستر محلی، موجب به وجود آمدن دوگانه جهانی-محلی و خارجی-بومی شده است. سای و فوس^۵ (2016) در پژوهشی با عنوان «تجربه مکان سوم در کافی‌شاپ‌های روستایی و شهری» با بررسی در چهار ایالت^۶ در ایالات متحده آمریکا، تفاوت نحوه استفاده از کافی‌شاپ‌ها را در محیط‌های شهری و روستایی بررسی کردند. لوکیتو و اکسنیا^۷ (2017) با تمرکز بر کافه استارباکس پردیس دانشگاه اندونزی و با توجه به اثر فناوری‌های مدرن در تعاملات مکان‌های سوم، اثر آن را در کافه‌های مدرن همچون استارباکس بیان و اظهار می‌کنند که توسعه فناوری اطلاعات، برخی از ویژگی‌های مکان‌های سومی را تغییر داده است. پورنومو^۸ و همکاران (2021) طی مقایسه‌ای در اندونزی،

استارباکس و کافی‌شاپ‌های محلی را دو دنیای مجزا در نظر گرفته‌اند که در اولی قهوه، تنها کالای تجاری است و در دومی قهوه، نمادی از بینش اجتماعی است؛ همچنین به مقاومت کافی‌شاپ‌های محلی اشاره کرده‌اند که برای مقابله فرهنگی با کافی‌شاپ‌های استارباکس^۹ در حال استارباک‌سازی^{۱۰} در اندونزی^{۱۱} هستند.

پژوهش‌های انجام شده بین‌المللی در حوزه کافی‌شاپ را می‌توان به چند حوزه تقسیم کرد: الف) دسته اول، پژوهش‌های مرتبط با کارکردهای حمایتی مکان سومی: پژوهش روزنباوم (2006)، روزنباوم و همکاران (2007) که بر ماهیت حمایت اجتماعی در مکان‌های سوم تأکید می‌کنند. مانند کافی‌شاپ‌ها و پژوهش واکسمن (2006) که بر حمایت و شبکه‌سازی و ارتقای سرمایه اجتماعی تأکید می‌کنند، در این گروه هستند. ب) دسته دوم، پژوهش‌های مرتبط با کارکرد انتقادی و سیاسی کافی‌شاپ‌ها؛ به ویژه در تاریخ کشورهای مستعمره: پژوهش الجنید (2013) و پورنومو و همکاران (2021) هر دو درباره نقش کافی‌شاپ‌ها در اندونزی هستند و پژوهش گرینشپون (2014) درخصوص کافی‌شاپ‌های ژاپن در این دسته جای می‌گیرد. ج) دسته سوم پژوهش‌ها، متمرکز بر نقد مکان سومی بودن کافی‌شاپ‌های زنجیره‌ای استارباکس است که برای داشتن ویژگی‌های مکان سومی در آن تردید شده است: پژوهش سیمون (2009)، لوکیتو و اکسنیا (2017)، پورنومو و همکاران (2021) در این دسته جای می‌گیرند. د) دسته چهارم، مقایسه کافی‌شاپ‌های شهری و روستایی است که مدنظر پژوهش سای و فوس (2016) است.

شایان ذکر است در جامعه پژوهش شده شهر بجنورد، سال ۱۴۰۰ که هنوز کافی‌شاپ‌های زنجیره‌ای، کافی‌شاپ‌ها با محوریت ابزارهای تکنولوژیک و کافی‌شاپ‌های روستایی به وجود نیامده است، پژوهش‌های مرتبط با حوزه نقد مکان

¹ Rosenbaum et al.

² Simon

³ Aljunied

⁴ Grinshpun

⁵ Saey & Foss

⁶ Galesburg & Chicago

⁷ Lukito & Xenia

⁸ Purnomo et al.

⁹ Starbucks

¹⁰ Starbucksization

^{۱۱} اندونزی کشوری تولیدکننده قهوه با فرهنگ بومی غنی است و از نظر عرضه

جهانی قهوه، نسبتاً مستقل است (Purnomo et al., 2021: 9)

سومی بودن کافی‌شاپ‌های زنجیره‌ای و تفاوت کافی‌شاپ‌های شهری و روستایی می‌تواند به عنوان مفاهیم آتی در نظر گرفته شود. در مجموع، با توجه به کم بودن تعداد پژوهش‌های انجام شده در حوزه ویژگی‌های مکانی-اجتماعی کافی‌شاپ‌ها، به ویژه در مناطق غیرکلان‌شهری، اهمیت ماهیت متغیر کافی‌شاپ و مخاطبان آن در طی سال‌های گذشته و حساسیت و پیچیدگی مسائل مرتبط با جوانان، به عنوان مخاطبان اصلی کافی‌شاپ‌ها، سؤال محوری پژوهش، بر چرایی استقبال جوانان شهر بجنورد از حضور در کافی‌شاپ و بازشناسی نظام روابط معنایی حاکم بر کافی‌شاپ از سوی آنان استوار است.

چارچوب مفهومی پژوهش

چارچوب مفهومی پژوهش با گذری بر مفاهیم پاتوق، حوزه عمومی در آرای هابرماس، مصرف مکان در آرای هانری لوفر، مفهوم مکان سوم ری الدنبرگ، هویت مکان در آرای ادوارد رلف برای تأکید بر مفهوم کافی‌شاپ تنظیم شده است.

کافه معاصر به عنوان یک فضای مادی و اجتماعی، طنین‌انداز و حاوی گذشته و آینده است (Scambler, 2013: 67). کافی‌شاپ می‌تواند به عنوان مکانی معنادار و به طور اجتماعی ساخته شده، تعریف شود که مردم برای تعامل و پیکربندی به هویت فردی و اجتماعیشان به آنجا می‌روند (Tocancipá-Falla, 2010: 428). اگرچه کافی‌شاپ یا قهوه‌خانه‌ها، نزدیک به ۵۰۰ سال است که وجود دارند، در چند دهه پیش آنها گسترش چشمگیری داشته‌اند (Tucher, 2017: 3). کافی‌شاپ‌ها امکان استفاده‌های متفاوت را فراهم می‌کنند، افراد می‌توانند در آن جمع شوند، نگرانی‌های مربوط به کار و خانه را کنار بگذارند، کمک کننده به شادابی اجتماعی جامعه با دیگری که از فضا استفاده می‌کنند و در انجام دادن این کار کافی‌شاپ‌ها، این پتانسیل را دارند که به عنوان فضاهای اجتماع^۱ در منظر مصرف شهری عمل کنند؛ با این

حال، این جوامع فقط مکان‌محور نیستند، بلکه علاقه‌محور^۲ هستند (Ferreira et al., 2021: 21).

کافی‌شاپ به عنوان حوزه‌ای عمومی^۳ مدنظر جوانان و اقشار خاص قرار گرفته است که کارکردهای متفاوتی دارد. هابرماس^۴ کافه را حوزه عمومی بورژوازی و هاینه^۵ آن را مکان بسیج پرولتاریای انقلابی می‌داند (Simpson, 2008: 202). قهوه‌خانه‌ها در عصر طلایی بریتانیای کبیر و فرانسه در سال‌های ۱۶۸۰ تا ۱۷۳۰ مراکز انتقادی بودند که ابتدا مراکز نقد ادبی و سپس مراکز نقد سیاسی در میان جامعه اشرافی و روشنفکران بورژوا ظهور یافتند (Habermas, 1991: 32). در روایت هابرماس، حوزه عمومی در دسترسی ساده آن به افراد استوار است؛ افرادی که بدون سلسله مراتب در بحثی برابر گرد هم می‌آیند که این افراد از طریق بحث‌های خود، اول ادبیات و بعد اخبار، سیاست و فرهنگ عمومی جدیدی را شکل می‌دهند (Ellis, 2008: 162). در ژاپن دوران میجی (۱۸۶۸-۱۹۱۲) کافی‌شاپ‌ها به عنوان نمادی از مدرنیته و ویژگی‌های سبک زندگی جدید غربی محبوبیت پیدا کردند (Grinshpun, 2014: 348).

کافی‌شاپ به شکلی که امروزه شاهد آن هستیم، پدیده‌ای تازه در فرهنگ ایرانی است و به نوعی می‌توان آن را از پدیده‌های پست‌مدرن ایرانی دانست (فاضلی، ۱۳۹۱: ۲۳۰) که در آن غلبه با جهانی شدن است تا محلی ماندن. و کافی‌شاپ ضمن اینکه به فضا معطوف باشد، به روابط و نظام معنایی معطوف است که در همان محل بروز پیدا کرده است (آزاد ارملی، ۱۳۸۷: ۲۷۹). تعامل فضا و نظام معنایی موجود در کافی‌شاپ، فرهنگ ویژه و متمایزی را ایجاد می‌کند.

درخصوص ضرورت وجود فضاهایی همچون کافی‌شاپ‌ها، الدنبرگ واژه مکان سوم را در کتاب مکان مسرت‌بخش عالی^۶ مطرح کرد. او بیان می‌کند: خانه و محل کار

² Interest-Based

³ Public Sphere

⁴ Habermas

⁵ Haime

⁶ The Great Good Place

¹ Spaces of Community

دنیای نسبتاً کوچکی هستند و هر دو افراد را مجبور می‌کنند تا نقش‌های اجتماعی را ایفا کنند. شاید بتوان گفت که این دو تنظیم زندگی ما را تثبیت می‌کنند؛ با این حال، روی هم رفته، نه برای توسعه جامعه و نه برای گسترش فرد کافی نیستند. برای رسیدن به این اهداف، مکان سومی نیاز است؛ جایی که در آن افراد با پیشینه‌های گوناگون ترکیب شوند تا درک یکدیگر را از جهان گسترش دهند و از میان پیوندهای شکل گرفته در آنجا، جامعه ریشه دواند (Oldenburg, 2013: 8).

کافی‌شاپ در ایران پاتوق جوانان محسوب می‌شود. در جامعه‌ای چون ایران که بخش مدنی آن توسعه نیافته است، پاتوق‌ها در کلیت نقش توسعه فضای مدنی را به عهده دارند (آزاد ارمکی، ۱۳۹۰: ۹۴). پاتوق‌های مردمی و غیررسمی^۱ مهم‌ترین و اثرگذارترین پاتوق‌ها در جریان مدنیت ایرانی هستند. زورخانه‌ها در دوره صفوی، قهوه‌خانه‌ها در عصر ناصرالدین شاه، انجمن‌های ادبی و فکری در دوره پهلوی، کافی‌شاپ‌ها و مراکز خرید در جمهوری اسلامی این نقش را دارند (آزاد ارمکی، ۱۳۹۰: ۹۵). پاتوق‌ها می‌توانند به مرور زمان با تغییر شکل و فرم خود، عملکرد خود را تقویت کنند. مثلاً در گذر زمان از فضای باز به بسته منتقل شدند؛ ولی خدمت‌دهی آنها شکل دیگری به خود گرفت. برای مثال قهوه‌خانه‌ها و کافه‌ها در طول زمان به پاتوق‌های فعال تبدیل شده‌اند (ترکمان و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۴۳).

یکی از شاخص‌های مصرف برای تمایزگذاری، مصرف در مکان و مصرف مکان است، لوفور اعتقاد دارد، نه تنها فضای مصرف وجود دارد، فضا خود نیز مصرف می‌شود و این بیشتر در فضاهای تفریحی مشهود است (Butler, 2012: 44). درباره مکان و مصرف، چهار ادعا در کتاب مصرف مکان بیان شده است «اول، مکان‌ها به‌طور فزاینده‌ای به‌عنوان مراکز مصرف بازسازی می‌شوند؛ دوم، مکان‌ها خودشان از نظر حسی،

به‌ویژه از نظر بصری، مصرف می‌شوند؛ سوم، مکان می‌تواند جزء به جزء مصرف شود؛ چهارم، این امکان وجود دارد که مکان‌ها هویت فرد را مصرف کنند؛ به‌طوری که چنین مکان‌هایی تقریباً به معنای واقعی کلمه به مکان‌های همه مصرف‌کننده تبدیل شوند» (Urry, 2002: 1). به تعبیر لوفور فضا نه تنها در دوران سرمایه‌داری، مکانی برای تولید است، بلکه کنشگران فضا را بازتولید و به مثابه اثری هنری بازآفرینی می‌کنند. لوفور می‌گوید: چرخش تاریخی، درون سرمایه‌داری رخ داده است. دیگر تولید تنها در فضا رخ نمی‌دهد، بلکه به جای آن، حالا فضا خود در و به واسطه پیشرفت سرمایه‌دارانه تولید می‌شود (ربیعی و شریعت‌منش، ۱۳۹۹: ۲۷۰). مصرف کافی‌شاپ به‌عنوان مصرف مکان، بیش از آنکه مصرف بصری و بویایی باشد، مصرف معنایی یا به‌طور دقیق‌تر، مصرف نظام معنایی حاکم بر اتمسفر کافی‌شاپ است. جوانان نیز سوژه‌ای آگاه هستند که با مصرف کافی‌شاپ‌ها، رفتاری سیاسی را در اعمال قدرت خویش بر جامعه رقم می‌زنند تا بدین طریق در روند اجتماعی و فرهنگی جامعه اثرگذار باشند.

فضا حین مصرف، به‌عنوان سازه‌ای اجتماعی و فضایی می‌تواند هویت‌بخش باشد (رلف، ۱۳۸۹: ۶۱). رلف بیان می‌کند، این فقط هویت مکان نیست که اهمیت دارد، بلکه هویتی مهم است که فرد یا گروه با آن مکان دارند. هویت، تابع فرد، گروه و تصور اجتماعی آن مکان است (رلف، ۱۳۸۹: ۷۳). ادوارد رلف در کتاب «مکان و بی‌مکان» برای هویت مکانی سه بُعد اصلی قائل است. او بیان کرده است، مشخصات کالبدی، فعالیت و معنی، اجزای اصلی هویت مکانی را شکل می‌دهند (تابان و همکاران، ۱۳۹۱: ۸۶)؛ بنابراین کافی‌شاپ یک فضای هویتی است که نه تنها هویت خود کافی‌شاپ به‌عنوان مکانی مدرن مهم است، افراد و گروه‌هایی که در کافی‌شاپ نیز حاضر می‌شوند، به دلیل حضور در مکان، هویتی خاص می‌یابند.

در حوزه مباحث مربوط به کافی‌شاپ، جوانان به‌عنوان مخاطبان کافی‌شاپ جایگاه ویژه‌ای دارند. در حوزه جوانان همواره تعامل آن‌ها با ساختار جامعه و شکاف نسلی بین آنان

^۱ آزاد ارمکی (۱۳۹۰) در نوعی از طبقه‌بندی پاتوق‌ها در ایران، آنها را به پاتوق‌های مردمی و غیررسمی و پاتوق‌های رسمی که دولت‌ها حمایت کننده آنهاست، تقسیم کرده است

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش بر پایه رویکرد تفسیرگرایی اجتماعی و با روش کیفی^۱ سازمان داده شده است. تکنیک گردآوری اطلاعات، مصاحبه نیمه‌ساخت یافته است و از روش نظریه زمینه‌ای برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شده است. هدف نظریه زمینه‌ای، ساختن نظریه‌ای است که بتواند از طریق گردآوری سیستماتیک اطلاعات و تجزیه و تحلیل آنها پدیده مد نظر را روشن کند (ربانی و عباس‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۷۰-۱۶۹). در این پژوهش از روش نظریه زمینه‌ای برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شد؛ بدین منظور پس از انجام دادن هر مصاحبه، مصاحبه‌ها اجرا و کدگذاری در سه مرحله کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی انجام شد؛ سپس کلیه مقوله‌ها با یکدیگر ترکیب و الگوی زمینه‌ای حضور جوانان ساکن بجنورد در کافی‌شاپ طراحی شد.

از دو شیوه نمونه‌گیری هدفمند (برای گزینش افراد مصاحبه‌شونده به شیوه دردسترس و براساس ملاک حداکثر تنوع) و نمونه‌گیری نظری (برای تشخیص تعداد افراد و یافتن مسیر پژوهش) به صورت همزمان برای گردآوری اطلاعات استفاده شد. پژوهش در بهار ۱۴۰۰، طی مصاحبه با ۳۶ جوان ساکن شهر بجنورد (۱۶ پسر، ۲۰ دختر) با میانگین سنی ۲۱/۴۱ (بازه سنی بین ۱۸-۲۵) انجام شد و پس از حاصل شدن اشیاع نظری، نمونه‌گیری پایان یافت. از مجموع سی‌وشش جوانی که با آنان مصاحبه شد، ۶ نفر در آستانه کنکور، ۱۷ نفر دانشجوی مقطع کاردانی و کارشناسی، ۵ نفر شاغل و ۸ نفر خانه‌دار، بیکار یا سرباز بودند. مصاحبه در فضایی خارج از کافی‌شاپ‌ها صورت گرفت تا اختلالی در نظام روابط معنایی حاکم بر ارتباطات در کافی‌شاپ صورت نگیرد.

(لینکلن و گوبا، ۱۹۸۵ به نقل از فلیک، ۱۳۸۷: ۴۲۰) اعتمادپذیری^۲

باورپذیری^۳، اطمینان‌پذیری^۴، انتقال‌پذیری^۱ و تصدیق‌پذیری^۲

و نسل‌های قبلی مطرح می‌شود؛ بنابراین در این پژوهش با تمرکز دوگانه بر ساختار و عاملیت، مبحث جوانان تشریح می‌شود. گیدنز ساخت را در اشاره به خواص ساختاری یا خواص ساخت‌دهنده به کار می‌برد. خواص ساخت‌دهنده‌ای که فراهم آورنده قیود زمان و مکان در نظام‌های اجتماعی است. این خواص را می‌توان به عنوان قواعد و منابع درک کرد. قواعد و منابعی که به صورت بازگشتی یا بازآیند در بازتولید نظامی اجتماعی پنهانند (کسل، ۱۳۸۳: ۱۶۵). طبیعی است که نظام ارزشی جوانان می‌تواند، قواعد ساختی نسل گذشته را بپذیرد، رد یا در آن تردید کند. از رهگذر این تأملات، جوانان مسیر خویش را انتخاب می‌کنند و نقش عاملیتی برعهده خواهند گرفت.

گیدنز اعتقاد دارد عاملیت به معنای نیت و مقاصدی نیست که افراد در انجام دادن کارها دارند، بلکه در درجه اول به معنای توانایی آنها برای انجام دادن این اعمال است (کسل، ۱۳۸۳: ۱۳۶). به بیان گیدنز، قدرت به معنای توانایی دگرگون‌سازی عاملیت انسانی، عبارت است از توان کنشگران برای مداخله در مجموعه‌ای از رویدادها و تغییر روند آنها (کسل، ۱۳۸۳: ۱۵۵). همچنین فوکو بیان می‌کند: کانون قدرت نه در نهادی خاص، بلکه درون رویه‌های اجتماعی معین قرار دارد (باندرز، ۱۳۹۰: ۶۴). توسل به خرده‌فرهنگ شاید تنها پاسخ و یا آسان‌ترین استراتژی برای کسب هویت و ابراز آن از جانب جوانانی باشد که احساس ذهنی یا واقعی کنار گذاشته شدن و در حاشیه ماندن دارند. خرده‌فرهنگ امکان تسخیر بخشی از فضای نمادین و واقعی فرهنگ (مثلاً در حوزه عمومی) و در نتیجه تغییر جهان فرهنگی خویش را به این گروه می‌بخشد (ذکایی، ۱۳۹۰: ۵۷). جوانان برای خودابرازی و اثرگذاری مدنظرشان، سعی در استفاده از حوزه عمومی و گاه تسخیر بخشی از آن دارند (ذکایی، ۱۳۹۰: ۵۰). جوانان عاملیت خویش را با مصرف مکان، انتخاب خرده‌فرهنگ‌ها و رویه‌های منحصر به خویش فعال می‌کنند.

¹ Qualitative Method

² Trustworthiness

³ Credibility

⁴ Dependability

را معیارهای تحقیق کیفی معرفی می‌کنند؛ در راستای اعتباربخشی به پژوهش برای انجام دادن مصاحبه‌ها وقت کافی داده و پس از انجام هر مصاحبه و بازخوانی آن، مصاحبه بعدی شروع شد. برخی از مصاحبه‌شوندگان و همچنین سه تن از صاحب‌نظران در حوزه جوانان و مسائل شهری، شاهد خروجی مصاحبه‌ها بودند تا مقوله‌ها را پایش و بازبینی کنند که این امر به ارزیابی اعتبار به‌روشن ارتباطی، اعتبار تفسیری و اعتبار اعضا کمک می‌کند؛ همچنین پژوهشگران طی مقوله‌بندی، خودبازبینی را بارها بررسی کردند. درخصوص انتقال‌پذیری می‌توان گفت از آنجا که از مصاحبه‌شوندگان خواسته شد تجربه حضور خود را در کافی‌شاپ‌های عمومی بیان کنند، نتایج پژوهش تعمیم‌پذیر به کافی‌شاپ‌های خاص (برای مثال، کافه هنر، کافه کتاب) و کافی‌شاپ‌های لوکس (با منوهای گران‌قیمت که شمول حداقلی و طرد حداکثری دارند) نیست؛ گفتنی است کافی‌شاپ‌های شهر بجنورد، کافی‌شاپ‌های زنجیره‌ای نیستند و با فضای تکنولوژی مدرن آمیخته نشده‌اند و کمتر می‌توان تصور کافه‌نشینی همراه با ابزارهای تکنولوژیک همچون لپ‌تاپ را داشت. با ذکر این توضیحات، لازم است حتی در محیط‌های مشابه هم احتیاط لازم را برای تعمیم نظری نتایج در نظر گرفت. هدف از ذکر ویژگی‌های کلی کافی‌شاپ‌های شهر بجنورد، بیان مفاهیم اساسی، ذکر متن دقیق گفته‌های جوانان در یافته‌های پژوهش که ضمن توصیف حداکثری از شرایط، تأکیدی بر معیار تصدیق‌پذیری است.

یافته‌های پژوهش و بحث

الجنید (2013: 82) بیان می‌کند: باید به مناطق مغفول‌مانده‌ای حساس بود که در آن مردم عادی، شخصیت مخالف خود را به نمایش می‌گذارند و در عین حال، راهبردهای مقاومت و

مخالفت را با نظم موجود که در آن رخ می‌دهد باید بررسی شود تا بتوان صداهای کوچک تاریخ^۳ را بازپایی کرد. در این پژوهش سعی بر آن است که در راستای پاسخگویی به سؤال اصلی پژوهش؛ یعنی دلایل استقبال گروه‌های مختلف جوانان از حضور در کافی‌شاپ، موضوع تجربه حضور جوانان در کافی‌شاپ‌های عمومی شهر بجنورد با تکیه بر یافته‌های پژوهش بررسی شود تا بدین طریق صداهای کوچک تاریخ در کافی‌شاپی بازشناسی شود که جوانان فرصت ظهور شخصیت اپوزیسیون خویش را یافته‌اند؛ در این راستا داده‌های حاصل از مصاحبه با جوانان در چارچوب روش نظریه زمینه‌ای، کدگذاری و به شرح زیر تفسیر شد.

الف) شرایط علی حضور جوانان در کافی‌شاپ: بنا

به‌گفته دانایی‌فرد و امامی (۱۳۸۶: ۸۵) شرایط علی، مقوله‌هایی هستند مربوط به شرایطی که بر مقوله محوری اثر می‌گذارند. مقوله‌هایی از سلطه ساختاری به‌عنوان مهم‌ترین شرط علی حضور جوانان در کافی‌شاپ از خلال مصاحبه‌ها استخراج شد و شامل دو مقوله فرعی غلبه بر شکاف نسلی و غلبه بر کنترل‌های رسمی و غیررسمی محدودکننده است که بر مقوله محوری پژوهش، یعنی مصرف مکان در راستای تولید زیست جهان انحصاری، اثر مستقیم دارد.

¹ Transferability

² Confirm ability

³ Small Voices of History

جدول ۱- مقوله‌رهایی از سلطه ساختاری به مثابه شرط علی حضور جوانان در کافی‌شاپ

Table 1- The Category of liberation from structural domination as a causal condition of the presence of young people in the coffee shop

مفاهیم اساسی	مقوله فرعی	مقوله اصلی
تفاوت طرز فکر با والدین، دشواری صحبت هم‌نسلان در حضور بزرگ‌ترها، حضورنداشتن بزرگ‌ترها، واکنش والدین درباره نگرش‌های مطرح حین گفت‌وگوی جوانان، قضاوت منفی‌شدن از سوی غیرهم‌نسلان	A1= غلبه بر شکاف نسلی	A= رهایی از
وجود کنترل‌های رسمی و بازدارنده‌های غیررسمی در سایر مکان‌ها، قضاوت منفی‌شدن در محیط‌های دیگر، آزادی عمل کم، انگ‌زنی در محیط‌های دیگر	A2= غلبه بر کنترل‌های رسمی و غیررسمی محدودکننده	سلطه ساختاری

سلطه ساختاری به اجبار قواعد زندگی اجتماعی در جامعه اشاره دارد که نسل جوان آن را همسو با عقاید، ارزش‌ها، باورها و کردار خویش نمی‌بینند و چنانچه اجباری رسمی یا غیررسمی در رعایت آنها احساس کنند یا با آن سنت‌ها قضاوت شوند، آن را سلطه و خشونت فرهنگی در برابر خویش قلمداد می‌کنند؛ برای مثال، می‌توان به برخی گفته‌های جوانان در ذیل مقوله اصلی رهایی از سلطه ساختاری اشاره کرد:

A1 «خوش می‌گذره، تو محیطی که بزرگ‌ترها نیستند که برای افکارت، برای رفتار قضاوت کن». A2 «فرض کن یک دختر بخواد تو خیابون سیگار بکشه، چه قضاوتی در موردش میکنی؟! حالا این دختر وقتی تو کافی‌شاپ بشینه و سیگار بکشه، هیچ کسی قضاوتش نمی‌کنه، ابرو بالا نمی‌اندازه». A2 «طرز فکر ما با بزرگ‌ترها خیلی فرق می‌کنه، اگه مثلاً با دوستام تو خونه بشینیم و حرف بزنیم، قطعاً بزرگ‌ترها می‌شنوند و بعد واکنش نشون می‌دهند. ما فکرمون خیلی متفاوت. نگرشمون با اونها متفاوت. تو کافی‌شاپ به دور از بزرگ‌ترها و در جمع دوستان خب خبری از طرز فکر بزرگ‌ترها و فشار تفکرات اونها نیست». «تو کافی‌شاپ کسی گیر نمیده، گشت ارشادی نیست، نگاه چپ‌چی نیست». «تو کافی‌شاپ می‌تونی قاعده‌ها رو نادیده بگیری. قاعده‌هایی که خودت بهشون هیچ اعتقادی نداری. کسی هم بهت تذکر نمی‌ده».

رهایی از سلطه ساختاری به عنوان مقوله اصلی شرط علی به دوگانه ساختار و عاملیت در دیدگاه نظریه پردازان اجتماعی همچون گیدنز، بوردیو، پارکر و ... اشاره دارد. برخی از ویژگی‌های ساختاری برای جوانان قیدوبندهایی ایجاد می‌کند

که آنها برای رهایی از آن قیدوبندها به کافی‌شاپ‌ها پناه می‌برند. می‌توان از صحبت‌های جوانان برداشت کرد که آنها فشار ساختار را به نوعی خشونت فرهنگی در برابر خود قلمداد می‌کنند. آزاد ارمکی و شالچی (۱۳۸۴) دلیل حضور جوانان در کافی‌شاپ، گریز از فرهنگ غالبی می‌دانند که جوانان با آن بیگانه‌اند و فاضلی (۱۳۹۱) حضور جوانان را در کافی‌شاپ، به چالش کشیدن هژمونی فرهنگی نظام سیاسی حاکم و فرصتی برای برای مقاومت‌های نشانه‌شناختی جوانان در برابر نیروهای سنت‌گرا و نیروهای سیاسی حاکم در جامعه می‌داند. صاحب ناسی و همکاران (۱۳۹۹: ۳۸-۴۱) بیان می‌کنند: «به بیان گالتونگ خشونت عبارت از هر نوع توهین و آسیب قابل اجتناب نسبت به نیازهای اولیه و اساسی انسان و در کل نسبت به حیات او است. گالتونک اعمال محرومیت و محدودیت در دسترسی افراد یا گروه‌هایی از جامعه به نیازهای اولیه و اساسی را منشأ و علت پیدایش خشونت و صلح را حاصل تحقق متعادل این نیازها می‌داند؛ همچنین گالتونگ خشونت فرهنگی را معرف وجود نرم‌های اجتماعی غالب و پذیرفته‌شده‌ای می‌داند که خشونت مستقیم یا خشونت ساختاری را طبیعی، مشروع یا دست‌کم قابل قبول می‌سازد».

متناسب با تعریف گالتونگ از خشونت بدیهی است که جوانان فضای زندگی خود را عاری از خشونت ندانند. از نظر جوانان، بسیاری ارزش‌های اجتماعی پذیرفته‌شده همچون تبعیض‌هایی که در نظارت بر دو جنس وجود دارد، عقاید

ستی پذیرش شده والدین، عرف پذیرفته شده در زمینه پوشش، گفتار و رفتار و ... برای نسل جوان پذیرفتنی نیست و چنانچه مجبور به رعایت آنها باشند، این به نوعی دشواری یا خشونت را برای آنان ایجاد می‌کند.

ب) شرایط زمینه‌ای حضور جوانان در کافی‌شاپ: بنا به گفته دانایی فرد و امامی (۱۳۸۶: ۸۵) شرایط زمینه‌ای، شرایط

خاصی است که بر راهبردها اثر می‌گذارد. مقوله عاملیت وابسته به مکان با سه مقوله فرعی، نداشتن خودسانسوری، اختیار و قدرتمندی و رویکرد انتقادی نرم به عنوان شرط زمینه‌ای حضور جوانان در کافی‌شاپ از مصاحبه‌ها استخراج شد. عاملیت وابسته به مکان، مقوله‌ای است که بر راهبرد متمدنانه زیستن اثرگذار است.

جدول ۲- مقوله عاملیت وابسته به مکان به مثابه شرط زمینه‌ای حضور جوانان در کافی‌شاپ

Table 2- The category of place-dependent agency as a context condition of the presence of young people in the coffee shop

مفاهیم اساسی	مقوله فرعی	مقوله اصلی
بی‌نیازی به ایفای نقش‌های نادلخواه، خودبودن، بی‌نیاز به سانسور، مکان بروز احساسات بدون هراس در کافی‌شاپ	B1= نداشتن خودسانسوری در کافی‌شاپ	B= عاملیت وابسته به مکان
احساس قدرت، داشتن فرصت انتخاب، احساس توانمندی، اختیار و اراده‌داشتن، اختیار خودبودن، توان رهایی از قفس اجبارها در کافی‌شاپ	B2= اختیار و قدرتمندی در کافی‌شاپ	
برخورد آرام با تفاوت‌های نسلی، پیگیری مسیر خویشتن تا سایرین عادت کنند به منش فرد، پذیرش کافی‌شاپ در بین مردم، آهسته و پیوسته خواست خود را برآوردن.	B3= رویکرد انتقادی نرم در کافی‌شاپ	

عاملیت وابسته به مکان به ذهنیتی اشاره دارد که جوانان پیش از حضور در کافی‌شاپ به آن اعتقاد دارند. آنها احساس می‌کنند، کافی‌شاپ همان مکانی است که امکان بروز خودواقعی و بدون سانسور را برایش فراهم می‌سازد و می‌تواند به او قدرت ببخشد و از خلال این عاملیت برای بقای اندیشه‌هایش مبارزه‌ای نرم انجام دهد. جوان این ذهنیت را دارد که در مکانی جزء کافی‌شاپ اختیار و عاملیتش محدود می‌شود و جو حاکم بر کافی‌شاپ او را به عاملی توانمند تبدیل می‌کند برای مثال می‌توان به برخی گفته‌های جوانان در ذیل مقولل اصلی عاملیت وابسته به مکان اشاره کرد:

B1: «کافی‌شاپ محیطی که نیاز نیست خودتو، حرف‌ها، عقاید رو سانسور کنی، می‌تونی خودت باشی و نگران نباشی از این بابت.» «اونجا می‌تونی خودت باشی، راحت باشی.» «کافی‌شاپ انتخاب نسل جوونه؛ چون بهترین جایی هست که می‌تونیم خودمون باشیم. می‌تونیم مثل بیرونمون نباشیم.» B2: «من تو کافی‌شاپ حس قدرت

دارم؛ چون اختیار دارم؛ اختیار اینکه خودم باشم با عقاید خودم.» «من به عنوان یک جوان تو کافی‌شاپ احساس تسلط رو شرایط رو دارم. شرایط فکرکردن، حرف زدن، تحت اختیار خودمه. تحت نگاه چپ‌چپ کسی نیست. تحت فشار باورهای نیست که خودم قبولشون ندارم؛ اما باید رعایتشون کنم تا به کسی برنخورم، آبرویی نره.» B3 «همین کافی‌شاپ اولش فقط یک عده خیلی کم و خاصی می‌رفتن، الان عمومی‌تر شده؛ حتی نسل قدیمی‌ها هم میان کافی‌شاپ گاهی. این یعنی پذیرفته شده این مدل زندگی کردن و فکر ما جوونه.» «ما جوون‌های الان اهل جنگ نیستیم، آسه‌آسه کاری رو که می‌خوایم، می‌کنیم. به بزرگترها می‌گیم: چشم؛ اما کاری که دوست داریم رو انجام می‌دیم. بدون بحث و بدون دعوا. کافی‌شاپ اومدنمون واسه همینه. تو خونه نمیشه».

عاملیت وابسته به مکان، به عنوان شرط زمینه‌ای حضور جوانان در کافی‌شاپ، اشاره به همان دوگانه ساختار عاملیت دارد که پیش از این بیان شد. جوانان حاضر در کافی‌شاپ‌ها

سعی در بهره‌برداری از توان عاملیت خویش در مکانی به نام کافی‌شاپ را دارند؛ البته این قدرت بخشی به عاملیت برای جوانان، ناشی از بی‌قدرتی در حوزه بزرگتر جامعه که سبب شده است، جوانان، اعمال قدرت عاملیت را به مکان کوچک‌تری به نام کافی‌شاپ محدود کنند. در مجموع جوانان حاضر در کافی‌شاپ در صدد تغییر رویه‌های زندگی خود به سمت قدرت بخشی به خویشان و نداشتن خودسانسوری هستند و کافی‌شاپ این مکان را به عنوان سازه‌ای اجتماعی- فضایی در اختیار آنها قرار می‌دهد.

در خصوص رویکرد انتقادی نرم جوانان در مواجهه با

دشواری‌های ساختاری و ارتباط آن با کافی‌شاپ، می‌توان بیان کرد: هویت یک مکان به محض ایجاد توسط یک فرد، گروه یا توده آنقدر دوام می‌یابد که بتوان آن را در درون جامعه مشروعیت بخشید (برگر و لاکمن، ۱۹۷۶ به نقل از رلف، ۱۳۸۹: ۷۵). هویت کافی‌شاپ نیز پس از ایجاد تداوم در زمان، امروزه برای دولت و خانواده‌ها مشروعیت یافته است؛ به نحوی که در حال حاضر گروه‌های متعددی از کافی‌شاپ استفاده می‌کنند.

پ) شرایط مداخله‌گر حضور جوانان در کافی‌شاپ: بنا به گفته دانایی‌فرد و امامی (۱۳۸۶: ۸۵) شرایط مداخله‌گر، شرایط زمینه‌ای عمومی است که بر راهبردها اثر می‌گذارد.

جدول ۳- مقوله گرایش به اندیشه جهانی‌زیستن به مثابه یکی از شرایط مداخله‌ای حضور جوانان در کافی‌شاپ

Table 3- Tendency to global living as one of the intervention conditions of the presence of young people in the coffee shop

مفاهیم اساسی	مقوله فرعی	مقوله اصلی
تشابه مکانی با کافی‌شاپ‌های خارج از کشور، فضای عکاسی مشابه فضای خارج از کشور، تجربه محیط‌های غیرسنتی ایرانی، تجربه روابط خارج از سنت ایرانی.	C1= آن‌ور آبی شدن	C= گرایش به اندیشه
نمادهای فرهنگی و اسطوره‌های جهانی، خوراکی‌های جهان‌مبتا همچون قهوه و ...، روابط جهان‌مبتا و فارغ از تفاوت‌ها و تبعیض‌ها	C2= گرایش به ارزش‌های جهانی نوگرا	جهانی‌زیستن

اندیشه‌های جهانی‌زیستن به معنای ارزش‌ها و تفکراتی است که جوان بجنوردی را به جوان جهانی تبدیل و سبک زندگی محلی او را به سبک زندگی جهانی جوانان نزدیک کند؛ هرچند اندیشه‌هایی همانند فردگرایی، عقلانیت فزاینده و اندیشه‌های دموکراتیک به عنوان معیار ارزش‌های جهانی‌اندیشی محسوب می‌شوند که برخی از مصاحبه‌شوندگان به روابط فارغ از تبعیض اشاره کرده‌اند؛ اما بیش از آن که، نزدیکی صوری و شکلی زندگی جوان محلی به زندگی جوان جهانی مدنظر مصاحبه‌شوندگان باشد، بیشتر بر تشابه فضایی، تشابه صوری روابط اجتماعی، تشابه نمادهای فرهنگی و تشابه خوراکی‌ها تمرکز شده است.

برای مثال می‌توان به برخی گفته‌های جوانان در ذیل مقوله اصلی گرایش به اندیشه جهانی‌زیستن اشاره کرد:

C1 «اگر بخوای یک جا بری که حال‌وهوای مکان‌های خارجی رو داشته باشه، میشه گفت: کافی‌شاپ بهترین انتخابه. سبک و سیاقش ایرانی نیست. مثل کافه سنتی و رستوران نیست. عکس‌ها هم اونور آبی میشن». «خیلی‌ها دوست دارن محیط‌های غیرایرانی رو تجربه کنن. تو این شرایط که نمیشه جایی رفت، کافی‌شاپ حال‌وهوای اونور آب رو داره. به همون سادگی به همون شکل. نه دقیقاً؛ اما تقریباً خیلی کافی‌شاپ‌ها حال‌وهوای کافه‌های اونوری رو دارن؛ به‌ویژه بوی قهوه و مه‌دود اگه باشه و همه‌صداها آروم که حتی اگه گوش هم بدی، متوجه نمی‌شی بقیه چی میگن». C2 «حال‌وهوای کافی‌شاپ عموماً ایرانی نیست. تصاویر، فضا، خوراکی‌ها و روابطی که می‌بینی، روی میزها رو که نگاه می‌کنی، پوشش‌ها ...».

به نظر گیردنز، جهانی‌شدن با قدرت به پیش می‌رود و در حال شکل‌دادن دوباره زندگی ماست؛ اما با ریسک‌های

فراوانی روبه‌روست (توسلی، ۱۳۸۵: ۱۶۰). می‌توان پنج ویژگی را به جهانی‌شدن داد: فرایندی منسجم و یکپارچه، پدیده‌ای چالش‌گر، نه یک وضعیت غایی، بلکه فرایندشدن‌ها، نه خیر و نه شر، بلکه فرصتی است، تناقض‌نما که با مفاهیم دوگانه جهانی - محلی، جهان‌گرایی - منطقه‌گرایی، هم‌گرایی - واگرایی، هم‌گنی - ناهم‌گنی، تنوع - یکسان‌سازی و ... روبه‌روست (چوپانی، ۱۳۸۸: ۱۵۹-۱۵۸). هریک از این پنج ویژگی به‌نوعی در کافی‌شاپ از سوی جوانان بازتولید می‌شود؛ به‌طوری‌که ابعاد مختلف نظم سنتی در کافی‌شاپ به‌چالش کشیده و هویت‌های جدیدی تولید می‌شود. طی فرایند جوانی، جوانی مسیری از پیش تعریف‌شده نیست و در حین گذار به جوانی، جوانی مفهوم می‌یابد و هویت‌های

چندگانه با انعکاسی از تضادها در بین جوانان مشاهده می‌شود. این هویت‌های تکه‌تکه‌شده، مکانی را برای ظهور می‌طلبند که برای جوانان ایرانی نه تنها امکان ابراز تفاوت‌ها در کافی‌شاپ محقق می‌شود، بلکه از این تمایزها و تفاوت‌ها در کافی‌شاپ با اشتیاق استقبال می‌شود. شاید اغراق نباشد، اگر بیان شود که قهوه یکی از مهم‌ترین نمادهای جهانی‌اندیشیدن و جهانی‌شدن در بین جوانان است و در اصل محور اصلی دیدارهای کافی‌شاپی است و کافی‌شاپ بدون عطر قهوه در ذهن نمی‌گنجد. قهوه به‌عنوان نمادی جهانی غلبه خود را حتی در نام کافی‌شاپ حفظ کرده است. انتظار جوانان از کافی‌شاپ نیز انعکاس اندیشه، نمادها، چیدمان، طراحی، منو، تصاویر، نوع روابط و ... جهانی در فضای کوچک و ملی است.

جدول ۴- مقوله هم‌آوایی با اسطوره‌ها به‌مثابه یکی از شرایط مداخله‌ای حضور جوانان در کافی‌شاپ

Table 4- Conformity with myths as one of the intervention conditions of the presence of young people in the coffee shop

مقوله اصلی	مقوله فرعی	مفاهیم اساسی
	D1= ایجاد حس نوستالوژی	حس خوب به تصاویر اسطوره‌ها، شادشدن با تصاویر اسطوره‌ها
D= هم‌آوایی با اسطوره‌ها	D2= الگو قراردادن اسطوره‌ها	انقلابی‌شدن مثل برخی اسطوره‌ها، افسرده‌شدن مثل برخی اسطوره‌ها، انگیزه‌بخش‌شدن برخی اسطوره‌ها برای تغییر، در مسیر روشنفکری گام‌نهادن، همراهی نام کافه نادری با مشاهیر دوران، یاد کافه و نام اسطوره‌ها.
	D3= پیوند نام کافه با یاد اسطوره‌ها	

کافی‌شاپ در ذهن بسیاری از جوانان با نام اسطوره‌ها عجین شده است. حس نوستالوژی به گذشته‌ای که شاید مستقیم هم در آن سهیم نبوده‌اند و هم‌مسیری با اسطوره‌ها در نوع کلام، پوشش یا کردار به‌عنوان عامل مداخله‌گری در تعیین نوع راهبردهای منتج از حضور جوانان در کافی‌شاپ است. اسطوره‌ها برای جوانان هم راهنما و هویت‌بخش است و هم حسی نوستالوژیک را زنده می‌کند که می‌تواند همراه با احساس سرزندگی و نشاط بیشتر آشکار شود. برای مثال می‌توان به برخی گفته‌های جوانان در ذیل مقوله اصلی هم‌آوایی با اسطوره‌ها اشاره کرد:

D2 «گاهی میری کافی‌شاپ عکس‌هایی میبینی: فروغ، هدایت، سیمین و جلال، کوروش یا تصاویر نیچه، چه گوارا، کافکا، ماندلا و ... اینها خودش یک حسی ایجاد می‌کنه. بعضی وقت‌ها دوست داری مثل بعضی‌هاشون انقلابی بشی. حالا نه اینکه در حد اونها انقلاب کنی؛ اما لااقل لال و خفه هم نباشی و اعتراضی بکنی. بعضی وقت‌ها میری تو دپرسی و تو حال‌وهوای هدایت. احساس می‌کنی تو خودت دارن پیدا می‌شن، یکی از این عکس‌ها. بعضی‌هاشون به آدم انگیزه میدن که بمونی، بجنگی، باید باشی». D1 «تو پاییز که میری کافی‌شاپ ممکن نیست یاد فروغ نیفتی. حس‌وحال اونو نداشته باشی». D3 «وقتی اسم کافی‌شاپ میاد، مگه میشه کافه نادری به یادت نیاد.

تصاویری از اسطوره‌ها- گاه ملی و گاه فراملی- وجود دارد و از اسطوره‌ها متناسب با حال‌وهوای هر فردی، برداشتی می‌شود. مهم‌تر از همه، پیوند نام کافه با اسطوره‌های نام‌دار و خوش‌اندیش جهان است که رغبت جوانان خوش‌اندیش را به حضور در کافی‌شاپ‌ها بر می‌انگیزد. برای جوانان، نام کافه یادآور نام خوش‌اندیشان و تغییرخواهانی است که زندگی‌شان با شعر و شعار، سرود و آواز و با گفت‌وشنود برای تغییری به سمت مطلوب، عجین شده و جوانان حضور در کافی‌شاپ را جاپانهادن در جای بزرگان می‌دانند و از آنها الهام می‌گیرند. هر فردی متناسب با شرایط خویش از اسطوره، برداشتی دارد و شاید به تعداد افراد برداشت‌های متفاوت از اسطوره‌ها وجود داشته باشد.

ت) مقوله‌محوری حضور جوانان در کافی‌شاپ: بنا

به‌گفته دانی‌فرد و امامی (۱۳۸۶: ۸۵) مقوله‌محوری، یک صورت ذهنی از پدیده‌ای که اساس فرایند است.

آدم‌هایی که اونجا رفت‌وآمد کردند، به یادت نیاد. آدم حسابی‌هایی که هرکدوم دنیایی می‌ارزند». «ممکنه بعضی‌ها به‌خاطر اینکه کافی‌شاپ یک فضای روشنفکری بوده، الان به کافی‌شاپ‌ها رفت‌وآمد کنند و پاتوق شده براشون. به‌نظرم اینکه کافی‌شاپ پاتوق روشنفکرها بوده، تو تصمیم به اومدن به کافی‌شاپ‌ها اثر داره».

پروشنسکی معتقد است، هویت مکان، زیرمجموعه‌ای از هویت خویش است. فرد تنها محیط را در ذهن خود ثبت نمی‌کند، بلکه احساسات و ایده‌هایش را درباره آن بسط می‌دهد و با محیط خود از همان راهی ارتباط برقرار می‌کند که هویتش آن را مهم می‌داند (پروشنسکی، ۱۹۸۳ به نقل از امین‌زاده، ۱۳۸۹: ۵). برخی از جوانان کافی‌شاپ با بسط ایده‌هایشان و خیال‌پردازی با اسطوره‌ها به هویت‌یابی دست می‌زنند.

بارت، اسطوره را پیامی می‌داند که معنایی برای عامه دارد. از نظر بارت همه چیزها در زمانه ما می‌تواند به اسطوره؛ یعنی رساننده پیام مبدل شود (اباذری، ۱۳۸۰: ۱۳۸). در کافی‌شاپ‌ها

جدول ۵- مقوله مصرف مکان در راستای تولید زیست جهان انحصاری جوانان به مثابه مقوله محوری پژوهش

Table 5- The category of place consumption of place in order to produce the exclusive lifeworld of youth as a central category of research

مفاهیم اساسی	مقوله فرعی	مقوله اصلی
کافی‌شاپ مکان دیده‌شدن جوانان، شنیده‌شدن جوانان، شکوه جوانانه، به سبک جوانانه‌زیستن، زندگی به‌طور دلخواه	E1= مکان صیانت از سبک زندگی جوان	E= مصرف مکان در راستای تولید
کافی‌شاپ مکان رمانتیک، عاشقانه، دوستانه	E2= مکان عشق و مهرورزی	زیست جهان
کافی‌شاپ مکان دنج، جای مخصوص به‌خودت، پاتوق جوانان	E3= پاتوق جوانان	انحصاری جوانان

از جنس زیست جهان انحصاری جوانان داشته باشد. برای مثال می‌توان به برخی گفته‌های جوانان در ذیل مقوله اصلی زیست جهان انحصاری اشاره کرد:

E1 «من تو کافی‌شاپ دیده میشم. حسم، خواسته‌ام، طرز فکر، آرزوهایم. فکر می‌کنم، اینها شنیده‌شده که کافی‌شاپ‌ها هستند». «ما نسل جوون دوست داریم، طوری زندگی کنیم که متفاوت از سبک زندگی والدینمون. همیشه خونه زندگی رو که عوض کنی؛ اما میتونی حال‌وهواتو عوض کنی. یکی دو ساعت اونطور که دوست داری

جوانان که خریداران نظام روابط معنایی کافی‌شاپ هستند، کافی‌شاپ را به‌عنوان یک مکان همانند کالایی مصرف می‌کنند تا زیست جهانی انحصاری و نمادین را برای نسل هزاره تولید کنند. قلمرویی که جوانان در آن بتوانند مهرورزی و شکوه جوانانه خویش را به معرض نمایش بگذارند و از خلال مصرف مکان بتوانند تمایز خویش را با سایرین آشکار سازند تا به این طریق بتوانند از سرمایه نمادین خویش حفاظت کنند؛ بنابراین کافی‌شاپ مکانی است که مصرف می‌شود تا تولیدی

زندگی کنی. با اونی که نمی‌تونی ببریش خونه، تو کافی‌شاپ پیشش باشی» E2. «کافی‌شاپ جای آرامش و وصلت و پیونده! رمانتیک، عاشقانه، دوستانه» E3. «کافی‌شاپ پاتوق شده، پاتوق ما جوون‌ها. هرچند الان غیرجوون‌ها هم میان؛ اما باز متعلق به خود ماست». «الان از هرکی بپرسی پاتوق جوون‌ها کجاست، بی‌بروبرگرد، میگه کافی‌شاپ. اینجا رو ما سند زدیم به نام خودمون. هروقت دنبال یک جای خاص خودمون می‌گردیم، اولین گزینه کافی‌شاپه».

برای رالف مکان‌ها مراکز معانی هستند که براساس زیست جهان شکل یافته‌اند. با لبریزساختن فضاها با معانی منحصربه‌فردی که جوامع آنها را شکل می‌دهد، می‌توان فضاها را به مکان تغییر داد (مدیری، ۱۳۸۷: ۷۱). برای جوانان کافی‌شاپ دیگر نه فضایی بی‌معنا، بلکه مکانی با نظام معنایی خاص و پاتوقی انحصاری شده است. در تأیید انحصاری بودن زیست جهان کافی‌شاپ برای جوان‌ها، فاضلی (۱۳۹۱: ۲۴۶) بیان می‌کند: «کافه‌ها فضاهای کالبدی فرهنگ نسلی جوانان در دنیای امروز به حساب می‌آیند. به‌نوعی کافه یکی از معابد جوانی در دنیای عرفی‌شده امروز است؛ جایی که در آن آیین‌های فرهنگ نسلی خودشان را اجرا و رمزگان نسلی خودشان را تولید و بازتولید می‌کنند. انسجام اجتماعی نسلی خودشان را تحکیم می‌بخشند و به نوعی نیایش‌ها و مناسک نسلی خودشان را به‌جا آورند». لوفور درخصوص فضاهای اجتماعی می‌گوید: آنها همزمان هم پیش‌شرط و هم نتیجهٔ روبناهای اجتماعی هستند (Butler, 2012: 44). درخصوص کافی‌شاپ‌ها نیز که فضایی اجتماعی هستند، کافی‌شاپ هم پیش‌شرط تولید و صیانت از سبک زندگی جوانی و هم نتیجهٔ ایده‌ها و گرایش‌های جوانان است.

مفاهیمی که کافه‌ها منعکس و نیازها و آرزوهایی که برآورده می‌کنند، منعکس‌کنندهٔ کردار^۱ زمان، مکان و ذائقه‌های فردی و غیرمعارف^۲ است (Scambler, 2013: 67). فرهنگ

کافی‌شاپ، سبک زندگی خاصی را می‌طلبد. سبک‌های زندگی^۳، محصول عادت‌واره‌هایی است که در روابط متقابلشان و براساس قالب‌های عادت‌واره دریافت و به نظام‌هایی از نشانه‌ها تبدیل می‌شود که به‌صورت اجتماعی اعتبار یافته است (بوردیو، ۱۳۸۸: ۷۷). نسل هزاره^۴ نیز طبق سبک زندگی خود، کافی‌شاپ‌ها را برای مصرف انتخاب می‌کند (Susanto et al., 2020 in: Oktafarel et al., 2021: 52).

ث) راهبردهای حضور جوانان در کافی‌شاپ: بنا به گفتهٔ دانایی‌فرد و امامی (۱۳۸۶: ۸۵) راهبردها، کنش‌ها یا برهم کنش‌های خاصی‌اند که از پدیده‌محوری حاصل می‌شوند.

³ Life Styles

⁴ The millennial generation

¹ Praxis

² idiosyncrasies

جدول ۶- مقوله متمدانه‌زیستن به مثابه راهبرد حضور جوانان در کافی‌شاپ

Table 6- The category of civilized living as a strategy of the presence of young people in the coffee shop

مقوله اصلی	مقوله فرعی	مفاهیم اساسی
متمدانه‌زیستن =F	F1= گفت‌وگوهای آرام	گفت‌وگوی آرام، گفت‌وگوی بدون جلد؛ حتی در بحث‌های داغ، صدهای آرام
	F2= احترام به خود	زیباتر بودن، خودآرایی، شیک بودن، خوداحترامی
	F3= احترام به تفاوت‌ها	قضاوت نکردن دیگری، زل‌نزدن به دیگری، پرسش واقع‌نشدن، دخالت نکردن در کار دیگری، راحت بودن در عین متفاوت بودن، وجود عناصر متفاوت یا معارض، وجود افراد متفاوت
	F4= عاری از تبعیض جنسیتی	نبود تبعیض جنسیتی، پذیرش رفتارهای غالب یک جنسیت برای جنسیتی دیگر، احترام به انسان‌ها فارغ از جنسیت
	F5= فضای تأمل و مصرف فرهنگی	مطالعه کتاب، بازی‌های فکری، موسیقی ناب، تابلوهای فاخر، تم فلسفی مکان، قهوه به عنوان نمادی تفکر روشنفکری، مکان تفکر

متمدانه‌زیستن از نظر جوانان رفتار نیست محترمانه با خود و دیگری، به دور از هر قضاوت و انگ‌زنی، عاری از هر تبعیض و زیستی همراه با مصرف محصولات فرهنگی و تفکر روشنفکری، در حقیقت برای جوانان رفتار تمدنی، رفتاری عاری از خشونت است.

برای مثال می‌توان به برخی گفته‌های جوانان در ذیل مقوله اصلی متمدانه‌زیستن اشاره کرد:

F1 «تو کافی‌شاپ‌ها اگر دقت کنی، مردم باهم آرام گفت‌وگو می‌کنند، لبخند می‌زنند، ناز می‌کنند برای هم، بعضی جاها هم بحث‌های داغ می‌کنند؛ اما کار به دعوا و جلد نمی‌رسد». F2 «شما فکر کن، کجا جزء کافی‌شاپ می‌تونی دل خودتو به دست بیاری وقتی لازمه؟ شاید بگی رستوران؛ اما اونجا غذای که تموم شد؛ منتظر بلند بشی؛ اما تو کافی‌شاپ می‌تونی خودتو مهمون کنی به خوردنی، به خواندن کتابی، به نشستن و از محیط لذت ببری بدون اینکه دغدغه داشته باشی، منتظر باشن خوردنیت که صرف شد، بلندشی بری. در کل استقبال گرم‌تری ازت میشه و تو هم می‌تونی استقبال گرم‌تری از خودت بکنی». F3 «کافی‌شاپ آدابی داره، من به خاطر آدایش میام کافی‌شاپ. خیلی هم این آدایش رو دوست دارم. اولیش اینکه هیچ‌کس رو قضاوت نکنی، اخم نکنی، چپ‌چپ نگاه نکنی، زل‌نزدی تو چشم کسی، سوالی که از کس دیگه‌ای پرسیدن و تو شنیدی یهو جواب ندی. رنگ لباس جیغ دیدی، چشم‌هات درشت نشن، آرایش غلیظ دیدی یا یک

صورتی دیدی که ریمل زیر چشم طرف ریخته تعجب نکنی. اینجا با کسی نباید کار داشت. باید یاد گرفت که تو کار یکی دیگه دخالت نکرد. در حقیقت اینجا میشه تمرین کرد بهتر بود». «کافی‌شاپ آداب خودشو داره. شیک می‌ای، شیک میری. مزاحم کسی نمی‌شی. داد نمی‌شنوی، داد نمی‌زنی». F3 «جو کافی‌شاپ طوریه که توش راحتی؛ حتی اگر با بقیه فرق کنی، کسی کاری به کارت نداره». «تو کافی‌شاپ‌ها چیزهای عجیب‌غریب می‌بینی. مثلاً گفتار نیک، کردار نیک، پندار نیک زرتشت هست، معماری اسلامی و کاشی‌های اسلامی هست، موسیقی غربی هم هست، همه باهم یکجا جمع شدن، هیچ‌کی هم ایرادی نمی‌گیره». «افراد متفاوت و مختلفی هستند؛ اما هیچ مشکلی نیست». F5 «در برخی مواقع تم کافی‌شاپ‌ها یک تم فلسفی است. فضای مبهم و تیره با عطر قهوه. گاهی می‌شینم و چندساعت فکر می‌کنم، کتاب می‌خوانم». F4 «کافی‌شاپ دختر و پسر نداره. بیرون اگر پسر سیگار بکشه، مشکلی نیست؛ اما دختر سیگار بکشه، همه چپ‌چپ نیکاش می‌کنن؛ اما تو کافی‌شاپ دختر و پسر فرق ندارن. دختر میتونه سیگار بکشه، پسر هم میتونه گریه کنه کسی بهش نمی‌خنده؛ اما بیرون این تفاوت‌ها هست».

تانکیس (۱۳۸۸: ۲۱۱) اعتقاد دارد: «رفتار فرد تا حد زیادی به واسطه سازمان یک فضای معین تعیین می‌شود». کافی‌شاپ نیز در خود نظام روابطی را ایجاد کرده که با پا گذاشتن به آن رفتار، فرد متناسب با کافی‌شاپ تعریف و تعیین می‌شود.

شهروندان جامعه جهانی به کافه‌ها می‌آیند، روبه‌روی هم می‌نشینند و بدون ترس و دلهره با یکدیگر حرف می‌زنند. این اخلاقی‌ترین نوع تعامل در هزاره سوم است (ناظری، ۱۳۸۹: ۳۳). چنین دیدگاهی سبب می‌شود، کافی‌شاپ محفل بروز رفتارهای تمدنی باشد. درخصوص رفتار تمدنی که مدنظر جوانان است، نوبرت الیاس اعتقاد دارد هر قدر بشر متمدن‌تر می‌شود، از خشونت ظاهری بیشتر فاصله می‌گیرد (اباذری، ۱۳۸۱: ۲۱). جوانان با اظهار به رفتار تمدنی در صدد دوری از هر خشونت ظاهری هستند. به نظر الیاس، تقاضاهای فزاینده از جانب محیط اجتماعی که روبه‌پیچیدگی بیشتر است، تنظیم‌شدن ظریف‌تر رفتار را ایجاب می‌کند؛ در چنین محیط‌هایی است که تمدن فردی محقق شده و در پی فراگیرتر شدن آن، تمدن جامعه‌ای بر کرسی ظهور می‌نشیند (کوزمیکس، ۱۳۸۴: ۱۵۴). کانون توجه او [نوبرت الیاس] بر رفتار فرد و شرایط عاطفی متمرکز است ... اذعان به میراث ادب‌پیشگی، تهذیب رفتار، آرام‌سازی، و تشدید که با منع احساسات متناظر است، همه اینها در دیدگاه او نقش محوری دارد. متمدن‌بودن به این معناست که طی آن هیجانات (عواطف) عقلانی و روانی می‌شود (کوزمیکس، ۱۳۸۴: ۱۵۳). کافی‌شاپ برای جوانان محیطی فراهم می‌کند تا بازنمودهای تمدنی خویش را به عرصه نمایش بگذارند.

جوانان در کافی‌شاپ به خودنظارتی بر خویشتن برای جلوگیری از واکنش‌های هیجانی، به رفتار، پوشش و گفتار دیگران، می‌بالند و این را مصداق آداب تمدنی نسل خویش قلمداد می‌کنند.

مقایسه فضای اجتماعی مربوط به اشرافیت در نظام کهن، با فضای اجتماعی مردمان خلع‌ید شده [سلب مالکیت‌شده، تحت سرمایه‌داری مدرن]، نشان می‌دهد که این انواع خود نظارتی که متضمن وقار، ادب و چهره عمومی پرشکوه و جلال است، متضمن وجود فضای عمومی است که مناسب شکل‌گیری این فضیلت‌ها باشد. آنها که در صدد متمدن‌کردن جهان معاصرند، نباید این واقعیت را فراموش کنند (کوزمیکس، ۱۳۸۴: ۱۷۵). یکی از این مکان‌های عمومی، بی‌شک کافی‌شاپ و یکی از پیشرفته‌ترین گروه‌های متقاضی رفتار تمدنی، جوانان هستند.

ج) پیامدهای حضور جوانان در کافی‌شاپ: بنا به گفته دانایی‌فرد و امامی (۱۳۸۶: ۸۵) پیامدها، خروجی‌های حاصل از استخدام راهبردهاست. زایش صلح در مکان، خروجی راهبرد متمدنانه‌زیستن است برای جوانانی که مکانی به نام کافی‌شاپ را مصرف می‌کنند تا زیست جهانی انحصاری برای خویش تولید کنند.

جدول ۷- مقوله زایش صلح در مکان به مثابه پیامد حضور جوانان در کافی‌شاپ

Table 7- The birth of peace in the place as a consequence of the presence of young people in the coffee shop

مقوله اصلی	مقوله فرعی	مفاهیم اساسی
		بوهای آرامش‌بخش (عطر قهوه، بوی خوب)، صداها (آرامش‌بخش (صدای ورودی، قهقهه و خنده، پیچ عاشقانه، موسیقی)، نورهای آرامش‌بخش (نورهای لایت و امن)
	G1= آرامش در مکان	
		احساس امنیت، با خشونت کلامی تهدید نکردن، با خشونت رفتاری تهدید نکردن
G= زایش صلح در مکان	G2= امنیت	استقبال از ماندگاری، درخواست نکردن برای خروج پیش از خواست فرد، متانت در زمان ماندگاری افراد، نداشتن اضطراب برای ترک زود هنگام مکان
	G3= دعوت به ماندگاری	تجدید قوای روانی، رهایی از خستگی و افسردگی، تازگی روح و روان
	G4= تجدید حیات	

آرامش و امنیت و دوری از هر نوع خشونت است. مکان

مصادیق مکان صلح‌محور برای جوانان، مکانی همراه با

متفاوت و گاه معارض با یکدیگر است که به‌جای حذف دیگری در کنار هم حضور دارند و این غایت اندیشه انسان متمدن امروزی محسوب می‌شود؛ به همین دلیل است که امروز دیگر تقابل مسجدروها و کافی‌شاپ‌روها را نداریم و مسجدروها نیز کافی‌شاپ را به رسمیت شناخته‌اند و بیش از گذشته در کافی‌شاپ‌ها حضور دارند.

کافی‌شاپ برای جوانان به مثابه زیست جهانی است که امکان مبارزه با خشونت فرهنگی و ساختاری و نقد تبعیض‌های موجود بر جوانان به‌ویژه جوانان با اندیشه‌های نوگرایانه و نقد طرد اجتماعی جوانان را با رویکردی نرم و از خلال رویه‌های عملی فراهم می‌کند.

کافی‌شاپ [به‌عنوان حوزه‌ای عمومی] مکانی است که شهروندان قدرت نرم را تجربه می‌کنند؛ همچنین مکانی که تنش‌های روحی و روانی را در یک جامعه کمتر می‌کند (ناظری، ۱۳۸۹: ۳۳). مطابق با این عقیده، جوانان بر آرامش‌بخشی کافی‌شاپ بسیار اشاره و تأکید کرده‌اند. محیط کافی‌شاپ محیطی برای تجدید قوای روانی آنهاست. پیامد حضور در کافی‌شاپ برای جوانان احساس آرامش، پیوند و مهرورزی، احساس متمدن‌بودن، احساس امنیت، دعوت به ماندگاری و تجدید حیات است. چنانچه به این مقوله‌ها عمیق تر نگاه شود، می‌توان رد پای صلح‌خواهی و فرهنگ صلح را در تمام این مقوله‌ها یافت.

اگر با واژه‌های گالتونگ بحث را ادامه داد، می‌توان گفت: جوانان در پی ایجاد صلح فرهنگی و بسیط‌تر از آن در پی ایجاد فرهنگ صلح هستند؛ اما همانطور که گالتونگ اعتقاد دارد «هرگونه تلاش برای تحمیل یک فرهنگ خاص (حتی فرهنگ صلح) مخاطره‌آمیز است؛ چراکه تحمیل یک فرهنگ مصداق بارز خشونت مستقیم است» (گالتونگ، ۲۹۵ به نقل از صاحب‌ناسی و همکاران، ۱۳۹۹: ۴۱)؛ بنابراین هرچند جوانان در تلاش برای ایجاد فرهنگ صلح هستند، اما چنانچه بخواهند آن را بر جامعه تحمیل کنند، خود مصداقی از خشونت را اعمال کرده‌اند؛ بنابراین باید بر آن بود تا انتخاب فرهنگ صلح اختیاری باشد و تحمیلی بر آن نباشد. جوانان با حضور در

صلح‌محور به ماندگاری دعوت می‌کند و تجدید حیات قوای ذهنی و روانی را در بردارد. گویی جوانان در پی دوری از فشارهای ساختاری از مکانی به نام کافی‌شاپ، امنیت، آرامش و سکون حیات‌بخش طلب کرده‌اند و در پی حضور در کافی‌شاپ به آنچه خواسته‌اند، رسیده‌اند.

برای مثال می‌توان به برخی گفته‌های جوانان در ذیل مقوله اصلی متمدنانه‌زیستن اشاره کرد:

G1: «کافی‌شاپ همه چیزش احساس شادی داره.

بوی بدی نیست نه بوی غذا و سرخ‌کردنی مثل رستوران، نه بوی بد جوراب مثل کافه سستی. همش بوهای خوب، بوی عطر و بوی قهوه و ...» «تا حالا دقت کردید که تو کافی‌شاپ چی می‌شنوی: صدای قهقهه و خنده، صدای تولدگرفتن‌ها، صدای پیچ‌های عاشقانه. دقت کنید همش خوشبیه. صدای ناخوش و فریاد و دعوا نداره. اینجا، موسیقی‌های زنده یا موسیقی‌های پاپ و راک، نور تیز و زنده نداره، نورها لایت، آرام». «فضا گاهی تاریک‌تر که حس آرامش و امنیت رو داشته باشی». G2 «شما خودت فکر کن، دختر باشی و بخوای با دوستت چند کلمه‌ای صحبت کنی، به نظرت امنیت پارک بیشتره یا کافی‌شاپ؟! «کافی‌شاپ خوب خیلی خوبه. مطمئنه، اذیت نمی‌شی. نمی‌تونی با دوستان چند ساعت تو پارک بشینی و استرس اذیت و آزار نداشته باشی». G3 «اگه بری کافه سستی یا رستوران یا فست‌فود همه منتظرن زود غذا تو بخوری تا بیان سریع میز رو جمع کنند و با زبون بی‌زبونی بگن زودتر برو؛ اما تو کافی‌شاپ محدودیتی نداری. هیچ‌کی عجله نداره. میدونی اینجا انگار همه چیز آرومه». G4 «بیرون از کافی‌شاپ خیلی خسته می‌شی، آزرده می‌شی از حرف‌هایی که نباید بشنوی؛ اما می‌شنوی، از چیزهایی که نیستی؛ اما به تو نسبت میدن. تو کافی‌شاپ می‌تونی تجدید قوا کنی، انرژی بگیری، باز بری تو همون بیرونی که باهات ساز نیست». «اگر کافی‌شاپ نباشه، فکر کنم نسل ما خسته‌تر بشه و افسرده‌تر. اینجا کمی اتراق می‌کنیم تا بتوانیم ادامه بدیم». «رنگ‌ها، بوها، نور، چیدمان هر چی هست، کمک می‌کنه، روح‌مون تازه بشه. آروم بشیم».

تفاهم انسانی با به‌رسمیت‌شناختن تضاد و تعارض از اندیشه حل یا حذف تعارض‌ها اجتناب می‌کند و در عوض به تبدیل خلاق تعارض تأکید می‌کند (ذکاوتی قراگزلو، ۱۳۸۷: ۱۹). آنچه در کافی‌شاپ‌ها مشاهده می‌شود، وجود قطب‌های

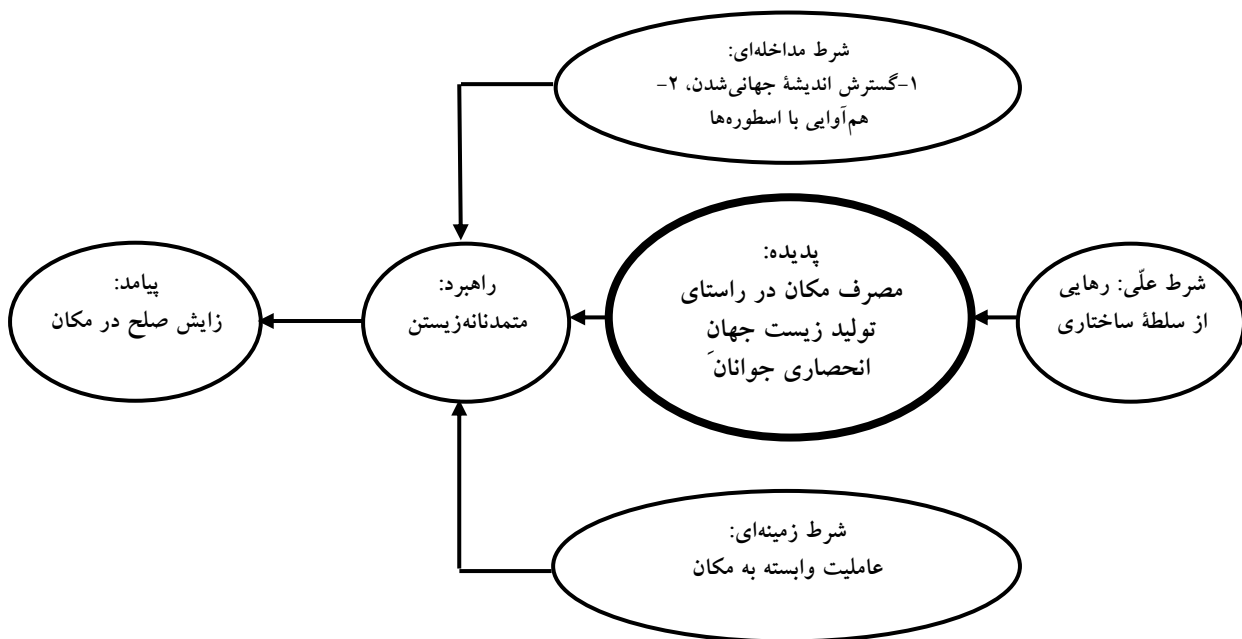
مکانی به نام کافی شاپ با نظام معنایی حاکم بر آن به آرامش می‌رسند و این آرامش برایشان جهانی است گمگشته که به تازگی آن را یافته‌اند و تصور می‌شود جوانان در صدد تسری دادن ویژگی‌های کافی شاپ به‌ویژه فرهنگ صلح حاکم بر آن به سایر مکان‌های دیگر باشند.

نتیجه

اگر با دقت به تسهیل‌گران و میانجی‌گرها نگاه شود، مشاهده خواهد شد که آنها می‌توانند به ما یاد دهند که بدنمان به جایی می‌رسد که معمولاً اندیشه ما به آن نمی‌رسد و کردار واقعی نظریه را هدایت کرده و می‌تواند بکند (فورستر، ۱۴۰۰: ۵). فورستر (۱۴۰۰) از میدان‌دادن به غافل‌گیری و هنرِ امرِ ممکن، سخن می‌گوید و تأکید دارد که بازی برنده-بازنده سستی، پاسخگوی شرایط امروز نیست؛ هرچند او در زمینه برنامه‌ریزی و مدیریت عمومی سخن می‌گوید، اما سخن ارزشمند او قابل بیان در این نوشتار است. آیا اگر فردی از گذشته سی سال پیش بجنورد قدم به کافی‌شاپ‌های امروز آن بگذارد، غافلگیر نخواهد شد! جوانان چگونه توانستند تسهیل‌گر تغییرات بسیار در فضا و نظام معنایی آن به‌نفع خویش باشند؟! این پژوهش با تمرکز بر تجربیات جوانان، آنان را محور پژوهش قرار داده است و در صدد پاسخگویی به چرایی استقبال آنان از حضور در کافی‌شاپ، با رویکرد تفسیرگرایی است. در این پژوهش از الگوی زمینه‌ای استفاده شده است که مصرف‌مکان در راستای تولید زیست‌جهان انحصاری جوانان را به‌عنوان پدیده اصلی از خلال مصاحبه‌های نیمه‌ساخت یافته با ۳۶ جوان ساکن بجنورد استخراج کرده است. شرط علی حضور جوانان در کافی‌شاپ رهایی از سلطه ساختاری است. بنا به تعریف پیش‌گفته گالتونگ از خشونت، جوانان شرایط زندگی خویش را همراه با تحمیل خشونت یا به عبارتی تحمیل ساختارهای سلطه‌آمیز بر ارزش‌ها، نگرش‌ها و کردار خویش می‌دانند و برای رهایی از فشار این ساختارهای سلطه‌گر به مأمنی به نام کافی‌شاپ پناه می‌برند؛ همچنین جوانان با حضور در کافی‌شاپ می‌توانند

عاملیت وابسته به مکان خویش را بر ساختارهای در اندیشه خودسلطه‌گر به نمایش بگذارند و این برای جوانان بسیار حائز اهمیت است. عاملیتی مد نظر است که برای تغییر و تولید ارزش‌ها و کردارهای جدید قدرت داشته باشد و وابسته به مکانی به نام کافی‌شاپ باشد؛ این معنا شرط زمینه‌ای حضور جوانان را در کافی‌شاپ‌ها در نظر گرفته است. از جمله دلایل دیگر جوانان برای مصرف‌مکان در راستای تولید زیست‌جهان انحصاری خویش همراهی با اندیشه جهانی‌شدن و هم‌آوایی با اسطوره‌هاست. جوانان احساس نیاز دارند که بر موج جهانی‌شدن سوار شوند؛ چه با حضور در مکان‌هایی قابل قیاس با محیط‌های فراملی و جهانی همچون کافی‌شاپ‌ها و چه با گسترش اندیشه‌هایی جهانی همچون فردگرایی، پرهیز از هرگونه تبعیض که مکان تجلی آن را در کافی‌شاپ‌ها می‌دانند؛ همچنین هویت‌زایی اسطوره‌ها برای جوانان و همراهی نام کافه با یاد اسطوره‌ها، جوانان را متمایل به حضور در کافی‌شاپ کرده است.

مصرف کافی‌شاپ در راستای تولید زیست‌جهان انحصاری در مقام پدیده اصلی پژوهش، به مثابه پاتوق، مکانی برای تجلی شکوه جوانی و صیانت از سبک زندگی جوانان است. جوانان با راهبرد زندگی متمدانه از خلال آداب و ویژه کافی‌شاپ که به نوعی می‌توان گفت، آداب گذار به زندگی تمدنی است، با گفتگوهای مهرورزانه و صلح‌آمیز، با احترام به تفاوت‌ها در فضایی عاری از تبعیض، همراه با احترام ادب به تفاوت‌ها و مصرف کالاهای فرهنگی، در حال آماده‌شدن برای زندگی تمدنی جدید خویش هستند که این بازگوی آرزوهای جوانان است. پیامد مصرف‌مکان در راستای تولید زیست‌جهان انحصاری جوانان، زایش صلح در کافی‌شاپ است. صلح برگرفته از دعوت به ماندگاری، حاصل احساس امنیت و آرامش در مکان است که سبب تجدید حیات روانی جوانان می‌شود. جوانان در کافی‌شاپ حضور می‌یابند تا در میان ساعات حضور، از خلال آمادگی برای زندگی تمدنی جدید مهرورزانه و فارغ از تبعیض، فرهنگ صلح را در زیست‌جهان صلح‌محور خویش تسری دهند.

شکل ۱- الگوی زمینه‌ای حضور جوانان شهر بجنورد در کافی‌شاپ

Fig 1- Grounded model of the presence of bojnourd youth in the coffee shop

ساکن بجنورد نیز مصادیقی از مکان سوم را همراه دارد که در آن بازتولید فرهنگ و عادت‌واره‌ها را بررسی کرده‌اند تا از فشارهای سنت بر خویش دور باشند. همسوبودن با پژوهش فراش‌خیابانی و شهائیان (۱۳۹۸) می‌توان گفت: کافی‌شاپ برای جوانان بجنورد اشاراتی از هر سه زیرمجموعه دگرفضا را دارد؛ به‌طوری‌که کافی‌شاپ نشانه‌های فضای سوم را با بازسازی و ایجاد هویت‌های فرهنگی جدید به‌سوی جهانی‌شدن، در فضایی ناهموژن و نایک‌دست، با حضور افراد مختلف بازنمایی می‌کند. با بروز تناقض‌هایی از جامعه در کافی‌شاپ‌ها به‌ویژه در زمینه تناقض‌های ارزشی، ویژگی هتروتوپایی مکان در کافی‌شاپ‌ها بازنمایی می‌شود و با این ایده که مکالمه‌های آرامش‌بخش و متمدنانه جزء ذاتی مکان‌اند، کافی‌شاپ‌ها هم برای آن مکالمه‌ها در دسترس هستند و جوانان در آن راحتند و جو مکان، جوی است که ویژگی‌های مکان‌سومی کافی‌شاپ را بازنمایی می‌کند؛ همانطور که در پژوهش سای و فوس (2016) مقایسه کافی‌شاپ‌های شهری و روستایی، ملاک قرار داده شد؛ به دلیل آنکه در کافی‌شاپ‌های بجنورد غلبه با حضور ابزارهای

در تأیید ایده‌های آزاد ارمکی (۱۳۹۰) کافی‌شاپ برای جوانان مورد پژوهش، به‌عنوان پاتوق شناخته و استقبال می‌شود. آزاد ارمکی و شالچی (۱۳۸۴) کافی‌شاپ و مسجد را به‌عنوان دو مقوله در تقابل باهم مطرح کرده بودند؛ اما همانطور که در پژوهش مشاهده شد، مصاحبه‌شوندگان به حضور اقبال مختلف جوانان در کافی‌شاپ اذعان داشتند؛ این به‌دلیل ماهیت متغیر، ایده‌های جدید است و این امر که جوانان با پافشاری بر صیانت از زیست جهان انحصاری خویش نه‌تنها به کافی‌شاپ مشروعیت بخشیده‌اند، بلکه برای دیگر جوانان نیز برای حضور در کافی‌شاپ چنان اشتیاق‌آفرینی کرده‌اند که ایده‌های معنایی جدید در کافی‌شاپ‌های متمایز همچون کافه کراسه و کافه نخلستان (هرچند که این دو کافه مدنظر پژوهش حاضر نبودند) ظهور کرده است. مصاحبه‌شوندگان پژوهش در بیانات خویش به همسوبودن با پژوهش نیکخواه و همکاران (۱۳۹۸) بر تعاملی بودن، سبک‌مندبودن، دموکراتیک‌بودن، جهانی‌بودن و امن‌بودن فضای کافی‌شاپ‌ها اشاره کرده‌اند. همسوبودن با پژوهش مرتاض‌هجری و مدیری (۱۳۹۸) کافی‌شاپ برای جوانان

اباذری، ی.ع. (۱۳۸۱). «نوبرت الیاس و فرایند متمدن شدن»، *نامه علوم اجتماعی*، (۱۰) ۱۹، ۲۵-۱۹.

اباذری، ی.ع. (۱۳۸۰). «رولان بارت و اسطوره و مطالعات فرهنگی»، *ارغنون*، ۱۸ (۸)، ۱۳۷-۱۵۷.

امین‌زاده، ب. (۱۳۸۹). «ارزیابی زیبایی و هویت مکان»، *هویت شهر*، ۵ (۷)، ۳-۱۴.

آزاد ارمکی، ت. (۱۳۸۷). «زندگی روزمره و کافی‌شاپ» *مجموعه مقالات مطالعات فرهنگی، مصرف فرهنگی و زندگی روزمره به اهتمام عباس کاظمی*، تهران: جهاد دانشگاهی.

آزاد ارمکی، ت. (۱۳۹۰). *پاتوق و مدرنیته ایرانی*، تهران: آوای نور، چاپ دوم.

آزاد ارمکی، ت. و شالچی، و. (۱۳۸۴). «دو جهان ایرانی: مسجد و کافی‌شاپ» *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۱ (۴)، ۱۸۳-۱۶۳.

باندز، م. (۱۳۹۰). *نظریه اجتماعی شهری (شهر، خود و جامعه)*، ترجمه صدیق سروستانی، تهران: دانشگاه تهران.

بوردیو، پ. (۱۳۸۸). *درسی درباره درس (به پیوست گزیده‌ای از واژگان کلیدی و گفت‌وگوهایی از بوردیو)*، ترجمه ناصر فکوهی، تهران: نی.

تابان، م. و پورجعفر، م. ر. و پورمند، ح.ع. (۱۳۹۱). «هویت و مکان: رویکردی پدیدارشناسانه»، *هویت شهر*، ۶ (۱۰)، ۹۰-۷۹.

تانکیس، ف. (۱۳۸۸). *فضا، شهر و نظریه اجتماعی*، ترجمه حمیدرضا پارسی و آرزو افلاطونی، تهران: دانشگاه تهران.

ترکمان، ا. و قائد، م. و شمتوب، س. (۱۳۹۶). «پاتوق، فضای جمعی شهری و معماری و محل تعاملات اجتماعی و فرهنگی، نمونه موردی شهر برازجان»، *پژوهش و برنامه‌ریزی شهری*، ۸ (۳۱)، ۲۴۸-۲۲۵.

توسلی، غ.ع. (۱۳۸۵). «بررسی گفت‌وگوهای غالب در بحث جهانی شدن»، *نامه علوم اجتماعی*، ۲۷ (۱۲)،

تکنولوژیک (لپ‌تاپ) و تنهانشینی نیست؛ بنابراین کافی‌شاپ‌ها ماهیت شهری، متمرکز بر ابزارهای تکنولوژیک ندارند. همسبودن با پژوهش روزنهام (2006)، واکسمن (2006) و روزنهام و همکاران (2007) نقش حمایتی و آرامش‌بخشی کافی‌شاپ‌ها در بجنورد مورد حمایت است؛ اما کافی‌شاپ‌های بجنورد برخلاف پژوهش‌های الجنید (2013) و گرینشپون (2014) فضای نقد سیاسی در سطح کلان را فراهم نمی‌کند؛ اما جوانان با کردار خویش نقدی را بر سلطه ساختارهای موجود در سطح خرد بیان کرده‌اند.

مانینگ^۱ (2013: 64) بیان می‌کند: «انسان، جامعه‌پذیری انسان و گفتمان انسان در کافه بیش از هر چیزی اهمیت دارد». گفتمان صلح‌محوری حین مصرف کافی‌شاپ از خلال رفتار تمدنی، می‌تواند اشاره جدید پژوهش باشد که با پژوهش‌های پیشین قیاس‌کردنی نیست. رفتار تمدنی برای جوانان به معنای آداب تعاملی مهرورزانه، فضایی عاری از تبعیض و قضاوت منفی و همراه با مصرف فرهنگی است؛ همچنین جامعه‌ای صلح‌محور برای جوانان به معنای مکانی آرام، امن، دعوت‌کننده به ماندگاری و حیات‌بخش است؛ براین‌اساس نظام روابط معنایی شناسایی شده و مرتبط با حضور جوانان در کافی‌شاپ می‌تواند به سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان کمک کند تا در سیاست‌گذاری برای جوانان، برنامه‌ریزی و طراحی مکان‌های عمومی این نظام معنایی را مدنظر داشته باشد. اثر مکان بر اندیشه و کردار بشر بر هیچ فردی پوشیده نیست. قطعاً با برنامه‌ریزی و طراحی مکان‌های صلح‌محور می‌توان در راستای زندگی متمدانه گامی ارزشمند برداشت؛ براین‌اساس پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی بر شناسایی ویژگی‌های مکان‌های صلح‌محور و چگونگی برنامه‌ریزی و طراحی آن متمرکز باشند. نگارندگان، مقاله را با آرزوی صلح جهانی به پایان می‌برند؛ امیدست که جامعه ما در سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و طراحی مکان‌های صلح‌محور پیشگام باشد.

منابع

¹ Manning

۱۵۷-۱۷۹.

چوپانی، ی. ا. (۱۳۸۸). «پدیده جهانی شدن فرهنگ‌ها»،
فصلنامه سیاست، ۳۹ (۳)، ۱۵۵-۱۷۵.

داناوی فرد، ح و امامی، س. م. (۱۳۸۶). «استراتژی‌های پژوهش کیفی: تأملی بر نظریه‌پردازی داده‌بنیاد». اندیشه مدیریت، ۱ (۲)، ۶۹-۹۸.

ذکاوتی قراگزلو، ع. (۱۳۸۷). «اندیشه تفاهم انسانی، جامعه مهربان»، اخلاق در علوم و فناوری، ۳ (۱ و ۲)، ۱۵-۲۲.

ذکایی، م. س. (۱۳۹۰). جامعه‌شناسی جوانان ایرانی، تهران: آگاه

ربانی، ع و عباس‌زاده، م. (۱۳۸۸). «رویکرد نظریه زمینه‌ای روش نرم یا سخت»، جامعه‌شناسی کاربری، ۴ (۴)، ۱۶۹-۱۸۳.

ربیعی، ک و شریعت‌منش، ط. (۱۳۹۹). «پاتوق و تولید اجتماعی فضا: مطالعه پدیدارشناسانه زندگی روزمره در پاتوق‌های زنانه اصفهان»، زن در توسعه و سیاست، ۱۸ (۲)، ۲۶۳-۲۹۲.

رلف، ا. (۱۳۸۹). مکان و بی‌مکانی، ترجمه: محمدرضا نقصان محمدی و کاظم مندگاری و زهیر متکی، تهران: آرمانشهر.

زند، ب و روشن، ب و امیری‌خواه، م. (۱۳۹۷). «مقایسه نام‌گذاری قهوه‌خانه‌ها با کافی‌شاپ‌های شهر تهران از دیدگاه نام‌شناسی اجتماعی»، زبان‌شناسی اجتماعی، ۱ (۴)، ۳۰-۴۱.

شالچی، و. (۱۳۸۷). «سبک زندگی جوانان کافی‌شاپ»، تحقیقات فرهنگی ایران، ۱ (۱)، ۹۳-۱۱۵.

صاحب‌نسی، ا. ع و مطیع، م و حاجی‌اسماعیلی حسین‌آبادی، م. ر. (۱۳۹۹). «بررسی صلح و خشونت در آموزه‌های قرآنی با نگاهی به نظریه خشونت فرهنگی و ساختاری یوهان گالتونگ»، پژوهش دینی، ۴۰ (۱۹)، ۳۵-۶۵.

عابدینی، ا و ساکت‌حسنلوئی، م. (۱۴۰۰). «مکان‌های سوم

شهری؛ صحنه خلق پاتوق‌های اجتماعی و تفریحی جامعه، مطالعه موردی: بررسی تطبیقی کافه‌های مناطق ۱ و ۴ شهر ارومیه»، دانش شهرسازی، ۵ (۲)، ۱۵۳-۱۷۰.

فاضلی، ن. ا. (۱۳۹۱). فرهنگ و شهر، چرخش فرهنگی در گفتمان‌های شهری با تکیه بر مطالعات شهر تهران، تهران: تیسرا و تهران: شهرداری تهران، اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی.

فراش خیابانی، م و شهابیان، پ. (۱۳۹۸). «از کافه‌ها بیاموزیم، کافه‌ها به مثابه دگر فضا»، مطالعات شهری، ۳۰ (۸)، ۱۰۹-۱۲۱.

فلیک، ا. (۱۳۸۷). در آمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نی.

فورستر، ج. (۱۴۰۰). میدان‌دادن به غافل‌گیری و هنر/امر ممکن: درام میانجی‌گری تفاوت‌ها، ترجمه نریمان جهانزاد، فضا و دیالکتیک، ۲ (۲۱)، ۱-۱۸.

کسل، ف. (۱۳۸۳). چکیده آثار آنتونی گیلدنز، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: ققنوس.

کوزمیکس، ه. (۱۳۸۴). «فرایند متمدن‌شدن»، ترجمه محمدحسین هاشمی، مجله جامعه‌شناسی ایران، ۶ (۳)، ۱۴۶-۱۷۸.

مدیری، آ. (۱۳۸۷). «مکان»، هویت شهر، ۲ (۲)، ۶۹-۷۹.
مرتاض هجری، ه و مدیری، آ. (۱۳۹۸). «ارزیابی کارکرد مکان سومی کافه‌ها برای جوانان در خیابان انقلاب و ولیعصر»، نامه معماری و شهرسازی، ۱۱ (۲۲)، ۳۷-۵۱.

مهدی‌زاده، س. م و عزیزی، ف. (۱۳۹۴). «تحلیل وضعیت کنش ارتباطی در کافه‌های تهران»، انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۱۱ (۴۱)، ۶۹-۹۹.
ناظری، م. (۱۳۸۹). «کافی‌شاپ مکانی برای تکثیر قدرت»، مدیریت ارتباطات، ۳۳-۳۲.

نیکخواه، ه و رستگار، ی و فدایی، س. (۱۳۹۸). «آنتوگرافی کافی‌شاپ در بندرعباس، از خرده‌فرهنگ تا

- love (an investigation of commercial social support and third-place attachment), *Journal of Service Research*, 10(1), 43-59.
- Saey, S., Foss, K. (2016). The third place experience in urban and rural coffee shops, *MJUR*, 6, 171-177.
- Scambler, G. (2013). Cafés, third places, and the enabling sector of civil society, in: *Café Society*, Edited by: Tjora, A., Scambler, G., London: Palgrave macmila, 67-86.
- Simon, B. (2009). Consuming third place: starbucks and the illusion of public space in public space and the ideology of place, In: *American Culture. (Architecture Technology Culture 3)* Edit by: Orvell, M., Meikle, J.L., Amsterdam- New York: Rodopi, 243-262.
- Simpson, T. (2008). The commercialization of macau's cafés. *Ethnography*. 9(2): 197-234.
- Tocancipá-Falla, J. (2010). Cafés in colombia: socio-political and cultural forms of representation at the turn of the century. *International Social Science Journal*. 61(202):425-436.
- Tucher, C.M. (2017). *Coffee culture*, New York: Routledge.
- Urry, J. (2002). *Consuming places*, (Second Edition). London and New York: Routledge.
- Waxman, I. (2006). The coffee shop: social and physical factors influencing place Attachment, *Journal of Interior Design*. 31 (3), 35-53.
- ضد فرهنگ»، مطالعات جامعه‌شناختی شهری، ۹ (۳۱)، ۴۸-۵۹.
- Aljunied, K. (2013). Coffee-shops in colonial singapore: domains of contentious publics, *History Workshop Journal*, 77(1), 65-85.
- Butler, C. (2012). *Henri lefebvre spatial politics, everyday life and the right to the city*, USA & Canada: Routledge.
- Ellis, M. (2008). An introduction to the coffee-house: a discursive model, *Language & Communication*, 28(2), 156-164.
- Ferreira, J., Ferreira, C., Bos, E. (2021). Spaces of consumption, connection, and community: exploring the role of the coffee shop in urban lives, *Geoforum*, 119(1), 21-29.
- Grinshpun, H. (2014). Deconstructing a global commodity: coffee, culture, and consumption in Japan, *Journal of Consumer Culture*, 14(3), 343-364.
- Habermas, J. (1991). *The structural transformation of the public sphere, an inquiry into a category of bourgeois society*, Translated by: Burger, T., Lawrence, F., Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Lukito, Y. N., Xenia, A. P. (2017). Café as third place and the creation of a unique space of interaction in UI campus, IOP conference series: earth and environmental science, vol. 99, *International Conference on Sustainability in Architectural Design and Urbanism 2017*, 9-10 August 2017, Semarang, Indonesia.
- Manning, P. (2013). The theory of the café central and the practice of the café peripheral: aspirational and abject infrastructures of sociability on the european periphery, in: *Café Society*, Edited by: Tjora, A., Scambler, G., London: Palgrave macmila, 43-65.
- Oktafarel, K.M., Mario, M., Augusta, D.N., Arifin, A., Ekomadyo, A.S., & Susanto, V. (2021). Coffee culture and heritage: (demystifying the heritage value of coffee shops inside historical buildings in jakarta and bandung), *Local Wisdom*, 13 (1): 51-66.
- Oldenburg, R., (2013). *The café as a third place*, in: *café society*, Edited by: Tjora, A., Scambler, G., London: Palgrave macmila, 7-21.
- Purnomo, M., Yuliati, Y., Shinta, A., Riana, F.D. (2021). Developing coffee culture among indonesia's middle-class: a case study in a coffee-producing country, *Cogent Social Sciences*, 7(1), 1949808, 1-12.
- Rosenbaum, M. S. (2006). Exploring the social supportive role of third places in consumers' lives, *Journal of Service Research*, 9 (1), 59-72.
- Rosenbaum, M.S., Ward, J., Walker, B.A., Ostrom, A.L. (2007). A cup of coffee with a dash of

Journal of Applied Sociology

License Holder : University of Isfahan
Vol. 33, Issue 2, No.86, Summer 2022
E-ISSN: 2322-343X

Publisher: University of Isfahan, Isfahan, Iran
Director-in-Charge: Ali Hashemaianfar
Editor-in-Chief: Ali Rabbani Khorasghani
Associate Editor: Ehsan Aqababae

Journal Address:

University of Isfahan, Technology and Research Department, Journal of Applied Sociology Office, Isfahan, Iran.
Tel: +983137932175
Fax: +983137932177
e-mail: jssr@res.ui.ac.ir

Aims and Scope

Journal of Applied Sociology welcomes articles in the following areas:

Social problems of city and metropolis
Social and strategic entrepreneurship
Social capital and knowledge creation
Reference groups
Sociology of Youngs
Lifestyle and food security
The sociology of the body and social identity
Social alienation

Editorial Board

Anton Olenyik	Associate Professor (Ph.D. in sociology, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris; Ph.D. in political economy, Moscow State Lomonossov University)
Rob Shields	Professor of Sociology, City-Region Studies Centre, Centre for Public Involvement Faculty of Extension, University of Alberta, Edmonton Canada.
Amir Erfani	Full Professor of Sociology Department of Sociology Nipissing University, Canada
Pedram Khosronejad	Adjunct Full Professor Religion and Society Research Cluster School of Social Science and Psychology Western Sydney University Australia
Mohammad Taghi Iman	Professor, Department of Social Sciences, University of Shiraz, Shiraz, Iran
SeyedAlireza Afshani	Professor of Sociology, Faculty of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran
Hossein Banifateme	Professor, Department of Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran
Alihossein Hosseinzadeh	Professor, Department of Social Sciences, University of Shahid Chamran Ahwaz, Iran
Ali Rabbani Khorasghani	Professor, Department of Social Sciences, University of Isfahan, Isfahan, Iran
Mahmoud Ghazi Tabatabaei	Professor, Department of Demographics, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Iran
Vahid Ghasemi	Professor, Department of Social Sciences, University of Isfahan, Isfahan, Iran
Mohammad Ganji	Associate Professor, Department of Social Sciences, University of Kashan, Iran
Akbar Aliverdinia	Professor, Department of sociology, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran
Soraya Memar	Associate Professor, Department of Social Sciences, University of Isfahan, Isfahan, Iran
Reza Hemmati	Associate Professor, Department of Social Sciences, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Guide for Authors

Thank you for choosing to submit your paper to us. Please take the time to read and follow the instructions as closely as possible, as doing so will ensure your paper matches the journal's requirements.

At the time of submission, the following files should be supplied.

- **Manuscript.** This file should be anonymized, and the file name should also preserve your anonymity.
- **Conflict of interest.** This file can be downloaded here and you are required to fill out this form.
- **Publishing Agreement:** This file can be downloaded here and you are required to fill out this form.

1. Submissions are through the journal's website at <http://jas.ui.ac.ir>.

2. It is recommended that articles will be arranged in the following order:

2.1. **Title:** the title and author's name(s), which are to appear immediately below the title

2.2. **Abstract:** includes topic, theoretical framework, research methodology and conclusion. It should be within 100 to 150 words. Article's keywords should appear in Farsi at the end of the abstract.

2.3. **Introduction:** includes defining the topic, describing the problem and outlining research's goals

2.4. **Literature review:** includes information about topic, theoretical framework, and questions or assumptions set forward for investigation

2.5. **Research Methodology:** includes information about methodological approach, definition of concepts, data collection and methods of data analysis.

2.6. **Findings:** includes an analysis and interpretation of the findings

2.7. **Summary and Conclusion**

2.8. **Notes and Attachments** (if necessary)

2.9. **Farsi and English bibliography**

2.10. **Authors information:** A brief summary of author(s)' academic background, their full contact information as well as their academic affiliations.

2.11. **English abstract and keyword** : its should appear at the end of the article

3. Making reference and quotation method

3.1. Reference within the text:

After quoting the relevant section, directly or indirectly, the following information should appear, respectively, in brackets: last name of the quoted person, publication year, page number.

Reminder: in case, the work is translated to Farsi, use the year in which it is published in Farsi, otherwise, original publication year should appear.

3.2. **Reference at the end of the article** : the list of the references should appear at the end of the article alphabetically, according to the following format:

3.2.1. Books

- Authored books: author's last name, first name. (Publication year). *Book's title* (in italic), place of publication: publication company, edition.

- Translated books: : author's last name, first name. (Publication year). *Book's title* (in italic), translator's name, place of publication: publication company, edition

3.2.2. Articles

Journals: Writer's last name, first name. (publication year). Title of the article, title of *the magazine* (in italic), Period, Number: page numbers of the article, from right to left.

3.2.3. **Internet Sources** : Writer's last name, first name. (publication date in the website) Title of the work, Internet website address, (the date at which the website is visited)

Contents

Sociological Study of the Effects of Social Capital and Quality of Educational Services on the Feeling of Social Inequality (Case Study: Secondary School Students in Izeh City Abdolreza Navah; Ali Boudaghi; Nahid Sadi	1-22
Measuring Segregation of Educational and Occupational Groups in the Neighborhoods of Isfahan City by Using One- and Multiple-Group Indices Narges Ghodsi; Mahin Nastaran; Vahid Ghasemi	23-48
Unjustified Life and Subjectivity: A Critical Study of Tenancy in Isfahan City Ali Ruhani; Hadis Mojmeli Renani	49-68
Providing a Competent-Based Human Resource Management Model with a Succession Approach Hadi Teimouri; Arash Shahin; Abdollah Karimi	69-92
The Relationship between the Economic Action Pattern and Resilience in the Face of Crisis Mojtaba Mirzaie; Mahdi Kermani; Gholamreza Sedigh ourae; Ahmadreza Asgharpour	93-116
Investigating the Relationship between Poverty and Environmental Performance Index (EPI) in Countries with Different Incomes Ali Azizi and Farzam Poursaghar Sangachin	117-136
Coffee Shop as A Peace-oriented Place: Rethinking the System of Semantic Relationships Governing Coffee Shops Maryam Rahmani and Saeid Rafiepour	137-162

Journal of Applied Sociology

Vol. 33, Issue 2, No.86, Summer 2022

- Sociological Study of the Effects of Social Capital and Quality of Educational Services on the Feeling of Social Inequality (Case Study: Secondary School Students in Izeh City) 1-22
Abdolreza Navah, Ali Boudaghi and Nahid Sadi
- Measuring Segregation of Educational and Occupational Groups in the Neighborhoods of Isfahan City by Using One- and Multiple-Group Indices 23-48
Narges Ghodsi, Mahin Nastaran and Vahid Ghasemi
- Unjustified Life and Subjectivity: A Critical Study of Tenancy in Isfahan City 49-68
Ali Ruhani and Hadis Mojmeli Renani
- Providing a Competent-Based Human Resource Management Model with a Succession Approach 69-92
Hadi Teimouri, Arash Shahin and Abdollah Karimi
- The Relationship between the Economic Action Pattern and Resilience in the Face of Crisis 93-116
Mojtaba Mirzaie, Mahdi Kermani, Gholamreza Sedigh Ouraee and Ahmadreza Asgharpour
- Investigating the Relationship between Poverty and Environmental Performance Index (EPI) in Countries with Different Incomes 117-136
Ali Azizi, Farzam Farzam Pourasghar Sangachin
- Coffee Shop as A Peace-oriented Place: Rethinking the System of Semantic Relationships Governing Coffee Shops 137-162
Maryam Rahmani; Saeid Rafiepour